

**NƏRİMAN NƏRİMANOV
HÜSEYN ƏHMƏDOVUN
TƏDQIQATLARINDA**

Bakı - 2005

2005
1543

433
N 58

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ UNİVERSİTETİ

44599. NƏRİMAN NƏRİMANOV HÜSEYN
ƏHMƏDOVUN TƏDQİQATLARINDA

RƏYLƏR VƏ DÜŞÜNCƏLƏR...

76642
M.F. Axundov adına
Respublika kitabxanasının
fonduna = 1952-ci ildən əvvəl
olan Akademik Hüseyn Əhmədov
dan hədiyyədir.
19 aprel, 2005

Baki-ABU-2005

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kənd təsəvvüfatı

Tərtib edən: **A. Ə. Əsgərova**

Elmi redaktor: **dos. İ. N. İsayev**

Rəyçilər: **prof. F. Rüstəmov**
dos. H. Bayramoğlu

«Nəriman Nərimanov Hüseyn Əhmədovun tədqiqatlarında»
rəylər və düşüncələr... «Təhsil», ABU, 2005, 256 səh.

Kitabda Akademik H.Əhmədovun keçən yarım əsr ərzində Azərbaycan xalqının unudulmaz oğlu, tanınmış müəllim və həkim, görkəmli ictimai və dövlət xadimi, publisist və yazıçı N.Nərimanova həsr edilmiş məqalələri toplanıb. Bu toptuda həmçinin H.Əhmədovun N.Nərimanova həsr etdiyi əsərləri haqqında mətbuatda dərc edilmiş rəylər öz əksini tapıb.

Kitab ali məktəb tələbələri, müəllimlər və tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulub.

M – 002715 – 2005
700122

© «Təhsil», 2005

ÖN SÖZ

Akademik Hüseyn Əhmədov Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsini XX əsrin 50-ci illərindən tədqiq edir. Onun «Gənc müəllim» qəzetində (4 aprel 1967-ci il) verdiyi müsahibəsindən göründüyü kimi, Azərbaycanda pedaqoji fikir və məktəb tarixini öyrənməyə başladığı 50-ci illərdə N.Nərimanovun pedaqoji irsi onun diqqətini cəlb etmiş, Moskva, Həştərxan, Tbilisi şəhərlərinə, hətta Nərimanovun ilk müəllimlik fəaliyyətinə başladığı Qızılhajılı kəndinə elmi ezamiyyət zamanı xeyli arxiv sənədləri və xatirələr toplamışdır. Beləliklə Hüseyn Əhmədov pedaqoji fəaliyyəti dövründə elmi pedaqoji fikri araşdırmaqla yanaşı Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsi sahəsində öz təbircə desək, «daha geniş tədqiqat aparmağı» qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Sovet hakimiyyəti dövründə uzun illər adının çəkilməsinə belə qadağa qoyulmuş Nəriman Nərimanovun həyat və yaradıcılığı ilə ictimaiyyəti 50-ci illərdə siyasi ab-hava dəyişər-dəyişməz ilk tanış edən Vəli Məmmədovun «Nəriman Nərimanov» monoqrafiyası vətənsəver tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdi. Onun dəyərli əsəri bərədə o zaman ilk rəy yazanlardan biri olan Hüseyn Əhmədov «Azərbaycan gəncləri» qəzetində (20 dekabr 1957-ci il) «Dəyərli tədqiqat əsəri» məqaləsi ilə çıxış etdi. Gənc tədqiqatçıya xoş təsir bağışlayan bu əsər onun gələcək arzu- istəyinə yol açdı. Aspiranturanı bitirəndən sonra Hüseyn Əhmədov elmi fəaliyyətini Azərbaycanda pedaqoji fikrin nəzəri problemlərinin araşdırılmasına həsr etmişdi. Milli məktəb və pedaqogika tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi onun həyat amalına çevrilmişdi. O, «XIX əsr Azərbaycan məktəbi» adlı monumental əsəri ilə özünü nəinki Azərbaycanda, hətta onun hüdudlarından

çox-çox uzaq ölkələrdə görkəmli pedaqogika tarixçisi kimi təsdiq etdi. Bu gün Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti nəzdində «Akademik Hüseyn Əhmədov adına Pedaqoji Muzey»in yaradılması təsadüfi deyildir. Pedaqoji elmlər doktoru, professor və Rusiya təhsil Akademiya-sının əcnəbi üzvü, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiya-sının həqiqi üzvü Hüseyn Əhmədovun son 50 il ərzində elmi-pedaqoji təcrübəsi, topladığı saysız-hesabsız arxiv sənədləri, kitabları, qəzet və jurnal məqalələri — küll halında Azərbaycan milli pedaqogika fikrinin salnaməsidir. Bu «tarixi elmi əsərin» əbədiyaşar səhifələri Nəriman Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Hüseyn Əhmədov öz əsərlərində Nəriman Nərimanovu praktik müəllim, nəzəriyyəçi pedaqoq və ictimai xadim kimi yetişdirən mühiti, onun elmi-nəzəri düşüncələrini, Azərbaycanda məktəbin, proqram və dərslərin yaradılması sahəsində xidmətlərini hərtərəfli araşdıran yeganə alimdir. O, həm də Nəriman Nərimanovun fədakar təbliğatçısıdır. «Akademik Hüseyn Əhmədov muzeyi»ndə ayrıca bölmədə onun N. Nərimanov tədbirlərində fəal iştirak etməsini nümayiş etdirən materiallar da fikrimizi sübut edir. Muzeydə görkəmli pedaqogika tarixçisinin «Nəriman Nərimanovun maarifçilik və pedaqoji fikirləri» (1971), «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» (1975; 2000), «Nəriman Nərimanov» (2004) monoqrafik əsərləri və məqalələri nümayiş etdirilir. Tədqiqatçı alimin iri həcmli əsərlərinə dövrü mətbuatda vaxtaşırı verilən rəylərin də ayrıca bölmədə verilməsi diqqətəlayiqdir. Bu məqalələrdə Hüseyn Əhmədov Nəriman Nərimanovun yorulmaz tədqiqatçısı, həm də qızgın təbliğatçısı kimi səciyyələndirilir.

Əjdər Ağayev və Mircəfər Həsənov «Yeni Azərbaycan» (23 may 2000-ci il) qəzetində birgə çap etdirdikləri «Nərimanovçu müəllim-akademik» məqaləsində Hüseyn Əhmədovun aspiranturanı yenidən bitirib kiçik elmi işçi işlədiyi illərdən Nəriman Nərimanovun alovlu təbliğatçısına çevrildiyini yazırlar, onun öz qəlbinin səsi ilə böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini öyrənmək üçün çəkdiyi zəhməti, əzab-əziyyəti şərh edirlər. Bu məqalədə Hüseyn Əhmədovun kiçik elmi işçidən akademiklik zirvəsinə yüksəlməsini Nəriman Nərimanov saydığı xalqa, vətənə sədaqətlə xidmətində görürlər. Onun keçdiyi həyat yolu gənc nəsələrdə nümunədir.

«Akademik Hüseyn Əhmədov adına muzey»də vətəndaş alimin zəngin irsi hişf olunur. Onun gələcəkdə yeni elmi əsərlərin qaynağı, mənbəi olacağına, zaman-zaman öyrəniləcəyinə «Nəriman Nərimanov Hüseyn Əhmədovun tədqiqatlarında, rəylər və düşüncələr...» adlı kitabı tam inam oyadır.

Teymur Əhmədov
professor

TƏRTİBÇİDƏN

Azərbaycan Beynəlxalq Unitversiteti nəzdində təşkil edilmiş akademik H.Əhmədov adına pedaqoji muzeydə toplanan küllü miqdarda eksponatlar içərisində H.Əhmədovun N.Nərimanovla bağlı tədqiqatları-monoqrafiya, kitab, kitabça, qəzet və jurnal məqalələri xüsusi yer tutur. Eyni zamanda onunla bağlı rəylər və düşüncələr öz əksini tapır.

Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Bakıda, Moskvada, İrəvanda, Tiflisdə, Saratovda və Həştər-xanda Azərbaycan, rus, gürcü və erməni dillərində nəşr edilən məqalələr bu gün də öz orijinallığını saxlayır və müəllifin-akademik H.Əhmədovun 1957-ci ildən bu günə qədər ardıcıl olaraq, yorulmadan N.Nərimanovun elmi-pedaqoji irsini tədqiq edib, oxuculara çatdırmaqda bir alim-vətəndaşın vətənpərvər nümunəsi göstərdiyini sübut edir.

Bu il 2005-ci il, aprel ayının 20-də Azərbaycan xalqının elmi-pedaqoji-ictimaiyyəti xalqımızın iftixarı, böyük maarifçi, yazıçı və publisist, tanınmış həkim və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 135-ci ildönümünü qeyd edir.

Azərbaycan xalqının ictimai – siyasi və milli mənavi inkişaf tarixinin 35 ildən artıq bir dövrü (1870-1925) N.Nərimanovun adı ilə sıx bağlıdır.

Oxuculara təqdim olunan bu kitaba akademik Hüseyn Əhmədovun son 50 ildən artıq bir dövrdə xalqımızın unudulmaz oğlu Nəriman Nərimanovun həyatı və çoxsahəli fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif dillərdə yazıb-yaratdığı və müxtəlif ölkələrdə nəşr etdirdiyi məqalələr daxil edilib.

Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunmuşdur. Hər şeydən əvvəl məqalələr yazıldığı və çap edildiyi illər üzrə qruplaşdırılıb. Məqalələrin əksəriyyəti Azərbaycan dilindədir. Bir çoxu isə rus dilindədir. Gürcü və erməni dillərinin hər birində isə yalnız bir məqalə çap edilib. Məqalələri çapa hazırlayarkən gürcü və erməni dillərində olan 2 yazı müstəsna olmaqla, qalanları hansı dildə çap edilibsə, o dildə də toplusu

daxil edilib. Gürcü və erməni dillərində çap olunan hər iki məqalənin isə yalnız adı çəkilir.

Kitabda əvvəlcə qəzet məqalələri, sonra isə jurnal məqalələri öz əksini tapıb.

Müəllifin N.Nərimanova həsr etdiyi üç kitab, bir kitabça və bir monoqrafiyanın həcmi böyük olduğundan, ayrı-ayrılıqda çap olunduğundan, seçilmiş əsərlərinə daxil edildiyindən kitabda onların yalnız adı çəkilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. H.M.Əhmədov «N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri». «Elm». B.1971. 28 səh.
2. «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Maarif». B.1975. 182. səh.
3. H.M.Əhmədov «Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Maarif».B.1979. 110. səh.
4. H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Maarif».B.2000. 139. səh.
5. H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanov». Bakı. ABU- 2004. 282. səh.

Akademik Hüseyn Əhmədovun N.Nərimanova həsr etdiyi əsərlər barəsində xeyli elmi rəylər dərc edilib. Bunlar da xronoloji ardıcılıqla bu kitaba daxil edilib.

Kitabın sonunda H.Əhmədovun tədqiqatları barədə yazılmış rəy və təhlillərin müəlliflərinin əlifba sırası ilə adları və soyadları verilir ki, bu da oxucunun işini müəyyən qədər asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Kitabda məqalə və rəylər hissələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- I. Hissə. Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanova həsr etdiyi məqalələr
- II. Hissə. Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanova həsr etdiyi əsərlərinə yazılan rəylər
- III. Hissə. N.Nərimanova həsr edilən tədbirlərdə H.Əhmədovun iştirakına aid məlumatlar

IV. Hissə. N.Nərimanovun bir naməlum məqaləsi

N.Nərimanovun pedaqoji irsini öyrənərkən H.Əhmədovun getdiyi yerlərin və məqalələrinin nəşr edildiyi şəhərlərin coğrafiyasını əks etdirən sxem də bura əlavə olunub. Güman edirik ki, bütün bunlar oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaq.

Bir cəhəti də qeyd etməyi özümüzə borc bilirik ki, məqalələr keçən əsrin 60-cı illərindən sonrakı dövrdə, yəni sovet kommunist ideologiyasının dövründə qələmə alındığından o vaxtın tələbləri baxımından yazıldığından, zəmanənin təqazası üzündən bu məqalələrdə «tanınmış inqilabçı», «mətin bolşevik», «Şərqi Lenini», «Kommunist partiyası və sovet dövlətinin görkəmli xadimi» və s. kimi ifadələr, terminlər tarixin reallığı baxımından olduğu kimi- mənəvi dəyərlər, saxlanılıb və bunlar bu gün N.Nərimanovun keçdiyi həyat yoluna kölgə salmır.

Anadan olmasının 100 illiyi ərəfəsində xalqımızın ümumimilli Lideri Heydər Əliyevin göstərişi ilə paytaxtımızın uca bir yerində ucaldılan möhtəşəm heykəl N.Nərimanova ehtiram əlaməti olmaqla bu gün gənclərimizin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində, keşmə-keşli tariximizin unudulmamasında öz işini görür.

Kitabın əvvəlində verilən H.Əhmədovun əsər və məqalələrinin ümumi siyahısı, müəllifin apardığı tədqiqatın ardıcılığına və məqsədyönlülyünə dəlalət etməklə, tədqiqat manerasına sədaqətini nümayiş etdirir.

Kitab haqqında irad və təkliflərini, elmi tövsiyyələrini müəllifə bildirənlərə bəri başdan öz təşəkkürümüzü bildiririk.

Əsgərova Aynurə

*Akademik H.M.Əhmədov adına
pedaqoji muzeyin müdiri*

I HISSƏ

AKADEMİK H.ƏHMƏDOVUN

N. NƏRİMANOVA

HƏSR ETDİYİ MƏQALƏLƏR

**AKADEMİK H.ƏHMƏDOVUN NƏRİMAN
NƏRİMANOVA HƏSR ETDİYİ ƏSƏR VƏ
MƏQALƏLƏRİNİN ÜMUMİ SİYAHISI**

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

- 1.H.M.Əhmədov «N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri». «Elm». B.1971. 28 səh.
- 2.H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Maarif», Bakı, 1975, 182 səh.
- 3.H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Maarif», Bakı, 1979, 110 səh.
- 4.H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Maarif», Bakı, 2000, 139 səh.
- 5.H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri». Bakı, ABU, 2004, 282 səh.
- 6.H.M.Əhmədov. «Nəriman Nərimanovun müəllimlərə açıq məktubu». «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 17.X.1957.
- 7.H.M.Əhmədov «Dəyərli tədqiqat əsəri». «Azərbaycan gənclər» qəzeti. 20.XI.1957.
- 8.H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fəaliyyəti haqqında» (Həştərxan dövrü). «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1959, №5, səh.6-11. (məqalə H.M.Əhmədovun. Seçilmiş pedaqoji əsərlərinin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.5-11).
- 9.H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin ilk dövrü (1871-1890)». ADPI-nun «Elmi əsərləri» (pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası). 1961-ci il, XVIII cild, s.163-171. (məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.12-23).
10. H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanovun həyatı və mədəni maarifçilik fəaliyyətinin Həştərxan dövrü» ADPI-nun «Elmi əsərləri» 1962-ci il, XXI cild, s.48-54.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.24-34).

11. H.M.Əhmədov «Nəriman Nərimanov əmək tərbiyəsi haqqında» (Anadan olmasının 95 illiyi münasibətilə). «Məktəbdə istehsalat təlimi» jurnalı. 1965-ci il, №2 səh.3-5.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.64-67).

12. H.M.Əhmədov «Tarixi qurultay» (Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının 80 illiyi münasibəti ilə). «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1966, №8, s.56-62.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.69-79).

13.H.M.Əhmədov «Həyat» qəzetində təlim-tərbiyə məsələləri. «API-nin Elmi-Tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş XXI elmi-hesabat konfransının materialları». Bakı, API, 1966, s.8-10.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.80-82).

14.H.M.Əhmədov «Böyük pedaqoq, unudulmaz müəllim» «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. Bakı, API, 1970, №12, s.13-19.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.92-103).

15.H.M.Əhmədov «N.Nərimanovun bir naməlum məqaləsi haqqında (Məktəbyaşlı uşaqların döz qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?)». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1976, №5, s.51-55.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.113-120).

16.H.M.Əhmədov «N.Nərimanov təlim və tərbiyə haqqında». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1990, №4, s.17-21.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.242-250).

17. H.M.Əhmədov «N.Nərimanov təlim və tərbiyə haqqında». N.Nərimanovun anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş elmi — praktik konfransın tezisləri. Bakı. APİ.1990. səh3-4.

18. H.M.Əhmədov «N.Nərimanov müəllim haqqında». «Pedaqoji tədqiqatları elmi əsərlər məcmuəsi» jurnalı, 1996, №1, s.3-5.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin II cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2003, səh.194-196).

Rus dilində

19. Г.Ахмедов «Светлая и героическая жизнь» газета «Волга» 4 стр, 15 апреля 1958 г.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin IV cildinə daxil edilib. Bakı, ABU, 2002, səh.244).

20. Г.Ахмедов «Просветительная и педагогическая деятельность Наримана Нариманова (К 90-летию с дня рождения)». «Сов.педагогика»1961. № 5 с.17-25.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin IV cildinə daxil edilib. Bakı. ABU-2002. səh.137-150).

21.Г.Ахмедов «Видный деятель народного образования Азербайджана. «Народное образование» 1971. № 4 с.77-79.

(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin IV cildinə daxil edilib. Bakı. ABU-2002. səh.151-158).

22.Г.Ахмедов «Нариман Нариманов (1870-1925)». «Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР», Москва, «Педагогика», 1989 г. с.376-378.(məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin IV cildinə daxil edilib. Bakı. ABU-2002. səh.234-236).

23.Г.М.Ахмедов «Нариман Нариманов о В.И.Ленине». «Ленинское наследия и проблемы

современного образования». Тезисы докладов и выступлений. Москва. 1990. стр. 82-84.

24. Г.М.Ахмедов «Нариман Наджафули оглы Нариманов (1870-1925)». Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец IX- начало XX в. Москва. Педагогика 1991.

25. Г.Ахмедов «Нариман Нариманов». «Российская Педагогическая Энциклопедия», Москва 1999, том 2, с.19. (məqalə H.M.Əhmədovun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin IV cildinə daxil edilib. Bakı. ABU-2002. səh.327-328).

26. Г.Ахмедов «Н.Н.Нариманов (1870-1925)». «История развития школы и педагогической мысли Азербайджана». Баку. АБУ-2002. стр. 287-296.

27. «Н.Нариманов основоположник марксистской педагогики в Азербайджане». «Сколада Цховреба», Тбилиси, № 8 с.56-63. (gürcü dilində)

28. «Н.Нариманов и развитие народного образования в Азербайджане». «Советакан Мангаварж», Ереван, 1973, № 7, с.25-31. (erməni dilində)

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN MÜƏLLİMLƏRƏ AÇIQ MƏKTUBU

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli partiya və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov özünün ictimai, siyasi, ədəbi və pedaqoji fəaliyyətində xalqın maariflənməsinə xüsusi fikir vermişdir. O, zəhmətkeşlər arasında maarif və mədəniyyətin yayılmasında müəllimi əsas sima hesab etmişdir. Bu cəhətdən N.Nərimanovun 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Ali Pedaqoji İnstitutunun birinci buraxılışına – ilk ali təhsilli müəllimərə yazdığı açıq məktub diqqəti cəlb edir.

«Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub» adı ilə yazılmış və böyük tarixi əhəmiyyəti olan bu məktubda müəllimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələr yığcam şəkildə 3 maddədən ibarət olaraq göstərilmişdir.

Aşağıda həmin məktubu olduğu kimi dərc edirik.

H.Əhmədov

Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub

«Əziz yoldaşlar! Təzə həyata qədəminizi təbrik edirəm. Vəzifəniz hər nə qədər qayət çətin, ağır, məsuliyyətli bir vəzifədirsə də bunu da düşünməlisiniz: insanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir. Mən istərdim siz gələcək həyatınızda üç məsələyə diqqət edəsiniz:

1. Sizin tərbiyənizdə olan Azərbaycan balaları gərək zəhmətsevən olsunlar, yəni başqasının yox, öz zəhmətlərinin qüvvətilə ehtiyaclarını rəf edici olsunlar.

Bunun üçün balalara təbiəti sevdirmək, onları təbiətin əlamətlərilə maraqlandırmaq lazım gəlir.

2. Sizin tərbiyənizdən çıxan cavanlarımız gərək cəsur, cürətli və dəyanətli olsunlar.

Yəni bir parça çörəkdən ötrü ikiüzlülük etməsinlər, filankəsin xoşuna gəlmək üçün «qatığa qara» deməsinlər.

Amandır yoldaşlar! Buna yaxşı fikir veriniz. Mənsəbdən ötrü yalan söyləyən, gündə vicdanını satan ikiüzlü adamlar – bizim gələcək kommunaya üzv ola bilməzlər. Ona binaən uşaqlarla daima əlaqədar olaraq hərəkətinizdə, sözünüzdə artıq dərəcədə ehtiyatlı olmalısınız. Çünki uşaq gördüyünü tez götürər.

3. Biz iddiamızdan əl çəkmirik.

Azərbaycan Şərq üçün bir məktəbdir, yəni Şərq hazırkı halında qalarsa biz ona hər cəhətdən müəllim olacağıq. Beş ildən sonra Türkiyə, İran, Əfqan üçün bizim müəllimlərimiz elm – fənn meydanında hazır olacaqlar.

Ona binaən dilimizi lüzumsuz, qeyrisinin lisanının təsiri altında saxlamaq bütün işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə dilimizi müstəqil bir şəkllə salmaq üçün ən çox siz müəllimlərə ümid bağlayıb, məktəbi bitirməyinizi yenə də səmimi qəlbden təbrik edirəm.

Nəriman Nərimanov»

«Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 17.X.1957-ci il.

DƏYƏRLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Lenin. ideyalarının Şərqdə carçısı olan Nəriman Nərimanov xalqımızın azadlığı uğrunda yorulmaq bilmədən mübarizə aparmışdır. Zəhmətkeşlərin kapitalist və mülkədar zülmündən xilas edilməsi uğrunda, proletar inqilabının qələbəsi uğrunda, kommunistlərin tənənəsi uğrunda mərd mübariz Nəriman Nərimanovun inqilabi fəaliyyəti xalqımız üçün, xüsusən gənclər üçün böyük nümunə məktəbidir.

Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, məşhur partiya və dövlət xadimi, yazıçı N.Nərimanov haqqında son illər bir sıra əsərlər yazılmışdır. Gənc tədqiqatçı Vəli Məmmədovun «Uşaqgəncnəşr» tərəfindən buraxılmış «Nəriman Nərimanov» adlı kitabı bu əsərlər arasında diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müəllif Nərimanovun həyat və fəaliyyətilə əlaqədar olan yerlərdə, Sovet İttifaqının bir sıra şəhərlərindəki mərkəzi arxivlərdə və kitabxanalarda olmuş, onun sağ qalan qohumlarını, dostlarını, tələbə yoldaşlarını tapmış, çoxlu maraqlı tarixi sənədlər toplamışdır. Əsərin ilk səhifələrində Nərimanovun uşaq illəri, Qori Seminariyasında oxuduğu tələbəlik dövrü, habelə Tiflis quberniyasındakı Borçalı qəzasının Qızılhajlı kəndindəki ilk pedaqoji fəaliyyəti təsvir olunmuşdur. Müəllif N.Nərimanovun hələ Qori seminariyasında məşhur Azərbaycan və rus yazıçılarının əsərlərini maraqla oxumasını göstərmiş, onun ədəbi fəaliyyətinin inkişaf mərhələlərini çox yaxşı şərh etmişdir.

Əsərdə N.Nərimanovun «Nadanlıq», «Dilin bəlası», «Bahadır və Sona» və «Pir» əsərlərinin yazılması, nəşri tarixi və ədəbi-tənqidi təhlili verilmişdir. Müəllifin göstərdiyi kimi, Nərimanovun bədii əsərlərində təsvir etdiyini tipik həyatı hadisələr o zamankı feodal-patriarxal Azərbaycan kəndi üçün olduqca səciyyəvi idi. Kitabın «Milli qıraətxana» bəhsində N.Nərimanovun 1894-cü ildə Bakıda təşkil etdiyi qıraətxanadan bəhs olunur. Nərimanovun Azərbaycan ziyalılarının

44590.

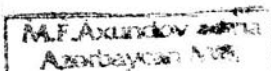
qabaqcıl dəstəsinin köməyi ilə təşkil etdiyi bu qıraətxana o zaman bütün Zaqafqaziyada məşhur idi. Qıraətxana Rusiyadan və bir sıra xarici ölkələrdən müxtəlif qəzet, jurnal və kitablar alırdı. Nərimanov bununla kifayətlənməyərək özü Bakıda ana dilində qəzet və jurnal nəşr etmək istəmişdi. O, 1896-cı ildə S.M.Qənizadə ilə birlikdə «Sovqat» adında azərbaycanca aylıq uşaq jurnalı nəşr etmək üçün icazə istəmişdi. Sonralar isə «Təzə xəbərlər» adlı həftəlik qəzet və «Məktəb» adlı jurnal çıxarmağa təşəbbüs etmişdir. Lakin hökumət orqanları buna imkan verməmişdir.

Əsərdə N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti, Azərbaycan xalqının tərəqqisi uğrunda apardığı mübarizə də çox yaxşı işıqlandırılmışdır.

N.Nərimanovun Odessa universitetində oxuması, 1905-ci ildə tələbələrin inqilabi hərəkətində iştirak etməsi, mütəlaqiyət əleyhinə təbliğat aparması aydın şərh olunmuşdur. Hələ tələbə ikən marksizm – leninizm nəzəriyyəsini dərinlən mənimsəyən N.Nərimanov Bakıya qayıtdıqdan sonra da öz mübarizəsini davam etdirir.

Nərimanovun inqilabi fəaliyyətinə görə həbsə alınıb, Həştərxana sürgün edilməsi və oradakı fəaliyyəti də əsərdə öz əksini tapmışdır. Sürgündən qayıdan N.Nərimanov Bakıda ictimai və inqilabi fəaliyyətini yenidən davam etdirir. Müəllifin göstərdiyi kimi, partiya orqanı olan «Hümmət» qəzetinin redaktoru Nərimanov qəzetin baş məqalələrində, habelə digər məqalələrdə Azərbaycan xalqını böyük Leninin qaldırdığı azadlıq bayrağı altında, rus xalqı ilə möhkəm ittifaqda inqilabi döyüşə çağırırdı.

Əsərin «Sovetlər uğrunda» adlı bölməsində Bakı bolşeviklərinin, o cümlədən Nərimanovun Azərbaycanda ilk Sovet hakimiyyəti uğrunda apardığı mübarizə izah olunur. Nərimanovun Bakı XKC tərkibinə daxil olması, şəhər təsərrüfatı üzrə xalq komissarı seçilməsi və bu vəzifədə işlərkən xəstələnib müalicə üçün Sovet Həştərxanına getməsi

haqqında da oxucuya dürüst məlumat verilir. Həstərxanda fəaliyyət göstərən Nərimanov Azərbaycanın vəziyyəti və gələcəyi haqqında məruzə etmək üçün 1919-cu ilin yayında V.İ.Lenin tərəfindən Moskvaya çağırılmışdır. Məruzədən sonra Nərimanov Moskvada saxlanılaraq Sovet respublikalarının Xarici İşlər Komissarlığında, az sonra isə Xalq Millətlər Komissarlığında işləmişdir.

N.Nərimanov 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəyə rəhbərlik etmişdir. O, Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR XKC-in, Zaqafqaziya federasiyası İtifaq Sovetinin sədri və SSRİ təşkil ediləndə SSRİ MİK-nın ilk dörd sədrindən biri olmuşdur.

Əsərdə N.Nərimanovun müxtəlif dövrlərə aid foto şəkilləri, ailəsinin şəkiləri və digər foto sənədlər də verilmişdir. Əsərin dili səlis və aydındır.

Bütün bunlarla yanaşı, əsərdə bir sıra kiçik nöqsanlar da da vardır. Bəzi tarixi faktların dəqiq verilməməsi dolaylıqlığa səbəb olur. Məsələn, əsərdə N.Nərimanovun 1870-ci ildə anadan olduğu göstərilir. Lakin 1956-cı ildə Nərimanovun anadan olmasının 85 illik illiyi qeyd olunan zaman yazılmış bir sıra məqalələrdə N.Nərimanovun 1871-ci ildə doğulduğu göstərilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanovun anadan olması tarixi müxtəlif ədəbiyyatda 1868, 1870, 1871 və 1872-ci illər kimi göstərilmişdir. Təəssüf ki, V.Məmmədov yoldaş bu tarixlərə öz münasibətini bildirməmişdir.

Əsərdə N.Nərimanovun «Nadanlıq» əsərinin ilk dəfə Bakıda 1895-ci ildə tamaşaya qoyulduğu göstərilir. Halbuki müəllifin istifadə etdiyi V.Papazyanın 1896-cı ildə ermənicə «Murc» («Çəkic») jurnalında dərc olunmuş «Qafqaz türklərinin (azərbaycanlılarının – H.Ə.) ədəbiyyatı haqqında bir – iki söz» adlı məqaləsində «Nadanlığın» hələ çap edilməmişdən qabaq 1893-cü ildə Bakıda ilk dəfə tamaşaya

qoyulması və böyük müvəffəqiyyət qazanması göstərilmişdir. Kitabda, N.Nərimanovun Həstərxanda şəhər dumasının üzvlüyünə seçilməsi 1913-cü ilə aid edilmişdir. Həstərxan vilayət dövlət arxivində saxlanılan sənədlərdə isə N.Nərimanovun dumaya 1912-ci ildə üzv seçildiyi göstərilir.

Əsərdə 1906-cı ildə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının müzakirə etdiyi «nemon metoddan» bəhs edilir. Lakin «nemon metodun» («lal üsulun») mahiyyəti əsərdə aydın şərh edilmir.

Əsərdə N.Nərimanovun 7 ilə qədər yaşadığı və böyük fəaliyyət göstərdiyi Həstərxan dövrü nisbətən zəif işıqlandırılmışdır. N.Nərimanovun Həstərxan xalq universitetinin təşkilatçısı olduğu haqqında yürüdüən fikir və tarixi faktlara uyğun deyildir. Bu səhvə digər müəlliflərin Nərimanov haqqında yazdıqları məqalə və kitabçalarda da yol verilmişdir. Həstərxan vilayət dövlət arxivində saxlanılan sənədlərdə Həstərxan xalq universitetinin 1906-cı ildə təsis edildiyi göstərilir. Məlum olduğu kimi, Nərimanov 1906-cı ildə Bakıda idi.

N.Nərimanovun fəaliyyətindən danışarkən onun yaratdığı yerli dram dərnəyini də qeyd etmək lazım idi. Belə ki, Həstərxan tatar dram dərnəyinin (teatrının) yaradılması N.Nərimanovun adı ilə əlaqədardır. Əsərdə bu cəhətə fikir verilsəydi daha yaxşı olardı.

Əsərdə bir sıra şeirlər, sitatlar, cümlələr nədənsə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş və rus dilində verilmişdir. (səh. 10, 12, 112, 124 və s.).

Bütün bu kiçik nöqsanlara baxmayaraq Vəli Məmmədovun «Nəriman Nərimanov» adlı əsəri diqqətəlayiqdir, böyük dövlət xadimi və yazıçının həyat və fəaliyyətini öyrənmək üçün fayda verəcəkdir.

«Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 20.XI.1957

N.NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA (HƏŞTƏRXAN DÖVRÜ)

N.Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin Həştərxan dövrü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. N.Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin Həştərxan dövrünü iki mərhələyə ayırmaq olar.

Birinci dövr (1909–1913) N.Nərimanovun inqilabi iş üstündə Həştərxana sürgün edildiyi illəri əhatə edir. 1909-cu il mart ayının 1-də çar jandarmları tərəfindən Tiflisdə həbsə alınmış N.Nərimanov 7 ay Metex qalasında (9-cu kamerada) saxlanıldıqdan sonra 2 il müddətinə Həştərxana sürgün olunmuşdu.

N.Nərimanov Həştərxana gəldiyi gündən etibarən özünün inqilabi-ictimai və pedaqoji fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir.

N.Nərimanovun Həştərxandakı pedaqoji fəaliyyəti ilk növbədə xalq universiteti ilə əlaqədardır. O, həmin dövrdə Həştərxanda Həştərxan xalq universiteti cəmiyyəti işində fəal iştirak etmişdir.

1905-ci ilin birinci rus inqilabından sonrakı irtica illərində Rusiyanın ictimai mühitində xalq universitetləri kütlə içərisində mədəni-maarif işi ilə məşğul olan bir cəmiyyət idi. Rusiyanın digər yerlərində olduğu kimi Həştərxanda da xalq universiteti cəmiyyətinin məqsədi Həştərxan şəhəri və onun quberniyasında xalq üçün elmi-maarif müəssisələri təsis etməkdən və xalq kütlələrinin maariflənməsinə kömək göstərməkdən ibarət idi.

Xalq universitetinin nizamnaməsində xalq maarifinə və mədəniyyətinə dair məsələlər mərkəzi yeri tuturdu. Xalq universiteti nəinki Rusiyada, həm də xarici ölkələrdə maarif işinin vəziyyətini öyrənir və yayırdı. Maarif və mədəniyyətə dair kitab nəşr etmək, kitabxana-qiraətxana, kitab mağazası açmaq işində də Həştərxan xalq universitetinin böyük rolu olmuşdur.

N.Nərimanovun Həştərxanda fəal iştirak etdiyi cəmiyyətlərdən biri də Həştərxan müsəlmanlarını əhatə edən «Şurayi-islam» adlanan cəmiyyət idi. «Şurayi-islam» cəmiyyəti 17 oktyabr 1905-ci il manifesti əsasında təsis edilmişdi. Həmin cəmiyyət vasitəsilə N.Nərimanov xalq arasında maarifin yayılması, xalqın savadlanması üçün gərgin mübarizə aparmışdır.

«Şurayi-islam» cəmiyyətinin məqsədi, yerli tatarlar arasında kütləvi işlər aparmaqdan, kitabxana, qiraətxana, müəhazirə, söhbət, ədəbi gecə, məktəblər təşkil etməkdən və pedaqoji xarakterli jurnallar buraxmaqdan ibarət idi.

Həştərxan xalq universitetinin «Şurayi-islam» cəmiyyətinin üzvü olan N.Nərimanov hər iki cəmiyyət vasitəsilə xalq maarifi və mədəniyyətinin inkişafı üçün ciddi-cəhdlə çalışırdı. N.Nərimanov Həştərxanda tatarlar üçün kitabxana, qiraətxana açır, şəhərin qabaqcıl ziyalıların toplayır və bunların vasitəsilə xalq arasında maarif və mədəniyyəti yayırdı.

N.Nərimanov haqqındakı xatirəsində, Həştərxanın qocaman sakinlərindən olan N.Y.Şabanov yazır: «N.Nərimanovun fəal iştirakı ilə Həştərxanın fəhlə rayonu olan Sarevdə (bu rayon 1931-ci ildən N.Nərimanov rayonu adlanır –H.Ə.) ictimai kitabxana-qiraətxana təşkil edilmişdi. N.Nərimanov həmin kitabxana-qiraətxanada tez-tez mühazirələr oxuyur və böyük tərbiyəvi işlər aparırdı».

N.Nərimanovun Həştərxandakı əsas xidmətlərindən biri də xalqın ictimai tərbiyəsində mühüm rol oynayan tatar dram teatrının təşkilidir.

N.Nərimanovun Həştərxana sürgün edilməsi yerli tatar dram dərnəyinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bakıda, Gəncədə teatr sahəsində geniş fəaliyyət göstərən və böyük təcrübəyə malik olan N.Nərimanov Həştərxanda da qüvvətli bir dram dərnəyi yaratmış və özü də bu dərnəyə rejissorluq etmişdir. Həmin dərnəyin kollektivi N.B.Vəzirovun «Bəxtsiz cavan» və N.Nərimanovun «Nadir şah» əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Tamaşadan yığılan pul isə N.Nərimanovun

rəhbərliyi ilə yoxsul tatarların mədəni-maarif işlərinə sərf edilməlidir.

Həstərxan zəhmətkeşlərinin böyük hörmətini qazanan Nərimanov sürgündə olmasına baxmayaraq 1912-ci ildə şəhər dumasına üzv seçilmişdi. N.Nərimanov дума iclaslarında zəhmətkeşlərin mədəni-maarif və səhiyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün çox təşəbbüs göstərmişdir. Onun iştirak etdiyi iclasların birində Həstərxan şəhəri üzrə 1913-cü ilin büdcəsi müzakirə edilirdi. Yoxsul tatarların uşaqlarını mühafizə etmək üçün uşaq evi açmaq məsələsi qaldırılmış və bu məqsədlə üç yüz manat pul buraxılması qərara alınmışdı. 1912-ci ildə də bu məsələ dumanın müzakirəsinə verilmişdir. Lakin şəhər idarəsi və maliyyə komissiyası yoxsul tatarların bu tələbini rədd etmişdir. N.Nərimanovun dumada iştirak etməsi bu məsələnin həllinə müsbət təsir göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, N.Nərimanov дума iclaslarında məktəblə əlaqədar olan məsələlərin həlli, o cümlədən tədris vəsaiti, məktəb avadanlığının yaxşılaşdırılması və s. üçün fəal çalışmışdır.

N.Nərimanov xalqın tərəqqisində mətbuatı əsas vəsitələrdən biri hesab etmişdir. Həstərxanda olduğu müddətdə, o, «Burxani-tərəqqi» (tatar dilində) və «Astraxanskiy kray» (rus dilində) adlı qəzetlərin redaksiyalarında əməkdaşlıq etmiş, həmin qəzetlərdə bir sıra elmi, pedaqoji və siyasi məqalələrini nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

N.Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin Həstərxan dövrünün ikinci hissəsi 1917-ci ildən sonrakı illərə təsadüf edir.

N.Nərimanov 1918-ci ildə Bakıda şəhər təsərrüfatı komissarı vəzifəsində çalışırdı. 1918-ci ilin yayında o, ağır xəstələnmiş və müalicə üçün Həstərxana göndərilmişdir. Buna görə də 26 komissarın başına gələn fəlakətdən təsadüfi olaraq xilas olmuşdur. Sağaldıqdan sonra Nərimanov partiyanın tapşırığı ilə Həstərxanda qalmış və 1919-cu ilin iyul ayına qədər orada işləmişdir.

Nisbətən az vaxt əhatə etməsinə baxmayaraq bu dövr N.Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar illəridir. N.Nərimanov bu dövrdə Həstərxanda məşhur maarifçi-pedaqoq, peşəkar inqilabçı, görkəmli partiya və dövlət xadimi kimi daha da məşhurlaşmış və mətinləşmişdir.

N.Nərimanov Həstərxanda 1918-ci ilin sentyabr ayından 1919-cu ilin fevral ayına qədər müsəlman işləri üzrə ölkə Hərbi-Siyasi Komissarlığının səhiyyə şöbəsi müdiri vəzifəsində işləmişdir.

N.Nərimanov səhiyyə şöbəsinin rəhbəri olmaqla bərabər, həm də bir həkim kimi yoxsul məktəbli uşaqların müalicəsinə xüsusi fikir vermişdir. 1918-ci il noyabr ayının 3-də Həstərxan ölkə müsəlmanları maarif şöbəsinin Həstərxan şəhəri və onun qəza maarif şöbə müdirlərinə yazdığı məktubunda deyilir: «...xəstələnən kasıb uşaqların valideynlərinə elan olunsun ki, onlar həkim yardımı üçün səhər saat 9-dan 11-ə qədər Kanavada Yaqudinin evində (N.Nərimanov yaşadığı evdir – H.Ə.) və saat 1-dən 2-yə qədər müsəlman hərbi xəstəxanasında həkim N.Nərimanova təcili müraciət etsinlər».

N.Nərimanov bu müddətdə həm də «Kommunizm», «Bizim həftəmiz» və s. mövzularda mühazirələr oxumuş, əhali arasında mədəni-kütləvi işlər aparmışdır.

1919-cu il fevral ayının əvvəllərində Həstərxan quberniya icraiyyə komitəsinin qərarı ilə N.Nərimanov Quberniya xalq maarif şöbəsinin müdiri təyin olunmuş və bu vəzifədə həmin ilin iyul ayının 2-nə qədər yorulmadan çalışmışdır.

Onun xalq maarifi sahəsində fəaliyyətə başladığı dövr Həstərxanın ən ağır və çətin illərindən biri idi. Həmin dövrdə bir tərəfdən Həstərxanda əhali içərisində, o cümlədən şagirdlər arasında yayılan tif və başqa yoluxucu xəstəliklər, digər tərəfdən də şəhərin yaxınlıqlarında atılan top səsləri, Denikinin hücumları məktəbdə təlim-tərbiyə işini xeyli çətinləşdirmişdi.

Həmin dövrdə xalq maarifi işindəki çətinliklərdən biri də yeni tipli məktəblərin təşkili idi. Bu məsələ çox müəkkəb və çətin idi. Köhnə məktəblərdən fərqli olaraq gənc nəslə yeni həyata hazırlayan, onları elmlərin əsasları ilə silahlandıran və onlarda nəcib əxlaqi sifətləri tərbiyələndirməyə qadir olan yeni tipli məktəblərin yaradılması bir vəzifə kimi qarşıda dururdu.

Yeni təşkil olunmuş məktəblərin vəzifəsi, savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaq, xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq, keçmişin əzbərçilik məktəbini elmlərin şüurlu mənimsənilməsi məktəbinə, keçmişdə kazarmanı andıran məktəbləri uşaqlar üçün işıqlı məktəblərə çevirməkdən, əmək məktəblərini yeni şəraitə uyğun qurmaqdan ibarət idi. Şübhəsiz ki, bu məsələlərin həyata keçirilməsində mərkəzi yeri müəllimlər tutmalı idi. Müəllimlər isə çatışmırdı. Köhnə Rusiyadan qalan müəllimlərin bir qismi orduya səfərbər edilmişdi, bir qismi isə yeni sovet məktəbləri üçün tam hazırlıqlı deyildi.

Bu məqsədlə də ilk günlər Həştərxan quberniya xalq maarif şöbəsi yanında «Pedaqoji şura» adlanan bir şöbə yaradılmışdır. Həmin şöbənin məqsədi, müəllimləri pedaqoji biliklə silahlandırmaqdan, müəllim kadrları hazırlayan qısamüddətli pedaqoji kursların yaradılmasına rəhbərlik etməkdən ibarət idi.

N.Nərimanovun sədrliyi ilə keçirilən quberniya xalq maarif şöbəsi kollegiyasının bir sıra iclaslarında Həştərxan şəhərində qısamüddətli pedaqoji kursların təşkili haqqında məsələ müzakirə olunmuş və kursların açılması haqqında müvafiq qərar qəbul olunmuşdur.

N.Nərimanov rəhbərlik etdiyi QXMS qısa müddətdə yüzlərlə müəllim kadrları yetişdirmişdir.

N.Nərimanov müəllimlər kursuna siyasi cəhətdən tam hazırlıqlı, yüksək ixtisaslı və təcrübəli mühazirəçilər cəlb etmişdir.

Beləliklə, Nərimanov bu dövrdə bir sıra çətinliklərə baxmayaraq qısamüddətli: iki aylıq, üç aylıq, birillik pedaqoji kursların açılmasını təşkil etmiş və burada hazırlanan müəllim

kadrları vasitəsilə quberniya daxilində xalq maarifi işinin yenidən bərpa edilməsinə çalışmışdır. N.Nərimanov özü də hifz-səhiyyə, bədən tərbiyəsinin əhəmiyyəti və s. mövzularda mühazirələr oxumuşdur. Qısa müddətli pedaqoji kurslarla yanaşı sonralar, müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə Həştərxanda müəllimləri təkmilləşdirmə institutu və pedaqoji institut təşkil edilmişdir.

Bu dövrdə xalq maarifi sahəsində N.Nərimanovun ən mühüm xidmətlərindən biri də kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında olan dekretin düzgün tətbiq edilməsi işindəki fəaliyyətindən ibarətdir. Həmin dekretin yalnız Həştərxanda deyil, bütün milli ucqarlarda həyata keçirilməsində N.Nərimanovun xüsusi rolu olmuşdur. O, «Cari moment və siyasi vəziyyət haqqında», «Milli məsələ və Sovetlər», «Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılmasına dair» və s. mövzularda çıxış edərək bu dekretin əhəmiyyətini dəfələrlə izah etmişdir.

N.Nərimanovun bu mühazirələri yeni hökumətin ilk dekretlərindən biri olan kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında olan dekretin düzgün tətbiqinə böyük kömək etmişdir.

Q.V.Çiçerin RK (b) PMK-ya göndərdiyi məktubunda N.Nərimanovun həmin çıxışını xatırlayaraq yazmışdır:

«Vaxtı ilə Nərimanov yoldaş göstər bu məsələ üzrə şərqdəki təbliğatçılara çox qiymətli göstərişlər verirdi. Onun, kilsənin və dövlətin bir-birindən ayrılması barədə mollalara müraciətlə söylədiyi nitqi müsəlman camaatına ehtiyatla yanaşmağın nümunəsidir».

V.İ.Lenin bu cümlənin altından xətt çəkmişdi. Bu hal Leninin Şərqə aid məsələlərdə, müsəlman Şərqi ayr-ayrı məsələlərində N.Nərimanovun fikri ilə razılaştığını və onu yüksək qiymətləndirdiyini göstərir.

O dövrdə xalqda dinə qarşı böyük inam vardı. Lakin yerlərdəki bəzi işçilər, xüsusilə müsəlman aləminin qayd-qanunları ilə tanış olmayan rəhbər işçilər bu dekretdən danışıqda məsələnin kökünü faktlar əsasında izah etmək

əvəzinə, «allah yoxdur, Quranı yandırmaq lazımdır» – deyir və beləliklə də dinə inananların hissiyyatına toxunur, onları təhqir edirdilər. Bu isə dinə inananların etirazlarına səbəb olurdu. Bundan da əks təbliğatçılar asanlıqla istifadə edirdilər.

Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılmasına dair dekretin şərhində bir sıra təhriflərə yol verilir. Məhz buna görə də 1918-ci il dekabrın 28-də N.Nərimanov Həştərxan kommunistlərinin və müsəlmanlardan olan məsul işçilərin yığıncağında çıxış edərək bu məsələnin mahiyyətini bir daha izah etmiş və onlara dekret haqqında düzgün istiqamət vermişdir.

N.Nərimanovun bu mövzuda etdiyi bir sıra çıxışlar xalq arasında kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılmasına dair dekretin düzgün başa düşülməsinə və yerli tatar, müsəlman, qırğız, kalmık uşaqlarının məktəbə cəlb edilməsinə böyük kömək göstərmişdir.

Həştərxan şəhər və onun qəzalarındakı I dərəcəli məktəblərin təlimatçısı X.Mövludov 1919-cu il mart ayının 26-da Həştərxan şəhərində və onun qəzalarında olan tatar müsəlman məktəblərinin vəziyyəti haqqında quberniya xalq maarif şöbəsinə təqdim etdiyi hesabatda yazmışdır:

«...6) Kilsənin dövlətdən və məktəbdən ayrılması. Dinin məktəbdən ayrılması maarif şöbəsi üçün ən çətin məsələ idi. Çünki əhali məktəbin simasında uşağı allah və din ilə tanıyan edən bir müəssisəni görürdü.

Odur ki, dinin məktəbdən ayrılması haqqındakı əmr əhali tərəfindən yaxşı qarşılanmadı. Bu dekretin elan olunması ilə məktəb həyatı nəzərə çarpacaq dərəcədə zəifləyirdi: elə hallar olurdu ki, məktəbdə cəmisi bir neçə uşaq qalırdı.

Lakin xoşbəxtlikdən şöbə öz vaxtında tədbirlər gördü. Maarif şöbəsinin gördüyü tədbirlər içərisində bu məsələyə dair yerlərdə oxunan mühazirələrin və aparılan təşviqatın xüsusi əhəmiyyəti oldu. Nərimanov özünün mühazirələri ilə ən qiymətli bir iş görmüş oldu...

Beləliklə, bu arzuolunmaz hadisə aradan qaldırıldı və məktəb həyatı öz adi yoluna düşdü»¹.

Xalq məktəblərinin təşkili məsələləri ilə əlaqədar olaraq N.Nərimanov dəfələrlə quberniyanın ən ucqar yerlərinə getmişdir. Həştərxanın qocaman müəllimlərinin xatirələrində N.Nərimanovun Həştərxan aullarına gətməsinə dair maraqlı epizodlar vardır.

N.Nərimanovun Həştərxandakı fəaliyyəti dövründə diqqətə cəlb edən məsələlərdən biri də uşaq yurdsuzluğuna qarşı mübarizə idi. Məlumdur ki, vətəndaş müharibəsinin ağır illərində cəbhədə həlak olanların uşaqları yurdsuz və baxımsız qalmışdı. Uşaqlara böyük qayğı göstərən hökumət uşaq yurdsuzluğunu aradan qaldırmaq üçün bir sıra ciddi tədbirlər gördü. Həmin tədbirlərdən biri də uşaq koloniyaları təşkil etməkdən ibarət idi.

N.Nərimanov Həştərxan quberniyasında uşaq koloniyalarının təşkilinə müsbət təsir göstərmişdir. Onun xüsusi göstərişi ilə 1919-cu ildə Həştərxan şəhərində 692 uşağı əhatə edən 2 koloniya və 800 uşağı əhatə edən 2 kommuna yaradılmışdır. Bundan başqa, N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Həştərxan zəhmətkeşlərinin yurdsuz qalmış uşaqları üçün Saratov şəhərində də uşaq koloniyası təşkil edilmişdir.

N.Nərimanov bu illərdə Həştərxanda işləməsinə baxmayaraq Azərbaycan, ümumiyyətlə Zaqafqaziya ilə də əlaqə saxlayır, oradakı inqilabi, ictimai və pedaqoji işlərdə fəal iştirak edirdi.

Həştərxan şəhərinin zəhmətkeşləri Nərimanovun vəfatından sonra onun adını əbədiləşdirərək həmin şəhərin bir rayonuna, bir fəhlə qəsəbəsinə, iki küçəsinə, bir balıqtutma stansiyasına və vilayətin bir sıra kolxozlarına N.Nərimanovun adını vermişlər.

«Azərbaycan məktəbi» jurnalı.
1959-cu il, №5, s.6–11.

¹ Həştərxan vilayət dövlət arxivi, f. 1362, s. 1, iş 627, v. 2.

**N.NƏRİMANOVUN HƏYATI
VƏ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNİN İLK DÖVRÜ
(1871 – 1890)**

N.Nərimanovun adı tarixə oyanmış Şərqi görkəmli xadimi, Şərqdə azadlıq ideyalarının carçısı kimi daxil olmuşdur.

N.Nərimanov XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan görkəmli pedaqoq, dramaturq, nasir, publisist və ictimaiyyətçi, partiya və dövlət xadimi olmuşdur.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu N.Nərimanov özünün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Zaqafqaziya xalqlarının azadlığı uğrunda aparılan mübarizə tarixində mühüm yer tutur. O, özünün bütün həyatını zəhmətkeşlərin azadlığı və səadəti, xalqların birliyi və qardaşcasına dostluğu, ömrünün sonunadək sadıq olduğu nəzəriyyənin tənənəsi uğrunda mübarizəyə, zəhmətkeş xalqların feodalizm və kapitalizm zülmündən azad olunması işinə sərf etmişdir.

N.Nərimanov özünün müəllimlik fəaliyyətində zəhmətkeş balalarına təlim və tərbiyə vermiş, onun yazdığı dərsliklər uzun müddət məktəblərimizdə tədris edilmişdir.

N.Nərimanov yalnız praktik pedaqoq olmamış, o, eyni zamanda pedaqogika, psixologiya və Azərbaycan dili metodikasının bir sıra nəzəri məsələləri ilə də məşğul olmuş və dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Nərimanov müəllimlik fəaliyyətilə insanların mədəni yüksəlişinə çalışmışdır. O, eyni zamanda özünün ədəbi fəaliyyəti ilə nadanlığa, avamlığa, kapitalizm quruluşuna qarşı mübarizə aparmışdır. Nərimanovun bədii əsərləri, Zaqafqaziya, Volqaboyu xalqları arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Onun «Nadir şah» əsəri hətta İran səhnəsində də tamaşaya qoyulmuşdur.

N.Nərimanovun ictimai fəaliyyəti xüsusilə genişdir. Onun zəhmətkeşlər qarşısındakı bir çox alovlu çıxışları, rus çarizminə qarşı güclü təbliğatı xalqın qüvvələrini inqilabi mübarizəyə səfərbər etmişdir. Nərimanov ictimaiyyətin

köməyilə Azərbaycanda ilk milli kitabxana-qiraətxananın əsasını qoymuşdur. Onun kitabxanası Zaqafqaziyada böyük şöhrət qazanmışdır. Həmin kitabxananın sabiq oxcuları onu indi də böyük hörmətlə yad edirlər.

N.Nərimanov Bakıda Xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etdiyi kimi, Həştərxanda da Həştərxan xalq universitetinin, Həştərxan müsəlmanlarını ehatə edən və xalq arasında mədəni-maarif işi yayan «Şurayi-islam» cəmiyyətinin fəal üzvlərindən olmuş və bu cəmiyyətlərin işlərində yaxından iştirak etmişdir.

N.Nərimanovun fəaliyyətinin bütün sahələri içərisində onun inqilabi fəaliyyəti daha geniş və daha böyükdür.

Hələ keçən əsrin 90-cı illərində Tiflis mahalının Qızıl Hacı kəndində müəllimlik edən Nərimanov məhz bu illərdən, bəlkə də hələ bir neçə il əvvəl, yeni hələ Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında oxuyarkən mövcud quruluşa qarşı tənqidi münasibət bəsləmişdir.

Bakının ictimai mühiti Nərimanovun bir inqilabçı kimi yetişməsində xüsusi rol oynamışdır. Qəhrəman Bakı proletariyatının inqilabi mübarizəsi Nərimanovu bir inqilabçı kimi yetişdirmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, birinci rus inqilabı dövründə Odessada tələbə olan Nərimanov tələbələrin inqilabi çıxışlarına rəhbərlik etmişdir.

Öz fəaliyyətini sadə xalq müəllimliyindən başlayıb böyük dövlət xadimi vəzifəsinə qədər yüksələn Nərimanov Azərbaycanda böyük bir nəsil tərbiyə edib yetişdirmişdir.

«Hümmət» təşkilatının işində Nərimanov xüsusi xidmət göstərmişdir. Azərbaycanda İnkilab komitəsinin və Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin ilk sədri olan Nərimanov Şərqi qapısında çiçəklənən Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafında xüsusi xidmət göstərmiş və zəhmətkeş kütlələrin böyük hüsn-rəğbətini qazanmışdır.

N.Nərimanovun fəaliyyəti yalnız Azərbaycan ilə məhdud olmamışdır. O daha geniş fəaliyyət göstərmiş, Zaqafqaziyanın və digər Şərqi xalqlarının inqilabi mübarizəsi işində var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

N.Nərimanovun Türkiyə zəhmətkeşlərinə müraciət və məktubları Türkiyə zəhmətkeşləri arasında geniş yayılmış və onları türk despotizminə qarşı mübarizəyə ruhlandırmışdır. N.Nərimanovun həyatı İran «Mücahid» təşkilatının tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu partiyanın nizamnaməsi N.Nərimanov tərəfindən yazılmış, məhz, bu partiya ilə əlaqə saxlaması üstündə o, həbsə alınaraq Qafqazdan xaricə – Həştərxana sürgünə göndərilmişdir. İstər sürgün illərində, istərsə də sonrakı dövrdə Nərimanov Həştərxanda çox işlər görmüşdür. Həştərxanda bolşevik partiyasının müsəlman bölməsinin yaradılmasında Nərimanovun böyük rolu olmuşdur.

N.Nərimanov Həştərxanda tatar, qırğız və s. kimi kiçik millətlərdən böyük bir maarifçilər dəstəsi yaratmışdır. Həştərxanda xalq maarifinin yenidən qurulması işində Nərimanovun xidmətləri daha çoxdur. 1919-cu ildə Həştərxan quberniya xalq maarif şöbəsinin müdiri olan Nərimanovun rəhbərliyi altında məktəb şəbəkələri genişləndirilmiş, yeni tipli məktəblər yaradılmış, yüzlərlə yeni müəllim kadrları yetişdirilmişdir. Nərimanov ömrünün son illərində Ümumittifaq miqyasında fəaliyyət göstərmişdir.

N.Nərimanovun bilavasitə iştirakı ilə 1919-cu ildə Sovet hökuməti ilə Əfqanıstan arasında saziş imzalanmışdır. Bu saziş Sovet hökumətinin xarici ölkələrlə bağladığı ilk müqavilənamədir.

O, 1922-ci ildə Sovet nümayəndə heyəti tərkibində Genuya konfransında iştirak etmişdir.

Nərimanov Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının işində yaxından iştirak etmiş və Zaqafqaziya İttifaqlar Sovetinin, sonra isə SSRİ MİK-nin ilk sədrilərindən biri vəzifəsində çalışmışdır.

Nərimanovun xatirəsini əziz tutan Azərbaycan xalqı Azərb. DTİ-yə, Bakının böyük bir prospektinə, bir sıra tibb müəssisələrinə, kolxozlara, rayon və qəsəbələrə onun adını vermişdir. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı və Azərbaycan Uşaq-gəncəşir tərəfindən N.Nərimanovun əsərləri, ayrı-ayrı povestləri çoxlu tirajla çap olunmuşdur. Respublikanın elmi

işçiləri tərəfindən onun ədəbi, pedaqoji irsi dərinləndirilərək öyrənilir, inqilabi fəaliyyəti, fəlsəfi və tibbi görüşləri üzərində elmi-tədqiqat işləri aparılır, onun haqqında böyük həcmli monoqrafiyalar yazılır.

Zaqafqaziyanın digər respublikalarında da N.Nərimanov böyük hörmətlə yad edilir, onun əsərləri digər xalqların dillərinə tərcümə edilir.

Həştərxan şəhərinin zəhmətkeşləri Nərimanovun adını əziz tutaraq onun xatirəsini əbədiləşdirmək üçün şəhərin bir rayonuna, iki küçəsinə, bir balıq ovlayan stansiyasına, vilayətin bir sıra kolxoz və qəsəbələrinə onun adını vermişlər. Orta Asiya respublikalarında da bir sıra yerlər N.Nərimanovun adı ilə adlandırılmışdır.

Görkəmli partiya və maarif xadimi olan Nəriman Kərbəlayı Nəcəf oğlu Nərimanov 1871-ci il aprel ayının 14-də Tiflis şəhərində anadan olmuşdur¹. Onların ailəsinin tərkibi: atası Kərbəlayı Nəcəf, anası Həlimə xanım, qardaşları Salman, Rizvan, iki bacısı; Mərziyə və Səkinədən ibarət olmuşdur. Onların ailəsi adicə kasıb azərbaycanlı ailəsi olmuşdur. Nərimanın uşaqlıq və gənclik illəri Tiflisdə anasının təsiri altında keçmişdir. Çox xeyirxah və rəhmli bir qadın olan Həlimə xanım kasıb olmasına baxmayaraq daima yoxsulların qeydinə qalmış, onlara öz yardım əlini uzatmış və bir sıra xeyirli məsləhətlər vermişdir. Anasının bu xüsusiyyətləri kiçik Nərimanın tərbiyəsinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Nərimanın bütün həyatında xeyirxahlıq, doğruluq və s. kimi xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Hələ kiçik yaşlarından müəllimliyə xüsusi maraq göstərən Nəriman 1885–1886-cı dər ilində² böyük çətinlik-

¹ N.Nərimanovun anadan olması tarixi müxtəlif sənədlərdə müxtəlif illərə aid edilir. Bəzi sənədlərdə Nərimanovun 1868, bəzi sənədlərdə 1870, bəzi sənədlərdə 1871 və bəzi sənədlərdə isə 1872-ci ildə anadan olduğu göstərilir (H.Ə.).

² Prof.M.Rəfili, «Görkəmli inqilabçı və yazıçı N.Nərimanov» adlı əsərində (Bakı, 1956-cı il, rus dilində) yazır ki, Nərimanov seminarıyaya 1881-ci ildə 12 yaşında iken daxil olmuşdur (səh. 4); H.Şahgəldiyevin «Görkəmli partiya və dövlət xadimi» adlı məqaləsində («Təbliğatçı» jurnalı, 1956, № 5) Nərimanovun

lərə baxmayaraq Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına (Qori) daxil olur¹.

Seminariyada təhsil müddəti beş ildən ibarət olub, iki il hazırlıq kursu, üç il isə əsas kurs hesab olunurdu. Seminariyanın Gürcüstan xalq maarifi muzeyində saxlanılan arxiv sənədlərində Nərimanovun tələbəlik illərinə aid çoxlu və maraqlı sənədlər vardır. Onun tələbəlik həyatı sərbəst pansion şəraitində keçmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Nəriman ciddi səylə çalışır və hələ tələbə ikən pedaqoji elmlərə böyük maraq göstərir, psixologiyamı öyrənib, Azərbaycan və rus ədəbiyyatı ilə dərinlən məşğul olur, xüsusilə M.F.Axundov, A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, M.Y.Lermontov, F.M.Dostoyevski, L.N.Tolstoy və başqalarının əsərlərini sevə-sevə oxuyurdu. Klassik Azərbaycan və rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin həyatı və yaradıcılığı ilə tanış olması onda hələ gənc ikən rus mədəniyyətinə böyük həvəs və məhəbbət oyatmışdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, o, hələ seminariyada oxuyarkən Qoqolun «Müfəttiş» əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, həmin əsəri tələbə yoldaşları ilə birlikdə səhnəyə qoymuş və özü Qorodniçi rolunda çıxış etmişdir.

XIX əsrin axırlarında ölkənin siyasi və ictimai vəziyyəti N.Nərimanovun gələcəkdə görkəmli maarifçi, eyni zamanda böyük siyasi-ictimai, dövlət və partiya xadimi kimi yetişməsinə böyük təsir etmişdir. Bir tərəfdən Zaqafqaziya və xüsusilə onun ən böyük mərkəzlərindən biri olan Tiflisdə

seminariyaya 1882-ci ildə daxil olduğu qeyd olunur. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının bir sıra arxiv sənədlərində, xüsusilə Nərimanovun attestat və qərarlarında isə onun seminariyaya 1885-ci ildə daxil olduğu qeyd edilmişdir (H.Ə.).

¹ Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının (1879 - 1918) tatar (azərbaycanlı) söbəsi məzunlarının Zaqafqaziya yaşayan müsəlmanların xalq maarifinin inkişafında, yeni məktəblərin açılmasında və xalq kütlələrinin savadlanmasında çox böyük rol oynamışdır. Həmin seminariya Zaqafqaziya müsəlmanları üçün yüzlərlə müəllim hazırlamışdır. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda xalq arasında maarif və mədəniyyəti yayın məşhur maarif xadimləri və müəllimlərdən S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, T.Bayraməlibəyov, M.Mahmudbəyov, F.Kəçərli, C.Məmməd-quluzadə, N.Nərimanov, Ə.İsmayılov, S.S.Axundov, B.Bədəlbəyov, S.Acalov, F.Ağayev, Ə.Hüseynov, N.Şahsuvarov, A.Əmirov, U.Hacıbəyov, Z.Hacıbəyov, M.Maqomayev və başqaları həmin məktəbin yetirmələri olmuşlar (H.Ə.).

kapitalizm münasibətlərinin inkişafı, fəhlə və kəndlilərin ağır müstəmləkə zülmünün artması, bununla yanaşı olaraq fəhlə sinfinin inkişafı, inqilabi dərnəklərin yaradılması və s., digər tərəfdən isə xalqın çarizm üsul-idarəsindən narazı olması və çar II Aleksandra edilən sui-qəsd kiçik yaşlı Nərimanın gələcək dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir etmişdir. Həmçinin seminariyada oxuyan tələbələrin siyasi iş üstündə məktəbdən qovulması da Nərimanın mövcud quruluşa qarşı tənqidi yanaşmasına əsas verirdi.

Azərbaycan xalqının feodal-patriarxal vəziyyətdə yaşaması, ölkədə hökm sürən savadsızlıq, nadanlıq möhkəm kök salmış din və mövhumat onu düşündürür və xalqın gələcəyi haqqında fikirləşməyə vadar edirdi. Bütün bunların nəticəsidir ki, Nəriman hələ Qori seminariyasında tələbə ikən Azərbaycan xalqının yaşayış tərzinə, məişəti və maarifinə həsr etdiyi «Nadanlıq» adlı ilk dram əsəri üzərində düşünmüş və onun birinci hissəsini yazmışdır.

N.Nərimanov 1890-cı ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını müvəffəqiyyətlə bitirir. O, təhsilini davam etdirmək istəyir, lakin, atasının ölümü onu bu işdən çəkindirir. Nərimanov bu münasibətlə sonralar yazmışdır: «Bu vəziyyət mənə güclü təsir etdi və mən təhsilimi davam etdirmək xəyalı ilə yaşadım. Atamın ölümündən sonra dolanmaq üçün heç bir şəraiti olmayan ailəmə haqqında düşünməyə başladım».

Nərimanov Qori seminariyasını bitirdikdən sonra bütün varlığı ilə xalq maarifi işinə girir. O, özünün bütün həyatını azərbaycanlı uşaqlarına ana dilində dərs verməyə və beləliklə də onları işıqlı gələcəyə hazırlamağa həsr edir. Nərimanovun ilk pedaqoji fəaliyyəti keçmiş Tiflis quberniyası yaxınlığında olan Borçalı mahalındakı Qızılhacılı kənd məktəbindən başlayır. Gənc müəllim Nəriman burada az vaxt içərisində böyük hörmət qazanır. Nərimanov Qızılhacılıda həssas qəlbi bir yazıçı kimi də özünü göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qızılhacılı kəndinin ictimai mühiti, xalqın ağır yaşayışı, geriliyi, nadanlığın hökm sürməsi gənc müəllimi düşündürürdü. Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan kəndləri-

nin timsalı olan Qızılhacılı kəndinin geriliyi, əhalinin elmə və məktəbə laqeyd münasibəti Nərimanovun hələ seminariyada ikən başladığı «Nadanlıq» əsəri üçün bolluca material verir. Azərbaycan xalqının məişətini dərinədən öyrənən Nərimanov müəllimlik etməklə yanaşı olaraq «Nadanlıq»¹ əsərini də yazıb qurtarır.

Müəllif əsərin ilk nəşrinin müqəddiməsində yazmışdır: «Məzkur əsəri yazmağıma səbəb Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyətinin bimirifət və nadanlıığı oldu... Ümidvaram ki, mənim bu kəmtərik qələmimin meyvəsi müsəlmanların zindəganlığına bir qədər nəfi gətirir».

Göstərmək lazımdır ki, o zaman Zaqafqaziya xalqları çox ağır vəziyyətdə idi. M.İbrahimovun dediyi kimi, burada sinfi zülm daha dəhşətli şəkildə meydana çıxırdı, xalqın canına darasmış tüfeylilərin sayı və növü olduqca çox idi, bəylər, xanlar, burjuaziya, xalq kütlələrinin qanını soran hakim təbəqələr cəhaləti, dini xurafat və mövhumatı yayırdılar. Belə bir dövrdə mübarizə meydanına atılan Nərimanov Azərbaycanı, onun tarixini, maarif və mədəniyyətini çox gözəl bilirdi. O, xalqın zəngin mədəniyyəti ilə tanış idi, onu pak və odlu bir ürəklə sevirdi. Bütün buna görə Nərimanov xalqın dərdlərini də dərinədən duyurdu. O, xalqın əl-qoluna sarılan zəncirlərdən, qüvvələrini sarsıdan yaralardan və çibənlərdən xəbərdar idi. Nərimanov gördü ki, M.F.Axundovun ilk zərbə endirdiyi bu paslı zəncirlər qırılmamışdır, yaraların közü qoparılmışsa da, özləri sağalmamışdır, ilk zərbə almış, lakin ölməmiş tüfeylilər əks hücumu keçirlər, işıq ucu görünən hər şeyi bağlamaq istəyirlər, onlar xalqı soymaq və əbədi itaətdə saxlamaq üçün mövhumatı, cəhaləti, nadanlıığı yayırlar. Xalqın yaradıcılıq qüvvəsinə inanan Nərimanov cəhalətə, nadanlıığa qarşı mübarizəyə başlayır və azadlığın, səadətin yollarını göstərməyə çalışır. Nərimanovun ilk əsəri olan «Nadanlıq»ın tarixi mənası da məhz budur.

¹ Əsər ilk dəfə 1894-cü ildə Bakıda çap olmuş və 1895-ci ildə tənqida qoyulmuşdur (H.Ə.).

Əsərdə başqa cəhətlə yanaşı olaraq əsasən xalqın marifət yiyələnməsi məsələsi irəli sürülür. Əsərdə mərkəzi ideya məktəb, əsas surət isə müəllimdir. Əsərdə təsvir edilən bu kəndin adamları olan Qurbanəli, Ağakəşi, Niyazəli, Hacı Abdulla və başqaları uşaqlarını məktəbə qoymurlar. Kəndin ağsaqqalı hesab olunan Hacı Abdulla müəllim Məhəmmədəğaya deyir: «Ay Məhəmmədəğaya! Boş yerə başını niyə ağrıdırsan! Bizim adam oxumağa uşaq verməz. Hər kəsin özünə görə bir dərdi var. Birinin uşağı qaramal otarır, o biriniki qoyuna gedir, biri yer ekir: Uşaqlarını da sənə versinlər, bəs işləri necə olsun? Ondən məsəva, doğrusunu demək: rusca oxuyan düz yoldan çıxır!»¹.

Hacı Abdulla kimi geridə qalmış, avam adamlara elə gəlir ki, uşağın oxumağı onu, «düz yoldan çıxarır». Ona görə də o, böyük oğlu Öməri oxutduğu üçün bərk peşmandır. Çünki Hacı Abdullanın fikrincə oxumaq Öməri qeyrətə gətirmişdir. O, nə yol kəsməyi, nə kəbinli arvad qaçırmağı və nə də adam öldürməyi bacarır.

Dövrün çürük adət və təsəvvürləri Hacı Abdullanın gözünü o qədər kor etmişdir ki, onlar aşkar şeyləri də görmürlər. Onlar görmürlər ki, Ömər göstərişilə elmi əsaslarla becərilən yerlər daha artıq məhsul verir. Müəllim Məhəmmədəğaya Öməri müdafiə etməyə çalışaraq deyir: «İş o deyil ki, əlinə kotan alsın. Onun köməkliliyi bu olubdur ki, yerinizi necə ki, lazımdır şumlayıb, təzə çıxan kotan alıbdır, əsl budur və bunların hamısını oxumaqla tapıbdır. Yeri elmə müvafiq şumlamaq və nə tövr kotanla əksən, taxıl yaxşı çıxar. Bunların hamısı kitablarda yazılıbdır. Hərgah Ömər oxumasaydı, belə şeyləri bilə bilərdimi?»².

Lakin Hacı Abdullanın bunu anlamaqdan uzaq olduğu üçün müəllimin səyləri nəticə vermir. Onlar müəllimi də, savadlı, qanacaqlı və tərbiyəli Öməri də lağa qoyurlar. N.Nərimanov göstərir ki, həyat hər kəsə öz payını verir, öz əkdini biçdirir. Doğrudan da belə olur. Hacı Abdullanın

¹ N.Nərimanov, Əsərləri, Bakı, 1958, s. 19.

² N.Nərimanov, Əsərləri, Bakı, 1958, s. 19.

qeyrətli və bacarıqlı saydığı kiçik oğlu Vəlinin dələduzluğu bütün ailəni bədbəxt edir.

Cinayətkar tərbiyə nəticəsində bütün insanıyyətini itirmiş Vəli öz qardaşı Öməri güllə ilə vurub öldürür, Ömər ölürkən deyir: «Məni... nadanlıq... avamlıq... bimərifətlik güllələdi... Ah, nadanlıq!»¹

O dövrdə nadanlıq o dərəcəyə çatmışdır ki, qardaş öz doğma qardaşına güllə atırdı. Bu ondan irəli gəlirdi ki, Hacı Abdulla kimi adamlar məktəbə xor baxır, öz uşaqlarının təhsili və tərbiyəsi ilə maraqlanmırdılar. Ona görə də məktəbyaşlı uşaqları məktəbə qoymurdular. Məhəmməd ağa müəllim öz vəziyyətindən şikayətlənərək deyir: «Günlərim qərribə qəmgin keçir. İki aydır ki, gəlmişəm, bu vaxta qədər ancaq iki şagird gəlmişdir. Bunlarla mən nə edəcəyəm. Güclə deyil ki, müəllimi bu ölkədə özlərinə düşmənlər hesab edirlər»².

Kəndin mütəxəssis adamlarından Qurbanəli buna cavab olaraq deyir ki, «Yenə yaxşı ki, o var. Əvvəlki mollanın (uçtelin) heç iki şagirdi də yox idi. İndi uşaqlar atalarının çöl işlərindədirlər. Yarım aydan sonra çöl işlərini qurtarar və soyuq düşər, onda şagirdlərin çoxalar. Sən qarı gözlə. Elə ki, qar yağdı, gündən-günə şagirdlər çoxalacaq, çünki o vaxt işləri olmayıb və evdə qalıb şuluqluq etməsinlər deyibən, sənin yanına göndərəcəklər. Elə ki, yenə yaz açıldı, hamısı yenə kənd işlərinə gedəcəklər. Xülasə, başını nə ağrıdım, bu şkolda ildə üç ay qışı oxuyurlar»³.

Vəziyyəti belə gören müəllim Məhəmməd ağa koxanı məktəbə çağırtdırıb heç olmasa onun vasitəsilə camaata təsir etmək və uşaqları məktəbə cəlb etmək fikrinə düşürsə, bu da heç bir nəticə vermir. Onlar oxumağın, elmin əhəmiyyətini anlamırlar. Onların halına acıyan müəllim öz-özünə deyir: «İnsan ki, oxumağa və elmə düşmənlər ola onun gələcəyi nə olmalı idi?»⁴.

¹ N. Nərimanov, Əsərləri, Bakı, 1958, s. 57.

² Yəni orada, s. 15-16.

³ Yəni orada, s. 15-16.

⁴ Yəni orada, s. 21-22.

Kənddə fikrini heç kəsə anlada bilməyən Məhəmməd Ağa ruhdan düşür və «yoldan azmış bu adamları düz yola gətirməyə» çalışır. Lakin bunlar heç bir nəticə vermir. Avamlığın, nadanlığın hökm sürdüyü bir kənddə yaşayan və heç bir köməyi olmayan müəllim Məhəmmədəgə oxumağın, məktəbin əhəmiyyətindən nə qədər danışsın da təsirsiz qalır və nəticədə avamlıq özünü göstərir. Qaçaqlıq və quldurluqla məşğul olan Vəli rus dilində təhsil almış Öməri güllə ilə vurub öldürür.

Nərimanovun «Nadanlıq» əsərində yaratdığı Məhəmmədəgə obrazı XIX əsrin axırlarında nadanlığın, savadsızlığın hökm sürdüyü Azərbaycan kəndlərində maarif işinin yayılmasına çalışan bir müəllim obrazıdır.

Nərimanov Qızılhacılı kəndində yalnız bir müəllim və yazıçı kimi qalmamışdır. O, eyni zamanda ictimai işlərlə də məşğul olmuşdur. Qızılhacılı kəndinin qocaman sakinlərinin Nərimanov haqqındakı xatirələrində onun kənddə siyasi işlərlə məşğul olması göstərilir. Qızılhacılı kəndinin qocaman sakinlərindən olan B.P.Nəsimov özünün xatirələrində yazır ki, «N.Nərimanov bizim kənddə müəllim işlərkən ətrafına bir dəstə adam toplayaraq, gizli işlə məşğul olurdu. O, bir dəfə öz yoldaşları ilə bərabər kəndin kənarında iclas aparan zaman bunu görmüş və kəndin ağalarına xəbər vermişdilər. Ona görə də kəndin mülkədarlarından Hacı ağa, Məşədiqulubəy, Mehdi ağa, Əsgər ağa və başqaları Nərimanı izləmiş və onu təqib etməyə başlamışlar». Həmin kəndin sakini Ə.M.Kərimov ilə M.H.Çobanov qeyd edirlər ki, «bir dəfə yerli ağaların silahlı adamları gecə iken Nərimanovun yaşadığı binanın (Nərimanov məktəbin binasında yaşayırdı – H.Ə.) qapısını pusuşmuş və onu öldürmək istəmişlər. Lakin, Nərimanovun və atasının yaxın dostu olan M.R.Kərimov bu işdən xəbər tutmuş və Nərimanovun həyatını xilas etmişdir. Kərimov Nərimanovu gecə məşhur Qoçeur yolu ilə Tiflisə gətirmişdi. Nərimanovun həyatına qəsd etmək istəyən ağalar onu öldürmək, qubernatordan mükafat almaq istəyirdilər».

Həmin hadisəni Qızılhacılı kəndinə gələn zaman Nərimanov özü də xatırlatmışdı. 1925-ci ildə Nərimanovun Qızılhacılı kəndinə gəlməsi münasibətilə böyük mitinq olmuşdur. Həmin mitinqdə çıxış edən Nərimanov demişdir ki, «o vaxt (1890-cı illər nəzərdə tutulur – H.Ə.) yerli ağalar mənə öldürmək istəyirdilər, mənim həyatımı Məşədi Rzaqulu xilas etdi».

XIX əsrin 90-cı illərində Nərimanovun ictimai işlərdə fəal iştirak etməsini bir sıra arxiv sənədləri də təsdiq etmişdir. Məsələn, N.Nərimanovun özü tərəfindən yazılmış və hal-hazırda Həstərخان vilayət dövlət arxivində saxlanılan bir sənəddə «Partiyaya nə vaxt daxil olmusunuz?» sualına cavabında «artıq 25 ildir»¹ sözləri yazılmışdır (Həmin sənəd 1918-ci ilə aiddir – H.Ə.). Həmin sənəddən belə məlum olur ki, Nərimanov hələ keçən əsrin 90-cı illərindən ədəbi və ictimai meydanda çalışmış².

Nərimanov özünün köhnə bolşevik-inqilabçı olduğundan, çoxdan bəri ədəbi-ictimai və siyasi fəaliyyətə başladığından danışaraq 1918-ci ilin martında «Hümmət» qəzetində çap olunmuş məqalələrinin birində yazmışdır: «Mən bugünkü və dünənki bolşevik deyiləm, mən bütün fəqəranın birləşməsini indi tələb etmirəm, mən çoxdan bunun tərəfdarıyam. Mən Qafqaz millətlərinin birliyini tələb edənlərdənəm. Mən iyirmi beş ildir ictimai ədəbi və siyasi meydanda işləyirəm».

N.Nərimanov 1919-cu ildə Həstərxandan yazdığı «Zaqafqaziya Komissariatının sosialist üzvlərinə açıq məktub» adlı məqaləsində də bu məsələdən danışaraq yazmışdır: «Budur, iyirmi beş ildir ki, var qüvvəmlə ictimai, ədəbi və siyasi meydanda çalışıram, fikrim və arzum bir-birindən ayrı salınmış millətlərin və bütün bəşəriyyətin birləşməsidir».

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Nərimanov hələ keçən əsrin 90-cı illərində, xüsusilə Qızılhacılı kəndində müəllimlik edərkən ictimai və siyasi işlərlə də məşğul olurdu. Qismən də

¹ Həstərخان vilayət dövlət arxivi, f. 386, s. 1, iş 40, v. 103.

² Rəsmi partiya sənədlərində isə N.Nərimanovun 1905-ci ildən RSDFP-nin üzvü olduğu göstərilir – H.Ə.

bunun nəticəsidir ki, Qızılhacılı kəndinin ağaları və bəyləri tərəfindən təqib olunan iyirmi yaşlı gənc Nəriman Gürcüstanı tərk edərək Bakıya gəlməyə məcbur olmuşdur. Nərimanovun Qızılhacılı kəndində yalnız birçə il fəaliyyət göstərməsi də onun orada işləməsinə şəraitin olmamasını göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında oxuyarkən Nərimanovun inqilabi işlərdə iştirakına dair hələlik əlimizdə kifayət qədər material yoxdursa da, seminariyada oxuyan tələbələrin inqilabi işlə məşğul olmalarına və buna görə də məktəbdən xaric edilmələrinə dair bir çox sənədlər vardır. Bütün bunlara əsasən Nərimanovun hələ seminariyada oxuyarkən və həmçinin Qızılhacılı kəndində müəllimlik edərkən ictimai işlərdə fəal iştirak etdiyini qeyd etmək olar.

N.Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin Qızılhacılı dövrü – onun həyat və fəaliyyətinin çiçəkləndiyi dövrüdür. O, bu dövrdə Qızılhacılı zəhmətkeşlərinin maarif və mədəniyyətinin yüksəlişi üçün xeyli işlər görmüşdür. Onun ilk savad öyrətdiyi uşaqlar sonralar zəhmətkeşlər arasında maarif və mədəniyyətin yayılmasında fəal iştirak etmişlər.

Nərimanov özünün coşğun fəaliyyəti, kənd əhalisinə olan diqqəti və qayğısı sayəsində zəhmətkeşlərin dərin hörmətini qazanmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, vaxtilə onun dərs dediyi məktəbə Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Nərimanovun adı verilmişdir.

Nərimanov həyatının sonrakı dövründə də Qızılhacılı kəndi ilə əlaqə saxlamışdır. Ədəbi, ictimai və siyasi fəaliyyətinin 30 illik yubileyi münasibətilə Qızılhacılı kənd sakinlərinin ümumi iclasından aldığı təbrik teleqramının cavabında Nərimanov yazmışdır: «Mənim ədəbi fəaliyyətimin 30 illiyi münasibətilə Qızılhacılıların ümumi iclasının təbriki haqqında Sizin teleqramınızı aldım. Sizdən xahiş edirəm ki, mənim səmimi salamımı hörmət bəslədiyim kənd ictimaiyyətinə yetirəsiniz. Sizin teleqram mənə qüvvəm çatdıqca bəşəriyyətin geri qalan hissəsinə kömək etmək fikrinin ilk dəfə olaraq yarandığı bir güşəni xəyalən xatırlamağa vadar etdi.

SSRİ MİK sədri: N.Nərimanov».

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN HƏYATI VƏ MƏDƏNİ-MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN HƏŞTƏRXAN DÖVRÜ

N.Nərimanov MİK sədri vəzifəsində işləyərkən Qızılhacılı kəndinə gəlmişdir. Bu münasibətlə yerli əhali ilə bərabər Sarvan, Candar, Bala muğanlı, Kolayır, Həllavar və başqa ətraf kənd zəhmətkeşlərinin böyük yığıncağı olmuşdur. Həmin yığıncaqda Nərimanov böyük nitq söyləmişdir. Lakin, çox təəssüf ki, həmin nitqin məzmunu yazılı surətdə saxlanılmamışdır. Həmin iclasda iştirak edənlər onun nitqini indi də xatırlayırlar. Həmin iclasın iştirakçısı olan H.İ.Murşaqulov özünün xatirələrində yazır ki, «Nərimanov bu nitqində elm, maarif, mədəniyyət və məişət məsələlərindən geniş danışdı. O, xüsusən xalqın maariflənməsi, yeni məktəblər açılması və uşaqların məktəbə cəlb olunması məsələlərindən geniş bəhs etdi. Nərimanov dinə münasibət məsələlərinə toxundu və göstərdi ki, biz kommunistlər heç kəsin dini hisslərinə toxunmuruq, lakin, xalqın zehninin dini fikirlərlə doldurulmasına da dözə bilmərik».

Nərimanov orada olarkən Qızılhacılı məktəbinin işləri də maraqlanmış və məktəbin təcrübə sahəsi üçün yer ayrılmasına dair göstəriş vermişdir.

Murşaqulovun xatirələrində deyilir ki, yenicə yaradılmış pioner təşkilatının işi Nərimanovu daha çox maraqlandırdı. O, Tiflisə qayıtdıqdan sonra Gürcüstan Maarif Komissarlığı vasitəsilə məktəbin pionerlərinə geyim forması və s. ləvazimat göndərmişdir.

Nərimanovun xatirəsini əziz tutan Qızılhacılı kənd zəhmətkeşləri onun xatirəsini əbədiləşdirərək həmin kənddəki kolxoza Nərimanovun adını vermişlər.

*V.İ.Lenin adına
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun
«Elmi əsərləri» (pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası)
1961-ci il. XVIII cild, s.163–171.*

1908-ci ildə Odessa şəhərində Novorossiyski universitetinin tibb fakültəsini bitirib Bakıya qayıdan N.Nərimanov bir müddət şəhər xəstəxanasında həkimlik etməyə başlayır.

Hələ Odessada tələbə ikən Stolpin irticasının qara illərinə baxmayaraq, marksizm-leninizm nəzəriyyəsi ilə tanış olan və onu dərinlən mənimsəyən N.Nərimanov Bakıya qayıtdıqdan sonra daha geniş ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayır. O, həkimliklə yanaşı, həm də xalqın inqilabi vəziyyətinin artmasına və maariflənməsinə çalışır. Lakin bu vaxt onun fəaliyyəti Bakının qara qüvvələri tərəfindən nəzarət altına alınır. Buna görə də Bakıda işləməsi üçün şərait olmadığından Nərimanov 1909-cu ilin fevral ayında Tiflis şəhərinə gedir. O, Tiflisdə həkimlik etməklə bərabər, ictimai və siyasi işlərdə də fəal iştirak edir.

1909-cu ilin mart ayında Tiflisdə «hökumət əleyhinə çevrilmiş» cinayətkar xarakterli inqilabi sənədlər üstündə və xalq arasında inqilabi ideyalar yaydığına, mövcud üsul-idarənin əleyhinə təbliğat apardığına görə, çar xəfiyyələri onu həbsə alır. Axtarış zamanı ondan İranın «Mücahid» partiyasının inqilab komitəsinin məktubu, respublikanın mütləqiyyətədən üstünlüyü haqda referatın hələ 1905-ci ildə Odessada tələbə ikən öz əli ilə Azərbaycan dilində yazdığı konspekti və digər sənədlər tapılır.

N.Nərimanovun həbs edilməsi Azərbaycanın tərəqqi-pərvər ziyalılarını qəzəbləndirir. Görkəmli şair Əli Nəzmi «Qorxuram» adlı satirik şeirində – «Hamı o xalqın oğlu Nəriman Nərimanov» – deyərək öz kəskin etirazını bildirir.

Tiflisdə həbsə alınmış N.Nərimanov yeddi ay məşhur Metex qalasında (9-cu kamerada) saxlandıqdan sonra 2 il müddətinə Qafqazdan xaricə — Həştərxana sürgün edilir.

N.Nərimanovun Həştərxana sürgün edilməsi onun Lenin nəzəriyyəsi ilə daha da yaxından tanış olmasına şərait yaradır.

N.Nərimanov Həştərxana gəldiyi gündən etibarən özünün inqilabi-ictimai, pedaqoji və mədəni-maarifçilik fəaliyyətini daha da genişləndirir, Həştərxanda sürgündə olan digər inqilabçılarla əlaqəyə girir və çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizəni davam etdirir.

N.Nərimanov Həştərxanda olarkən oradakı bir sıra xeyriyyə cəmiyyətləri ilə sıx əlaqə saxlamış və burada fəal iştirak etmişdir. Onun fəal iştirak etdiyi cəmiyyətlərdən biri Həştərxan Xalq Universiteti Cəmiyyətidir.

Həştərxan vilayət dövlət arxivində saxlanılan xalq universiteti cəmiyyəti üzvlərinin siyahısında N.Nərimanovun da adı vardır. Üzvlərin əlifba sırası ilə yazılmış siyahısında N.Nərimanovun adı 232-ci nömrədədir. Yeri gəlmişkən onu qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra mənbələrdə N.Nərimanovun Həştərxan Xalq Universitetindəki fəaliyyəti, xüsusilə onun yaradılmasındakı rolu düzgün izah edilmir və tarixi faktlar təhrif olunur. Məs: İ.Brozdinin «N.Nərimanovun mədəni-ictimai işi» adlı məqaləsində (Bax: «Noviy vostok» jurnalı, № 1 (7), 1925-ci il) M.Qaziyevin «N.Nərimanov» adlı, professor M.Rəfilinin «Görkəmli inqilabçı və yazıçı» (rus dilində) adlı əsərlərində, Ə.Qarabağlı ilə Ə.Məmmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətinə dair» (bax: «Azərbaycan məktəbi», jurnalı № 5, 1957-ci il) adlı məqaləsində və digər mənbələrdə N.Nərimanov ilə S.Şaumyan Həştərxan Xalq Universitetinin yaradıcısı kimi qeyd olunmuşdur. Bu münasibətlə İ.Brozdin yazmışdır: «...o, (N.Nərimanov – H.Ə.) xalq universiteti yaradıcılarından biridir... Həştərxan Xalq Universitetinin ən çalışqan rəhbəri və sədri olan Nəriman Nərimanovun adı xalq universitetinin qocaman xadimlərinin xatirindədir... onun köməkçisi isə S.Şaumyan idi»¹.

Ə.Qarabağlı ilə Ə.Məmmədov yazırlar ki, N.Nərimanov Həştərxanda «Xalq universitetinin açılmasına müvəffəq olur və bu universitetin direktor müavini vəzifəsində fəaliyyət göstərir.» (s. 27).

Prof.C.Xəndan «Alovlı mübariz, inqilabçı yazıçı, böyük maarifçi» adlı məqaləsində («Azərbaycan müəllimi» qəzeti, № 151 (851), 11 aprel 1957-ci il) yazmışdır: «N.Nərimanov xalq universiteti təşkil edir».

Bütün bu faktlar arxiv sənədlərilə uyğun gəlmir. Belə ki, Həştərxan vilayət dövlət arxivində saxlanılan bir sıra sənədlərdə, xüsusilə xalq universitetinin nizamnaməsində¹ Həştərxan Xalq Universitetinin 1906-cı ildə yarandığı göstərilir. Bu vaxt isə məlum olduğu üzrə, N.Nərimanov Həştərxanda olmamışdır. Eyni zamanda həmin sənədin sonunda xalq universitetini təsis edən şəxslərin adları da vardır ki, N.Nərimanovun adı orada yoxdur və ola da bilməzdi.

N.Nərimanov Həştərxanda olarkən xalq universiteti cəmiyyətinə daxil olmuş və onun işində fəal iştirak etmişdir.

1905-ci ilin birinci rus inqilabından sonrakı irtica illərində Rusiya ictimai mühiti içərisində xalq universitetləri kütlə içərisində mədəni-maarif işi aparan çox gözəl bir cəmiyyət idi. Rusiyanın digər yerlərində olduğu kimi, Həştərxan Xalq Universiteti Cəmiyyətinin məqsəd və vəzifəsi də Həştərxan şəhəri və quberniyasında xalq üçün elmi-maarif müəssisələri təsis etməkdən, xalq kütlələrinin maariflənməsinə kömək etməkdən ibarət idi. Xalq universitetinin nizamnaməsində deyilir: «Həştərxan universiteti öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün müvafiq nizamnaməyə əsasən, sistemlik olaraq təhsil və ixtisas kursları, daimi və səyyar mühazirələr, ekskursiyalar təşkil edir, evlərdə müstəqil oxuyanlara kömək edir; əhəlinin boş vaxtını səmərəli keçirməyə və fiziki inkişafına kömək edən xalq universiteti evləri, elmi-təhsil muzeyləri, sərgilər, laboratoriyalar, rəsədxanalar və digər elmi-yardımcı müəssisələr təsis edir; kitabxana-qıraətxana, kitab anbarı və mağazaları, buna bənzər müəssisələr açır, broşura, kitab, xəritə və s. elmi maarifçilik məsələləri və özünün dövrü orqanı olan mətbuat və s. nəşr

¹ Bax: Həştərxan vilayət dövlət arxiv. «Устав Астраханского общества народных университетов», инвентар № 23627, в. 3.

¹ İ. Brozdin. «N.Nərimanovun mədəni-ictimai işi». «Noviy Vostok», 1925, № 1 (7) s. 9.

edir; Rusiyada və xaricdə maarifin vəziyyəti və maarif müəssisələrinin fəaliyyəti haqda məlumatlar toplayır, müraciət edən ayrı-ayrı şəxslərə və müəssisələrə özünün fəaliyyəti dairəsində köməklik edir»¹.

Göründüyü kimi, xalq universitetinin nizamnaməsində mərkəzi yeri xalq maarifinə və mədəniyyətinə dair məsələlər tutur. Xalq universiteti nəinki təkcə Rusiyada, həm də xarici ölkələrdə maarif işinin qoyuluşu vəziyyətini öyrənir və onun yaxşı cəhətlərini yayırdı.

Həştərxan Xalq Universiteti həmçinin maarif məsələlərinə dair kitab, broşura və s. nəşr etmək, kitabxana, qiraətxana, kitab mağazası açmaq işində də böyük rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Həştərxan Xalq Universiteti 1905-ci ilin birinci rus inqilabından sonrakı irtica illərində Rusiya ictimai mühiti içərisində xalq arasında mədəni maarif işi aparan bir cəmiyyət idi.

Həştərxanda N.Nərimanovun fəal iştirak etdiyi cəmiyyətlərdən biri də Həştərxan müsəlmanlarını əhatə edən «Şurayi-islam» adlanan cəmiyyətdir.

«Şurayi-islam» cəmiyyəti 17 oktyabr 1905-ci il manifesti əsasında təsis edilmişdi. 1905-ci il burjuva demokratik inqilabından sonra Həştərxan tatar burjuaziyası və ziyalıları iki qrupa bölünmüş və hər qrup özünəməxsus cəmiyyət yaratmışdı. Bu cəmiyyətlərdən biri ruhaniləri və fanatik burjuaziyaları əhatə edən «Cəmiyyət – islamiyyə» idi. O biri isə 1905-ci il inqilabının nəticələri ilə kifayətlənməyən ziyalıları əhatə edən «Şurayi-islam» cəmiyyəti idi. Bu cəmiyyətlər hər ikisi ayrı olsalar da, marksizm-leninizm nöqtəyi-nəzərindən son məqsəddə birləşirdilər. Lakin o dövrün şəraitini, dini görüşlərin güclü olmasını və müsəlman əhalisinin vəziyyətini nəzərə alaraq bu cəmiyyətləri bir-birindən fərqləndirmək və onlardan istifadə etmək lazım idi. Digər tərəfdən də belə bir şəraitdə işləmək üçün siyasət və dərin əql lazım idi. N.Nərimanov bunlardan məhərətlə istifadə edir və «Şurayi-

¹ Вах: Həştərxan vilayət dövlət arxivı. «Устав Астраханского общества народных университетов», инвентар № 23627, в. №3.

islam» cəmiyyəti ətrafına toplanan gəncləri çarizm üsul-idarəsi əleyhinə qaldırır. Beləliklə də, Həştərxan müsəlmanları ziyalıların şüurlu hissəsini mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə hazırlayır və müsəlman gənclərinin hərəkatı inqilabi-siyasi xarakter alır.

«Şurayi-islam» cəmiyyətinin üzvü olan N.Nərimanov bu cəmiyyət vasitəsilə xalq arasında maarif və mədəniyyətin tərəqqisinə, kütlələrin savadlanmasına çalışır.

«Şurayi-islam» cəmiyyətinin məqsədi xalq arasında mədəni-kütləvi işlər aparmaqdan, «kitabxana-qiraətxana» müəhazirə, söhbət, ədəbi gecə, tətbiqi elmlər kursu, məktəblər təşkil etmək və pedaqoji xarakterli jurnallar nəşr etdirməkdən ibarət idi»¹.

Beləliklə, Həştərxan Xalq Universiteti və «Şurayi-islam» cəmiyyətinin üzvü olan N.Nərimanov hər iki cəmiyyət vasitəsilə, xalqın maariflənməsi və xalq mədəniyyətinin inkişafı uğrunda ciddi-cəhdlə çalışırdı. Hələ Bakıda olarkən kitabxana, qiraətxana yaratmaq sahəsində böyük təcrübəsi olan N.Nərimanov Həştərxanda da bu sahədə xeyli iş görmüşdü. O, tatarlar üçün kitabxana-qiraətxana açır, şəhərin qabaqcıl ziyalıları oraya toplayır və bunların vasitəsilə xalq arasında maarif və mədəniyyəti yayırdı.

Həştərxanın qocaman sakinlərindən olan N.Y.Şabanov N.Nərimanov haqqında olan xatirəsində yazır:

«N.Nərimanovun fəal iştirakı ilə Həştərxanın fəhlə rayonu olan Sarevdə (bu rayon 1931-ci ildən N.Nərimanovun adı ilə adlanır) ictimai kitabxana təşkil edilmişdir. N.Nərimanov bu kitabxana-qiraətxanada tez-tez müəhazirələr oxuyur və böyük tərbiyəvi iş aparırdı».

N.Nərimanov Həştərxanda olarkən tatar dram teatr dərnəyinin yaradılmasına da böyük fikir vermiş və onun təşkilatçısı olmuşdur.

Tatar teatrının görkəmli xadimi, RSFSR-in əməkdar artisti, yazıçı Zeyni Sultanov Həştərxan Tatar Dram Teatrının

¹ Устав Общества Астраханских мусульман (medclis Şurayi-islam) Həştərxan vilayət dövlət arxivı, inventar! 188 – 15, s. 1.

yubileyi münasibətilə yazdığı məqaləsində N.Nərimanova ayrıca bölmə həsr etmiş və tatar dram teatr dərnəyinin yaradılmasında onun xidmətlərini xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Tatar teatrının 50 illiyi və Moskvada keçirilən tatar incəsənət dekadası ilə əlaqədar olaraq, Həştərxan teatrının yaradılmasına həsr edilmiş başqa bir kitabda da N.Nərimanovun Həştərxana gəldiyi gündən yerli tatar teatrının yaradılmasında fəal iştirak etdiyi göstərilir. Orada deyilir:

«1909-cu ildə Azərbaycan xalqının məşhur dramaturqu, doktor Nəriman Nərimanovun Həştərxana gəlməsilə teatrın işi xüsusi ilə canlandı. O, tatar teatrının işində çox fəal iştirak etməyə başladı».

N.Nərimanovun Həştərxana sürgün edilməsindən istifadə edən molla və fanatik ruhlu adamlar teatrın təşkilatçılarından material (danos) yazmağa başladılar.

Bu materiallarda göstərilirdi ki, onlar çar hökuməti üçün çox təhlükəlidir, hətta Muxtar molla onların Sibirə, katorqaya göndərilməsini tələb edirdi.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Həştərxan tatar teatri, müxtəlif cəmiyyət, məktəb və s. təşkilatların adı altında öz fəaliyyətini davam etdirmişdir¹.

K.Qubaydullin N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinin Həştərxan dövründən danışarkən onun mədəni-kütləvi işlərdəki xidmətlərini qeyd edərək yazmışdır: «N.Nərimanovun mədəni işlərə aid xidmətlərindən biri də Həştərxan gənclərini səhnə ətrafına toplamasıdır. Onun təbliğati nəticəsində ilk dəfə olaraq Həştərxanda müsəlman dram dərnəyi yaradılmış və Həştərxanın mövcud olduğu gündən bəri ilk dəfə olaraq Həştərxanda müsəlman dilində teatr tamaşası göstərilmişdi. Beləliklə, Həştərxanda müsəlman teatri bünövrəsinin qoyulması bütünlüklə Nərimanova məxsusdur.

Bunu da qeyd etmək maraqlıdır ki, Nərimanov o vaxt həkim olmasına baxmayaraq, dərnəkdə özü rejissorluq etmiş və tamaşalarda iştirak etmişdir¹.

N.Nərimanovun Həştərxandakı fəaliyyətində nəzəri cəlb edən məsələlərdən biri də onun şəhər dumasına üzv seçilməsi haqqında olan sənədlərdir.

Həştərxan vilayət dövlət arxivində saxlanılan sənədlərdə və Həştərxan şəhərinin qocaman sakinlərinin N.Nərimanova dair xatirələrində bu cəhət çox qabarıq şəkildə nəzəri cəlb edir. N.Y.Şabanovun xatirəsində deyilir: «1912-ci ildə Həştərxan müsəlmanları şəhər dumasına üzv seçilmək üçün N.Nərimanovun namizədliyini irəli sürmüşdür. Mövcud seçki qanununa görə, şəhər dumasına üzv seçilən şəxs mülki hüquqa malik olmalı idi. Sürgün edilmiş N.Nərimanov isə bu hüquqa malik deyildi. Ona görə də kələk işletməyə məcbur olduq. Belə ki, mənim evimi hüquqi yol ilə N.Nərimanovun adına yazdırdıq. Beləliklə də, N.Nərimanovun dumaya üzv seçilməsinə şərait yarandı».

N.Nərimanov şəhər dumasında fəal iştirak etmiş və dumada şəhər səhiyyə işləri üzrə şəhər rəisinin müavini (indiki şəhər sovetinin səhiyyə şöbəsi) seçilmişdi.

Daxili İşlər Nazirliyi nəzdində olan Həştərxan şəhər milis idarəsinin dövlət dumasına seçkilərə dair Həştərxan şəhərindəki 2-ci şöbənin pristavına göndərdiyi 30 sentyabr 1912-ci il 13874 №-li məktubunda 16 sentyabr 1912-ci ildə dövlət dumasına keçirilən seçkilər üzrə Həştərxan quberniyasının fabrik-zavod müəssisələrindən və dəmiryol emalatxanalarından seçilənlərin siyahısında N.Nərimanovun da adı vardır (sıra № 47)².

N.Nərimanovun şəhər duması tərkibinə seçilməsi «Həştərxan həkimləri cəmiyyətinin xəbərləri» adlı jurnalda da qeyd edilmişdir. Orada deyilir:

«1913-cü ilin yanvarında keçirilən seçkilərə əsasən seçilmiş yeni şəhər duması üzvləri heyətinə aşağıdakı həkimlər daxil olmuşlar... N.Nərimanov»³.

¹ К.Губайдуллин «Тов. Нариманов в Астрахани». Вах: «Журнал Известия Астраханского губкома РКП (б)» № 2, 1925, с. 3.

² Həştərxan vilayət dövlət arxivi, f. 480, s. 1, iş 2103, v. 19 № 47.

³ «Известия общества Астраханских врачей» январь, февраль, 1913, с. 108.

¹ Ş.Raxmankulov. «Z.Sultanov». «Tatarkitabnoşır» Kazan. 1957, s.9–10 (rusca).

N.Nərimanovun Həştərxan şəhər dumasına üzv seçilməsinə dair olan başqa bir arxiv materialı da çox xarakterikdir. Bu sənəd 1913-cü il oktyabr ayının 12-də Həştərxandan «Pravda» qəzetinin redaksiyasına göndərilmiş müxbir məktubundan ibarətdir. Məktubun müəllifi Həştərxanda sürgündə olan leninçilərdəndir. Bu məktubda N.Nərimanovun fəhlə demokratiyası zümrəsi tərəfindən şəhər dumasına müvəffəqiyyətlə üzv seçilməsi qeyd olunmuşdur¹.

Məqalənin üzərində mürəkkəb ilə «V.İliç (Leninə) göndərmənizi xahiş edirik» sözləri yazılmışdır².

Qeyd etmək lazımdır ki, bolşeviklər partiyası o zaman Stolipin irticasının qara illərində mütəşəkkil surətdə geri çəkilmək və hər cür imkanlardan istifadə etmək taktikası yeridir, dövlət dumasından inqilabi hərəkatın yüksəlişi üçün bir tribuna kimi istifadə edirdilər.

Bolşevik deputatlar dumadan istifadə edərək gizli işi leqal fəaliyyət ilə əvəz edir və bundan bacarıqla istifadə edirdilər.

N.Nərimanov дума iclasında zəhmətkeşlərin mədəni-maarif və səhiyyə işinin yaxşılaşdırılması üçün daim çalışmışdır. Onun iştirak etdiyi iclasların birində Həştərxan şəhəri üzrə 1913-cü ilin büdcəsi müzakirə olarkən yoxsul tatarların uşaqları üçün priyot açmaq məsələsi qaldırılmış və müzakirə olunmuşdur.

Duma üzvlərinin müzakirəsindən sonra yoxsul tatarların uşaqlarını mühafizə etmək üçün 300 manat pul buraxılması qərara alınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ 1912-ci ildə də dumanın müzakirəsinə verilmişdir. Lakin şəhər idarəsi və maliyyə komissiyası yoxsul tatarların bu tələbini ödəməmişdir. N.Nərimanovun dumaya üzv seçilməsi məsələnin həllinə müsbət təsir etmişdir.

¹ Корреспонденция из Астрахани в редакцию газеты «Правда» от 21 октября. 1912 г.
² Yenə orada.

Ümumiyyətlə N.Nərimanovun iştirak etdiyi дума iclaslarında məktəb məsələləri, tədris vəsaiti, məktəb avadanlığı və s. məsələlər müzakirə olunmuş və müvafiq qərar qəbul olunmuşdur.

N.Nərimanovun Həştərxan vilayətində nəzəri cəlb edən xidmətlərindən biri də onun həkimlik fəaliyyətidir. O bu illərdə «xolera», «çexotka», «qadın məsələsi» və s. mövzularda bir sıra əsərlər yazmışdır.

N.Nərimanov bir həkim kimi Həştərxan zəhmətkeşləri arasında böyük şöhrət qazanmışdır.

N.Nərimanov Həştərxanda olduğu zaman «İdel», «Burhani-tərəqqi» (tatar dilində) və «Astraxanskiy kray» adlı (rus dilində) qəzetlərdə əməkdaşlıq etmiş və onların nəşr edilməsində fəal iştirak etmişdir. Hətta «İdel» qəzetinin Həştərxan qubernatoru Sokolovski tərəfindən bağlanması baxmayaraq, N.Nərimanov həmin qəzeti mətbəə işçiləri ilə «Azad xalq» (Azad xalq) adı altında bir müddət qeyri-leqal şəkildə nəşr etdirmişdir. İnqilabdan sonra isə müsəlman komissariatı tərəfindən nəşr edilən «Qolos trudovoqo musulmanstva» (rus dilində), «Tartış» (mübarizə) (tatar dilində) və «Hümmət» (fars dilində) qəzetlərində əməkdaşlıq etmiş və onlara rəhbərlik etmişdir. N.Nərimanov bu qəzetlərdə dərc etdirdiyi bir sıra məqalələrində böyük ictimai və siyasi əhəmiyyəti olan məsələlər qaldırmışdır.

Həştərxanda sürgündə olmasına baxmayaraq, Bakıda baş verən hadisələri daim izləyən N.Nərimanov həmin qəzetlərin səhifələrində dərc etdirdiyi məqalələrinin bəzisini məhz Bakı hadisələrinə həsr etmişdir. 1909-cu ildə «Astraxanskiy kray» qəzetində «Özünüzlə ləkələdiniz bədsir, yetər!» adlı məqaləsi məhz bu növ məqalələrdəndir. N.Nərimanov bu məqaləsində Tağıyev, Behbudov hadisəsində Bakı qəzetlərinin liberallığını, onların ikiüzlülüyünü açıb göstərməklə bir sıra ictimai və siyasi məsələlərə də toxunur, böyük əhəmiyyət kəsb edən maarif məsələləri qaldırır.

N.Nərimanov dövrünün ən məşhur milyoneri olan H.Z.Tağıyevin şəxsiyyətinə pərəstiş edənləri, onun qarşısında

dir çökərək ədaləti tapdalayanları kəskin tənqid atəşinə tutur və onları ifşa edirdi. Belə ki, bir sıra müəlliflər, məsələn: Rəhimbəy Məlikov kimiləri mətbuatda hay-küy salaraq 1906-cı ildə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayında H.Z.Tağıyevin N.Nərimanovun əleyhinə olan hərəkətlərini «Gurultulu bir çıxış» adlandırır, məsələnin mahiyyətini isə gizlədirdilər.

N.Nərimanov həmin məqaləsində bu məsələnin mahiyyətini izah edir. Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, 1906-cı ildə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən qurultayı orta məktəblərdə Azərbaycan və rus dilinin tədrisi üsulu məsələsində N.Nərimanovun təklifini qəbul etdikdə H.Z.Tağıyev Nərimanovun təklifinin quruluşu ilə razı olmamış və onun əleyhinə getmişdi. N.Nərimanov bu haqda belə yazır: «15 il ən dəyərli cavan yaşlarımı el uğrunda, maarif üçün işlətdikdən sonra güclü bir Hacı mənim şərəfimə toxunmuşdur. Xırda-cəfəng ailə qovqası üstündə deyil, bütün bir xalqın tərbiyə və maarif məsələsi üstündə Hacıya bərəks olduğum üçün məni təhqir etmişdir. Mən kasıb tələbə ilə (N.Nərimanov o vaxt Odessa universitetində oxuyurdu – H.Ə.) milyonçu Hacı arasındakı bu mübarizə – məslək mübarizəsi idi»¹.

N.Nərimanov ilə Tağıyev arasında gedən bu münaqişənin ictimai mənası var idi və gələcək nəsil üçün də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, Tağıyev və bu kimi milyonçuların fikrincə kasıbların özlərinə məxsus fikir və düşüncələri olmağa haqları yoxdur. Onlar qızıl gücü ilə kasıbların ən qiymətli, ən dəyərli sayılan fikrini, düşüncəsini, məsləkini belə satın almaq istəyirdilər. Lakin Nərimanov cəsarətlə çıxış edərək öz mənliliyini, öz şərəfini qorumuş və H.Z.Tağıyevin pulundan kütlə qarşısında imtina etmişdi.

N.Nərimanov həmin məqaləsində millət adından çıxış edən, özünü millətin qabaqcıl nümayəndəsi hesab edən, lakin millət üçün heç bir iş görməyən, əksinə, onun inkişafına mane

olan, bir ovuc milyonçulara yaltaqlıq edən bir qrup ziyalı dəstəsinin iyirənc hərəkətlərini qeyd edir və göstərir ki, «bunlar kimi adamların Zaqafqaziyada bizim ictimai işlərə rəhbər olmaqları, həqiqətən bizim üçün eybdir. Bu adamların ruhu fəqir, məsləki isə boşdur. Ona görə də heç bir zaman xalqın qeydine qala bilməzlər, xalqa vəkil ola bilməzlər. Çünki cəmiyyət işlərində möhkəm mübarizə etmək iqtidarı onlarda yoxdur. Onların peşəsi xüsusi ailə məsələlərinə ictimai don geyindirmək, camaat arasında tirəçilik salmaqdır. Millətləri bir-birinin üstünə saldırmaqdan ibarətdir».

Həştərxanda sürgündə olan N.Nərimanov Bakıda çıxan mütərəqqi qəzet və jurnallar ilə əlaqə saxlayır və burada öz məqalələrini dərc etdirirdi. O, xüsusilə 1911-ci ildən Bakıda çıxan «Məktəb» adlı jurnalda uşaqlar üçün bir sıra məqalələr yazmışdır. O, «Əziz balalar» adlı məqaləsində uşaqlara faydalı məsləhətlər verirdi. Gənclərə müraciət edərək deyirdi ki, uşaqlar gərək elmə yiyələnsinlər, dosta, yoldaşa sədaqətli olsunlar, öz vətənlərini sevsinlər.

Beləliklə, N.Nərimanov Həştərxanda 2 il əvəzinə 5 il qalır. O, ömrünün ən məhsuldar dövrünün 5 ilini sürgündə olmasına baxmayaraq, vaxtını boş keçirməmişdir. Orada da bir sıra ictimai və siyasi işlərin fəal iştirakçısı olmuş, səmərəli işlər görmüş, bütün qüvvəsilə xalqın mənafeyinə çalışmış, siyasi inqilabi və ictimai işlərdə fəal iştirak etmişdir.

Bütün bunlara görə ki, N.Nərimanov Həştərxan şəhəri zəhmətkeşlərinin hüsn-rəğbətini qazanmışdır. O, 1913-cü ildə çar hökumətinin rəsmi icazəsilə Bakıya yola düşərkən Həştərxan şəhərinin zəhmətkeşləri ona təşəkkür əlaməti olaraq üzərində «Əziz həkimimiz, fədakar ictimai xadimimiz Nəriman Nərimanova minnətdarlıq əlaməti olaraq Həştərxan şəhəri müsəlmanları, 14 iyul 1913-cü il.»² sözləri yazılmış qiymətli hədiyyə təqdim etmişlər.

¹ N.Nərimanov. Məqalə və məktubları. Bakı, 1925, s. 66.

² Həmin hədiyyə hal-hazırda Azərb. SSR EA Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır – H.Ə.

Qeyd: Bu xırda narazılığa baxmayaraq, N.Nərimanov H.Z.Tağıyevə hörmət və ehtiram bəsləmiş, onun tərcümeyihalını yazmış, sovet totalitar sisteminin təzyiqindən onu qoruyub saxlaya bilmişdir. Hacınn mühacirət həyatı yaşamasının səbəbkarı mehş N.Nərimanov olmuşdur – red.

V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun «Elmi əsərləri» (pedaqoci-psixoloci elmlər seriyası) 1962-ci il, XXI cild, s. 48–54.

N.NƏRİMANOV ƏMƏK TƏRBIYƏSİ HAQQINDA (ANADAN OLMASININ 95 İLLİYİ MÜNASİBƏTİ İLƏ)

«İnsanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir!»
(N.Nərimanov).

Azərbaycanda xalq maarifi və pedaqoji fikir tarixinin bütöv bir dövrü Nəriman Nərimanovun adı ilə bağlıdır. N.Nərimanov məşhur inqilabçı, partiya və dövlət xadimi, istedadlı dramaturq, tanınmış publisist və ictimaiyyətçi olmaqla bərabər, həm də görkəmli maarif xadimidir. O, uzun müddət müəllimlik edərək zəhmətkeş balalarına təlim və tərbiyə vermiş, pedaqogika, pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun metodikası məsələlərinə aid bir sıra mühüm fikirlər söyləmişdir.

N.Nərimanov pedaqogikanın ayrı-ayrı məsələlərinə dair orijinal fikirləri ilə demokratik maarifçilik mövqeyindən marksist baxışlara qədər yüksəlmiş, Azərbaycanda təlim-tərbiyə haqqında Marks-Lenin təlimini yaradıcı surətdə inkişaf etdirmiş və təcürbi olaraq həyata keçirmişdir.

N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri arasında mərkəzi yerlərdən birini gənc nəslin əmək tərbiyəsi məsələsi tutur. Onun məqalələrində və bədii əsərlərində əmək tərbiyəsinə aid bir çox qiymətli fikirlər vardır.

N.Nərimanovun fikrincə, əmək insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, səadətə çıxarır və kommunizmə aparır. İnsanlara lazım olan tərəqqinin doğru yolu, həqiqi məhəbbətin doğru qapısı əməkdir. «Bütün bəşəriyyətin xilas kapitalın məhvində və əməyin tənənəsindədir»¹.

Nərimanov əməyin tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışarkən göstərirdi ki, əmək insanda dostluq, doğruluq, səmimiyyət, təvazökarlıq, sadəlik, insanpərvərlik kimi əxlaqi key-

¹ N.Nərimanov, Məqalə və məktubları, Bakı, 1925, səh. 61 – 62.

fıyyətlərin formalaşmasında ən mühüm amildir. İnsan əmək prosesində yüksəlir. N.Nərimanov əmək adamlarını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Qabarlı əldə olan hünər, qeyrət ağ perçatkalı əldə ola bilməz»¹.

Sovet məktəbinin ilk günlərindən başlayaraq N.Nərimanov zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsinin tərkib hissəsi olan əmək tərbiyəsi məsələlərinə xüsusi fikir vermiş və bu işi sosializm quruculuğunun ayrılmaz hissəsi hesab etmişdir.

N.Nərimanov əmək tərbiyəsi qarşısında çox mühüm vəzifə – gəncləri həyata, əməyə hazırlamaq vəzifəsi qoyurdu. O, hələ 1918-ci ildə Həştərxandakı məşhur nitqlərindən birində demişdir: «Sovet hökuməti tərbiyənin əsasını zəhmətdə, siyasi vicdanda, bərabərlikdə, qardaşlıqda görür».

N.Nərimanov yeni insan tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Yeni insanın mühüm keyfiyyətlərindən biri əməyə yaradıcı münasibətdir. N.Nərimanov göstərirdi ki, yeni insan yeni dünya – zəhmət dünyası quracaq: elə əmək qarşısında səcdə edəcək, əməklə sevinəcək, əməklə yüksələcək, əməklə fəxr edəcək və adamlara əməyinə görə qiymət verəcəkdir.

N.Nərimanovun əsər və məqalələrində «işləməyən dişləməz» şüarı geniş təbliğ edilir. Onun «Türküstandakı siyasətimiz» adlı məqaləsində deyilir: «Türküstan üçün və ətrafdakı dövletlər üçün bizim işimizdə ən qüvvətli şüar ilə gedirik»².

Görkəmli pedaqoq əməksevərliyi həm də yüksək vətənpərvərlik kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, hər kəs əməkdə iştirak edirsə, ona tapşırılmış sahədə müvəffəqiyyətlə işləyirsə, o, bu zaman xalqın faydasına, Vətənin rifahına çalışmış olur. N.Nərimanov «Şərq üçün nicat yolu» adlı məqaləsində yazırdı:

«...Vətənin qədrini o kimsə bilir ki, Vətən ilə onun ruhani (məənəvi – H.Ə.) rabitəsi olsun, Vətən ilə bir yerdə ağlasın, bir yerdə gülsün. Ona binaən, lazımdır Şərqdə bu şüarı buraxmaq: hər kəs xüsusi özü üçün yox, ancaq Vətən,

¹ «Коммунист» qəzeti, 1920, № 176.

² «Жизнь национальностей» jurnalı, 1920, №3.

məmləkət üçün işləyirsə, onun haqqı var seçsin və seçilsin. Bu, şüra üsul-idarəsinin əsasıdır: hər bir fərd əqlini, qüvvəsini məmləkətin hər cəhətdən tərəqqi tapmasına sərf etməlidir; yəni, hər bir adam hamı üçün, hamı bir adam üçün işləməlidir»¹.

N.Nərimanov əməyi yalnız əxlaqi keyfiyyət kimi deyil, eyni zamanda ictimai bir kateqoriya kimi qiymətləndirirdi. O, əməyi nəinki cəmiyyətin tərəqqisi, həm də insanların xoşbəxtliyi üçün mühüm şərt hesab edirdi.

N.Nərimanov «Oğlum Nəcəf» adlı bir şerində yazırdı:

*«Zəhmətdir insanı insan edən, oğul,
Zəhmətdir onu heyvandan seçən, oğul.
Budur bütün tərəqqinin əsası,
Zəhmətdir aqlə yol verən, oğul».*

Əmək insanın qabiliyyətini, istedad və bacarığını inkişaf etdirir və yaşamaq uğrunda mübarizəyə ruhlandırır. Təsədüfi deyildir ki, N.Nərimanov özünün dərslərlərində uşaqlarda əməyə məhəbbət tərbiyə etmək üçün tərbiyəvi xarakterli mətnlərə geniş yer vermişdir. Nümunə üçün aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək.

«Bir parça dəmirdən iki kotan qayrılmışdı. Onların birisini dəmirçi kəndçiyə satdı. Amma o birisi dükanda qaldı. Bir müddət keçəndən sonra... bu kotanlar görüşdülər. Kəndçidə olan kotan gümüş tək parıldayırdı, amma dükanda qalan paslanmışdı. Paslanmış kotan o birisinə dedi: «Ay qardaş, biz hər ikimiz bir parça dəmirdən qayrılmışıq. Səbəb nədir ki, sən gümüştək parıldayırsan?». Yoldaşı cavab verdi: «Səbəb odur ki, mən bir il zəhmət çəkib əkin üçün yer sürmüşəm, amma sən bekar dükanda yatıbsan».

Belə mətnlər əmək və onun əhəmiyyəti haqqında uşaqlarda aydın təsəvvür yaradırdı.

¹ «Коммунист» qəzeti, 1922, №10.

N.Nərimanov gənc nəslin əmək tərbiyəsi işində əmək məktəblərinin roluna yüksək qiymət verirdi. O, Azərbaycan maarif xadimlərinin II qurultayındakı nitqində demişdir:

«Zəhmət məktəbi bir məktəbdir ki, bütün məmləkətdə yaşayanların fikrini təcrübədən keçirir. Bir məktəbdir ki, bütün ölkəyə və bizə doğrudan da əsaslı və qüvvətli elm verir. Həmin bu məktəb bizə öz xalqımızı, nə olduğumuzu bildirir. Daha artıq söyləyərəm: zəhmət nə olduğunu bizə bildirən zəhmətdir. Bu da, bizim həyatımız və bütün fikrimizdir. Çünki biz bütün yer üzərində ancaq zəhmət padşahlığının bərqərar və bərdavam olmasına çalışırıq»¹.

Gənc nəslin əmək tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət verən N.Nərimanov bu işi müəllimlərin birinci vəzifəsi hesab etmişdir. O, 1924-cü ildə «Elmlərini yenidən tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub»unda müəllimlərə müraciətlə deyirdi ki, «Sizin tərbiyənizdə olan azərbaycanlı balaları görərkən zəhmətsevən olsunlar. Yəni başqasının yox, öz zəhmətlərinin qüvvəti ilə ehtiyaclarını rəfedici olsunlar. Çünki «İnsanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birinci zəhmətidir»².

N.Nərimanovun şəxsi həyatı əməksevərliyin gözəl nümunəsidir. Görkəmli partiya və dövlət xadimi Ə.H.Qarayevin dediyi kimi, «ilk azərbaycanlı inqilabçılarından biri olan N.Nərimanov çarizm və onun üsul-idarəsilə tam 30 il ardıcıl mübarizə aparmışdır»³.

Görkəmli pedaqoqun əmək tərbiyəsinə aid fikirləri Azərbaycan məktəblərində şagirdlərin əməyə yaradıcı münasibət tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri bu gün üçün də öz əhəmiyyətini saxlayır, müəllimlərimizi yeni-yeni müvəffəqiyyətlərə ruhlandırır.

*«Məktəbdə istehsalat təlimi» jurnalı
1965-ci il, №2, s. 3–5.*

¹ «Kommunist» qəzeti, 1921, ' 180.

² Ali Pedaqoji İnstitutun salnaməsi, Bakı, 1924, s. 39.

³ «Бакински рабочие» qəzeti, 1925, ' 63.

TARİXİ QURULTAY

(Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının 80 illiyi münasibəti ilə)

Məlum olduğu kimi, 1905-ci il inqilabı dövründə proletar hərəkatının gücündən və qüdrətindən qorxuya düşən çar hökuməti bir sıra güzəştə getməyə məcbur oldu. 1905-ci il 17 oktyabr manifestində göstərilən güzəştlər bunlardan idi.

17 oktyabr manifesti xalqa «vətəndaşlıq azadlığının sarsılmaz əsasları, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, vicdan azadlığı» və s. ilə bərabər «söz, yığıncaqlar və ittifaqlar azadlığı» da vəd etmişdi. Bu dövrdə çar Rusiyasında yaşayan digər xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da hüquqsuz və geri qalmış millətlərdən idi. Məktəblərin azlığı və müvafiq dərslərlərin olmaması, tədris üsullarının yarıtmazlığı, müəllimlərin hüquqsuzluğu və s. kimi məsələlər Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarını düşündürürdü.

Ona görə də dövrün ziyalı dəstəsinin qabaqcıl nümayəndələrindən olan H.Zərdabi, N.Nərimanov və başqaları yuxarıdakı «azadlıqlar»dan istifadə edərək xalq müəllimlərini düşündürən bir sıra məsələlərin həll edilməsinə çalışdılar.

1905–1907-ci illərdə azərbaycanlı xalq müəllimlərinin çar hökumətinə verdikləri kollektiv ərizədə təlimin ana dilində aparılması, azərbaycanlı uşaqlar üçün ümumi icbari pulsuz ibtidai təhsil, azərbaycanlı müəllimlərin hüququnun başqa millətlərdən olan müəllimlərin hüququ ilə bərabərləşdirilməsi, azərbaycanlı müəllimlər hazırlamaq üçün xüsusi müəllimlər seminariyası açması və s. tələb olunurdu.

Bu tələblərin həyata keçirilməsində «Nicat» cəmiyyətinin və cəmiyyətin sədr müavini N.Nərimanovun xüsusi rolu olmuşdur. Göstərilən məsələləri həll etmək üçün 1906-cı ildə «Nicat» cəmiyyəti tərəfindən müəllimlərin I qurultayı çağırıldı.

Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayına hazırlıq aparmaq üçün xüsusi komissiya təşkil edilmişdi. Komissiyanın tərkibinə N.Nərimanov (sədr), H.Zərdabi, Ə.Cəfərzadə,

F.Ağayev (üzvlər) və Y.Əfəndiyev (katib) daxil idilər. Komissiya qurultaya böyük hazırlıq işləri aparmışdı. Komissiyanın üzvləri ayrı-ayrı şəhərlərə gedərək qurultayın çağırılması və keçirilməsi ilə əlaqədar olan məsələləri müəyyənləşdirir, yerli mətbuat vasitəsilə qurultayın məqsəd və vəzifəsinə aid məqalələrlə çıxış edirdilər.

Qurultayı hazırlayan və onun keçirilməsinə rəhbərlik edən müəllimlərin və maarif xadimlərinin xüsusilə bu qurultayın təşəbbüskarları olan N.Nərimanovun, H.Zərdabinin, F.Ağayevin, S.S.Axundovun, A.Şaiqin, Ü.Hacıbəyovun, Ə.Hüseynovun və bir çox digər tərəqqipərvər ziyalıların apardığı hazırlıq işlərini və xidmətlərini, qısa da olsa, göstərmək lazımdır. Bu cəhətdən N.Nərimanovun «Müəllimlər ictimaiyyətinə dair», «Müsəlman müəllimləri yığıncağı münasibəti ilə bir neçə söz», «Mühüm bir məsələ», «Bu gün» və s. məqalələri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

N.Nərimanov həmin məqalələrində müəllimlər qarşısında böyük və məsul bir vəzifə qoyurdu. O, Azərbaycan müəllimlərinin xalq yolunda, zəhmətkeş balalarının təlim və tərbiyəsi yolunda ciddi-cəhdlə çalışmağa çağırırdı. N.Nərimanov müəllimlərdən uşağı sevməyi, ona böyük qayğı göstərməyi, pedaqoji işdə yaradıcı olmağı, daim yeni-yeni təlim-tərbiyə üsulları axtarmağı tələb edirdi. O deyirdi ki, müəllim yaradıcı olmalıdır. Vəzifə xatirinə deyil, vicdan qarşısında məsuliyyətlə işləmək lazımdır.

Nərimanov yazmışdır: «Hər uşağın özünə görə bir qeyri-xasiyyəti, təbiəti olmağa binaən hamıya bir qayda və bir qanun ilə dərs vermək, hamıya bir dil ilə bəyan etmək olmaz, hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz. Uşaqların bir parası zehinli, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhimsiz, bir parasının qüvvəyi-hafizəsi qüvvətli, bir parasınınkı naqis. Bir parası müdhiş hekayələr sevon, bir parası güllünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mülahizə edər və hər kəsin öz biliyinə, qazancına görə hərəkət edər, hər kəsin eybinə görə çarə arasa, əlbəttə, təlim və tərbiyə düz yol ilə gedib tərəqqi əla dərəcəyə çatar».

Nərimanov müəllimlər qurultayı ərəfəsində xalq müəllimlərinə müraciətlə deyirdi: «...Vətənin xoşbəxtliyi onun cavanlarının yaxşı tərbiyəsinə bağlıdır... Yaxşı tərbiyə isə insanın əqlini və əxlaqını gözəl, pak şeylər əxz etməyə öyrətməkdən, ürəyini və vicdanını pisliklərdən çəkəndirməkdən ibarətdir. Gəncləri o meyillərə yönəltmək lazımdır ki, o, onlara tərəqqi versin. İnsanı tənəzzülə salan hər şeydən onları çəkindirmək lazımdır. Əqlin gücü ilə insan pis əməli yaxşıdan seçər, deməli insanın əqlini yaxşılığa doğru yönəltmək lazımdır».

Nərimanov məktəb proqramlarının pedaqogikadan, elm və tərbiyədən başı çıxmayan İliminski kimiləri tərəfindən tərtib edilməsini, dərslərin rus dilində aparılmasını, tədris kitablarının rus dilində olmasını, şəriət müəllimlərinin nağıl danışmasını ciddi tənqid edir və göstərdi ki, «bu məsələlərin hamısını müəllimlər ictimai nəzərdən keçirib, ana dilində proqram, dərsləklər tərtib edəcək və beləliklə bizim milli müəllimlər də digər tayfaların müəllimləri kimi camaata yol göstərə biləcək, millətin dərdinə əlac arayacaqlar» («Həyat» qəzeti, 8 avqust 1906-cı il, №175).

Komissiyanın üzvlərindən F.Ağayev Gəncə şəhərinə gedərək müəllimlər arasında geniş iş aparmışdır. Onun Gəncədən H.Zərdabiyyə göndərdiyi bir məktubda qurultayın məqsədi, tərkibi və işinə, müzakirə ediləcək məsələlərə aid maraqlı məlumatlar verildi.

Qurultaya hazırlıq komissiyası digər şəhərlərlə yanaşı, qonşu xalqların, o cümlədən Rusiyada yaşayan müsəlman xalqlarının məktəblərindəki təlim-tərbiyə işlərini, onların təcürbəsini öyrənmək üçün bir sıra yerlərə, o cümlədən Kırım müsəlman müəllimləri qurultayına nümayəndə göndərmişdi.

Beləliklə, qurultay ərəfəsində böyük hazırlıq işləri aparılmış, qurultayın məqsədini xalqa düzgün başa salmaq, müəllimlərin xalqa xidmətinə yaxşılaşdırmağın yollarını göstərmək, müəllimlər arasında birlik yaratmaq, təlim-tərbiyədəki nöqsanları rəf etmək, yeni tədris proqramları tərtib etmək, ana dilində yeni dərsləklər yaratmaq, yeni tədris üsulları müəyyən etmək,

müəllim kadrları hazırlığını nəzərdən keçirmək və s. kimi mühüm məsələlər mətbuatda əvvəlcədən geniş müzakirə edilmiş, fikir mübadiləsi keçirilmişdi. N.Nərimanovun sədrliyi ilə işləyən qurultaya hazırlıq komissiyası hələ may ayından başlayaraq qurultaya qədər 11 dəfə iclas keçirmiş və burada bir sıra vacib məsələlər üzrə geniş hazırlıq tədbirləri görmüşdü. Qurultayın proqramını və gündəliyini də komissiya hazırlamışdı.

Qurultay 1906-cı il avqust ayının 15-də Bakı şəhərində çağırılmışdır. Qurultayın çağırılmasını və onun gündəliyini xəbər verən bir məlumatda deyilir:

«Qafqaz müsəlman müəllimləri məclisinin məramnaməsi» (proqramı)

1. Qafqaz müsəlman müəllimləri məclisi (syezd) bu il Bakıda avqust ayının 15-dən başlanıb axırına qədər davam edəcəkdir.
2. Məclisə dəvət olunur: Qafqaz qitəsindən cəmi şəhər və kənd müsəlman müəllimləri (elmi-ilahi müəllimləri dəxi buraya daxildir), həmçinin o şəxslər ki, təlim və tərbiyəyə məhəbbətləri vardır, onlar dəxi məclisə dəvət olunurlar.

II hissə Məclisin şüğü (işi)

1. Hal-hazırda bulunan proqramları nəzərdən keçirib təqazayi-zəmanəyə görə təzədən proqram tərtib etmək;
2. təzə tərtib olunan proqrama müvafiq kitablar təyin və tələf (tərtib – H.Ə.) etmək;
3. oxumaq və yazmaq üsulunu asanlaşdırmaq üçün ümumi bir üsuli-tədris və təlim əxz etmək;
4. kənd müəllimlərinin əhvali-məişət və güzəranlarına dair məsələlərə baxmaq;
5. darülmüəlliminin proqramını müzakirə edib hal və zamanın təqazasına görə dəyişilməsini tələb etmək;
6. üzvlər tərəfindən təqdim olunan məsələləri həll etmək.

İxtar (qeyd –H.Ə.) – ... Fəqir və biciz müəllimlərə yol xərcindən, mümkün qədər kömək olunacaqdır («Dəbistan» jurnalı, 1906, №8, səh.12).

Qurultay şəhər ikisinini müsəlman məktəbinin binasında keçirilmişdir. Qurultayda Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstandan 60 nümayəndə iştirak etmişdir. Bunlardan 30 nəfəri Bakı şəhərindən, 20 nəfəri digər yerlərdən, 10 nəfəri isə maariflə maraqlanan şəxslər idi. Başqa yerlərdən gələnlərin çoxu elmi-ilahi və şəriət müəllimləri idi (bax: «İrşad» qəzeti, 1906, №197).

Bakı müəllimləri qurultay nümayəndələrinin yarısını təşkil etməsinə baxmayaraq, o dövrdə Bakı şəhərindəki müəllimlərin sayını və qurultayın Bakıda keçirilməsini, həmçinin qurultayı çağırmaq təşəbbüsünü möhz Bakı müəllimləri tərəfindən nəzərə alsaq, bunu kifayət hesab etmək olmaz.

«İrşad» qəzeti yazırdı: «Təəccüblü burasıdır ki, Bakı quberniyasının Salyan, Dərbənd, Göyçay kimi mərkəzlərdən dəmiryolu ilə 3 saatlıq yolu zəhmət çəkib gələn olmayıb. Lakin Araz nəhrinin kənarından olan və adı heç bir dəftərdə yazılmayan Əlizadə kəndinin müəllimi təxminən 6 günlük yolu piyada gəlib özünü qurultaya çatdırdı» («İrşad» qəzeti, 1906, №197).

Qurultayda müəllimlərdən başqa, təlim-tərbiyə ilə maraqlananlar və yerli mətbuat nümayəndələri də iştirak etmişlər. Qurultay Bakının I rus-tatar məktəbinin şəriət müəllimi Molla Ruhulla Axund Məmmədzadənin nitqi ilə açılmışdır. O, qısaca olaraq islamın elmə olan münasibətindən danışmış və qurultayı təbrik etmişdir. Sonra H.Zərdabi, N.Nərimanov və başqaları nitq söyləmişlər. Qurultaya hazırlıq komissiyası qurultayın hazırlığı və məqsədi haqqında geniş məruzə etmişdir. Qurultayın sədrliyinə H.Zərdabi, onun müavinliyinə isə N.Nərimanov, ona köməkçi sifəti ilə S.Acalov, katibliyinə isə F.Ağayev seçilmişdi. Qurultayın gündə iki iclası olmuşdur.

Qurultay avqustun 15-dən 28-nə qədər 13 gün davam etmişdir. Ayrı-ayrı təşkilatlar, cəmiyyətlər və şəxslər, o cümlədən Tiflisdən Zaqafqaziya Şeyxül-İslamı və müftisi, Qoridən

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası azəri şöbəsinin inspektoru S.M.Qənizadə, Şuşa şəhərindən Ə.Ağayev və doktor Mehmandarov, Pyatiqorskidən məşhur müsəlman yazıçısı Talibov, Ağdamdan M.Behbudov, Zaqatala mahalının Qax kəndindən müəllim H.Sultanov, Qazaxdan Nəsim Qiyasbəyov, Kazan müəllimlərindən Zaburov, Şərifov, Həniyəyev və erməni müəllimləri ittifaqının mərkəzi idarəsi teleqram göndərərək qurultayı təbrik etmişlər. Bu dövrdə Ermənistanda qurultaya toplanan erməni müəllimlərindən də təbrik teleqramı gəlmişdi. Teleqramda ittifaq bağlamağa, ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı düşmənçiliyi aradan qaldırmağa çağırılırdı.

Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı tərəfindən ayrılan komissiya erməni müəllimlərinin qurultayına aşağıdakı məzmununda cavab teleqramı göndərmişdi: «Biz çoxdan bəri hər iki qonşu xalqlar arasında sülh istəyirik və çox sevincle elimizi Sizə doğru uzadıb sizin qara camaata təsir etmək çağırışınıza qoşuluruq və müsəlmanlar ilə ermənilər arasında möhkəm sülhün xeyrini xalqa anlatmağı özümüze vəzifə götürürük» («Kaspi» qəzeti, 7 sentyabr 1906-cı il, №192).

O zaman Zaqafqaziyanın bütün tərəqqipərvər ziyalıları, qabaqcıl maarif xadimləri, ədib və şairlər müəllimlər qurultayının böyük ictimai əhəmiyyəti haqqında mətbuat səhifələrində ruh yüksəkliyi ilə çıxış edirdilər.

N.Nərimanov qurultayın açıldığı gün – avqustun 15-də «Həyat» qəzetində dərc etdiriyi «Bu gün» adlı məqaləsində qurultayı təbrik edərək yazırdı ki, «Bu gün Qafqazda cəmi müsəlman balalarının dərdlərinə dava aranmağa başlanacaqdır. Bu gün insanın lisani-madərzadi, ana dili nə olmağı məlum olacaqdır» («Həyat» qəzeti, «181, 15 avqust).

Qurultayda əlifbanın islahı, imla, proqram və dərsləklər tərtibi, yeni mütərəqqi tədris üsulları axtarmaq, tədrisin ana dilində aparılması, müəllim hazırlığı və s. məsələlər müzakirə olunurdu.

Müəllimlər qurultayında kənd və şəhər ibtidai məktəbləri üçün ilahiyat, ana dili və hesab üzrə proqramlar tərtib etmək üçün 3 komissiya təşkil edilmişdi. Bu komissiyaların

tərtib etdikləri proqram layihələri geniş müzakirə olunmuş və qəbul edilmişdi. Ana dili proqramını dövrün görkəmli pedaqoqları olan R.Əfəndiyev, F.Köçərli, Ə.Cəfərzadə, H.Ağayev, M.Axundov, Axundzadə, H.Əliyev, Əbdürrəhmanbəyov, A.Talibzadə, Şeyxzadə və Mahmudbəyovdan ibarət olan komissiya hazırlamışdı. Bundan başqa, eddiyyət (ibtidai) məktəblərinin 6–7-ci sinifləri üçün də elmi-ilahi və ana dili proqramı qəbul olunmuş, qız məktəbləri, şəhər və kənd məktəbləri haqqında məsələ müzakirə olunmuşdur.

Qurultayda geniş müzakirəyə səbəb olan məsələlərdən biri «kənd məktəb müəllimlərinin maddi və mənəvi ehtiyacı» idi.

Müzakirə zamanı kənd müəllimlərinin olduqca az maaş alması, onlara verilən məvacibin müəllimlərin ehtiyacının yarısını belə ödəmədiyi qeyd edildi. O zaman kənd müəllimlərinin maaşı vaxtılı-vaxtında dövlət xəzinəsindən deyil, evvəllər «adı var, özü yox» idarədən (zəmsi idarəsindən), sonralar isə camaatdan toplanan puldan verilirdi.

Mövcud qaydaya görə kəndlilər öhdələrinə aldığı məktəb xərcini aparıb xəzinəyə verdikdən sonra həmin kəndin müəllimi o puldan məvacib ala bilirdi. Dövlət xəzinəsində isə qayda belə idi ki, kəndlərdən daxil olan məktəb xərcləri bir yerə toplanır və pulu hansı kənd məktəbinin hesabına daxil edilməsindən asılı olmayaraq birinci gələn müəllim onu ala bilirdi. Çox vaxt belə olurdu ki, bir kənddən yığılmış pul, həmin kəndin müəlliminə qismət olmurdu. Başqa bir kəndin müəllimi alırdı.

Belə bir vəziyyət isə onunla nəticələnirdi ki, «aylarla donluqsuz qalan biçərə müəllim xəzinə qapısında qaraul çəkib firsəti fəvtə etməyib bir kənddən xəzinəyə pul çatan kimi əlüstü özünə bir gün ağlayırdı» («İrşad» qəzeti, 1906-cı il, №199).

Kəndlərin xəzinə yerindən çox uzaqda olması da kənd müəllimlərinin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. O zaman Azərbaycanın elə kəndi var idi ki, kənd ilə xəzinə arası 180 verst idi. Bu yolu gedib-gəlmək həm çox vaxt, həm də xərc tələb edirdi.

Müəllim aldığı 30 manat məvacibin bir hissəsini yol üçün sərf etməli olurdu.

Nəhayət, kənd müəllimlərinin ağır mənzil şəraitində yaşadığı da qurultayda göstərildi. Bir çox kənd müəllimi yararsız mənzillərdə yaşayırdı ki, bunun da nəticəsində onlar ağır xəstəliklərə tutulurdular.

Qurultayda kənd müəllimlərinin vəziyyətindən danışarkən onların ana dilindən kəmsavad, ruhanilərlə din və məzhəb məsələləri üzrə lüzumsuz mübahisələrə girişməsi (I və II məsələ müəllimlərlə camaat arasında böyük bir sədd, bir uçurum yaradırdı ki, qurultay bu səddin aradan qaldırılmasını lazım bilmişdi), müəllimlərin siyasi məsələlərdən çox vaxt bixəbər olması, müəllimlərə fayda verəcək elmi-pedaqoji-metodik ədəbiyyatın yoxluğu, məktəb kitabxanalarında ana dilində və başqa dillərdə (xüsusilə Şərqi dillərində) mövcud olan kitab və qəzetlərin tapılmadığı, kənd müəlliminin səhiyyə ehtiyaclarının ödənilmədiyini qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayında kənd müəllimlərinin acınacaqlı vəziyyətinin belə geniş müzakirəsi, onların maddi və mənəvi ehtiyaclarının müəyyən edilməsi o dövrdə böyük hadisə idi.

Qurultay Rusiya çarizminin ana dilini nüfuzdan salması məsələsini də müzakirə edərək müəyyən etdi ki, «bəzi yüzbaşılar camaatı aldadıb cəbr və zor ilə onlara məktəblər açırlar. Lakin bu məktəblərə azərbaycanlı əvəzinə rus müəllimi təyin edirlər. Camaat isə bundan hürküb məktəblərə şagird verməkdən sərf-nəzər edirlər». Buna görə də məktəblərin çoxu şagirdsiz qalırdı. Lakin müsəlman müəllimlərinin idarə etdiyi məktəblər həmişə az da olsa şagirdlərdən xali qalmırdı.

O zaman bu təbii bir hal idi. Digər millətlər kimi müsəlmanlar da özlərinə həmcins, həmməzhəb və həmməslek müsəlman müəllimlərinə şövq və həvəslə rəğbət göstərirdilər.

Bütün bunları nəzərdən keçirən qurultay xalq maarifi məsələlərinin bütün daxili və xarici ixtiyarının hökumətdən alınıb camaatın öhdəsinə verilməsini (muxtariyyət – H.Ə.) tələb etmişdir.

Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri də müəllim kadrları hazırlığı idi. Bu məsələ bütün ziyalıların qabaqcıl dəstəsini düşündürürdü. Məşhur maarifçi F.Köçərlinin Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası haqqında qurultaya etdiyi məruzədə deyirdi ki, bu seminariyanın 1874-cü ildə açılmasına baxmayaraq burada azərbaycanlı şöbəsi ancaq 1879-cu ildə yaradılmışdır. Bu seminariya Zaqafqaziyada olan azərbaycanlı məktəblilərin tələbini ödemir. Ona görə də Zaqafqaziya müəllimlər seminariyanın Azərbaycan şöbəsini Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürmək təklif edilirdi. Lakin qurultayın bu sahədəki bütün cəhdi nəticəsiz qaldı.

Nəriman Nərimanov müəllim sözünü geniş mənada başa düşür, müəllimin geniş xalq kütlələri arasındakı ictimai fəaliyyətinə çox yüksək qiymət verir, xalqın ictimai və mədəni məişətinin tərəqqisi üçün fəaliyyət göstərməyən müəllimləri «çinovnik» adlandırdı. O, qeyd edirdi ki, müəllim «Universitet nişanı ilə» deyil, əməli fəaliyyəti ilə özünü göstərməli və fərqlənməlidir.

N.Nərimanov xalqın içərisindən çıxan, xalqa xidmət göstərən, zamanın mütərəqqi tələblərinə uyğun hərəkət edən yeni tipli müəllimləri «ağzı» köpüklənə-köpüklənə danışan burjuva ziyalılarına qarşı qoyurdu.

Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri də Qori seminariyasında oxuyan azərbaycanlı tələbələrin ana dilini mükəmməl bilməməsi idi. Bu məsələ ətrafında müzakirələrdə aşağıdakı cəhətlər xüsusilə göstərilmişdi:

1. Tədris planında ana dilinə az yer verilməsi.
2. Məktəbə qəbul edilənlərin ana dili üzrə savad dərəcəsinin aşağı olması.
3. Ruslar ilə bir sinifdə oxuyan azərbaycanlılara ana dilinin keçilməməsi.
4. İstər məktəb işçilərinin və istərsə də nazirliyin Azərbaycan dilinə əhəmiyyət verməməsi.

Qurultay tədris üsulları məsələsini müzakirə edərkən o zamanlar «rus-tatar» məktəblərində rus dilinin tədrisində tətbiq edilən lal üsul üzərində geniş dayanmış, bu kobud

üsulün ləğv olunmasını bir səsle qərara almışdır. Qurultayın avqustun 21-dəki iclasında Qafqaz canişininə bu haqda teleqram göndərmək və həmin üsul üzrə tərtib edilmiş kitabın məktəblərdən götürülməsi üçün göstəriş verməsini ondan xahiş etmək qərara alınmışdı.

N.Nərimanov teleqramın mətnindəki «xahiş» sözüne etiraz edərək deyirdi ki, «biz bu vaxta qədər çox xahiş etmişik, lakin faydası olmamışdır. Biz bundan sonra tələb etməliyik». Qurultay Nərimanovun təklifinə tərəfdar çıxdı və onu yekdilliklə qəbul etdi.

Ertəsi gün iclasa gələn məşhur milyoner H.Z.Tağıyev Nərimanova qarşı böyük bir təköbbür və hədə ilə çıxış edərək demişdi:

«Dünənki qərarınızdan görünən budur ki, qurultayı Nərimanov kimi heç bir şeydən başı çıxmayan bir adam idarə etmişdir.

Bilirsinizmi, Nərimanov kimdir? Onun cibində bir qəpiyi yoxdur. Mənim puluma oxuyur. (Nərimanov Odessada Tağıyevin təqaüdü ilə oxuyurdu – H.Ə.). İndi gəlib burada inqilabı danışib, sizi də ağıldan-başdan çıxarmaq istəyir. Xahiş edirəm dünənki qərarımızı dəyişin. Çünki hökumət yanında bütün millətimizə ayıb gətirən işdir» (bax: N.Nərimanov, məqalə və məktubları, Bakı, 1925, s.18).

Tağıyevin bu çıxışını kinli bir sükutla qarşılayan qurultayın nümayəndələri ürək döyüntüsü ilə Nərimanovun cavabını gözləyirdilər. Sükutu pozan Nərimanov tribunaya qalxaraq alovlu çıxış etmiş və demişdir: «Yoldaşlar! Cənab Tağıyevdən oxumaq üçün pul alanların biri də mən idim. Ancaq mən bilmirdim ki, cənab Tağıyev kasıb tələbələrə oxumaq pulu verməklə onların danışıq ixtiyarını əlindən alır... Bütün qurultay qarşısında, çox şadlıqla mən cənab Tağıyevin mənə etdiyi yardımı rədd edirəm, bəlkə bununla zamanəmizin zalımlarından xilas olaq və bəlkə gələcək nəsil də özlərini murdar qızıl qul etməsinlər» (bax: N.Nərimanov. Məqalə və məktubları, Bakı, 1925, s.19).

Qurultayın iştirakçıları Nərimanovun sözlərini gurultulu alqışlarla qarşıladılar.

N.Nərimanovun çıxışı o zaman inkişaf etməkdə olan Azərbaycan ziyalılarının Tağıyev kimi milyonlərə və çar hökumətinin üsul-idarəsinə qarşı çevrilmiş etiraz və inqilabi sözləri idi. Bir neçə il sonra N.Nərimanov bu məsələyə qayıdaraq yazmışdı: Mən kasıb tələbə ilə milyonçu Hacı arasındakı bu mübarizə – məslək mübarizəsi idi».

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, N.Nərimanovun «Məqalə və məktubları»nda səhv olaraq Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayında milli muxtariyyət məsələsinin müzakirə edilməsi və Nərimanov ilə Tağıyevin arasında münafiqşənin bu məsələ üstündə baş verməsi qeyd edilir. Halbuki qurultayın proqramından, qurultay iştirakçılarından olan S.A.Acalov ilə A.Şaiqin xatirələrindən və digər sənədlərdən görüldüyü kimi, milli muxtariyyət məsələsi qurultayın müzakirəsinə verilməmiş və Nərimanov ilə Tağıyevin arasında baş verən münaqişə də bu məsələ üstündə olmamışdır.

Münafiqşə «lal üsulun» ləğv edilməsi üstündə baş vermişdir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri»ndə deyildiyi kimi, qurultayın gedişində bolşeviklərin və xüsusilə N.Nərimanovun müəllimlər arasında və ümumiyyətlə Azərbaycan ziyalıları arasında nüfuzu xeyli artdı. Qurultayın iştirakçıları N.Nərimanovun mövqeyini bəyəndilər və onun tərtib etdiyi qətnaməni qəbul etdilər.

Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının işi sonralar Azərbaycanın müterəqqi fikirləyi gərəkli maarif xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun qüsurlarını və kəm-kəsirlərini nəzərə almasaq, F.Köçərlinin yazdığı kimi, «bu qurultay demək olar ki, gələcək qurultay və ittifaqımız üçün bir imtahan idi, gələcək ali fikirlərimizin və müqəddəs niyyətlərimizin əmələ gəlməsi və nəticə verməsi üçün bir imtahan idi. Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı müəllimlərimizin bir sıra yaxşı cəhətlərini, prinsiplərini

göstərdi. Xalq maarifi sahəsindəki «naxoşluqları» və onların səbəblərini aşkar etdi, bu «naxoşluqlara çarələr axtarmaq sövq və həvəs göstərdi» (F.Köçəri. Müəllimlər ictimainə dair «İrşad» qəzeti, 1906, №202).

Qurultayın müzakirə etdiyi məsələlərin mərkəzində təlim-tərbiyə məsələlərinin həlli, qüsurların islahı, proqram tərtibi dururdu. Bu məsələlərin müzakirəsində qurultay nümayəndələri çox diqqətli və ehtiyatlı olmaqla vaxtının çoxunu da bu məsələlərə sərf etmişlər.

Qurultay nümayəndələrinin tutduğu yol bir daha göstərirdi ki, bizim müəllimlərimiz, maarif xadimlərimiz, tərbiyə verənlərimiz işıq və nicat yolu göstərənlərimiz bir növ ayılmaqda, xalqa maarifi, uşaqlarımızın təlim və tərbiyəsi uğrunda, vətənimizin tərəqqisi uğrunda var qüvvələrini sərf etməyə, imkan daxilində mümkün olan hər bir əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Beləliklə, Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə olmuş birinci qurultayı Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə, Azərbaycan pedaqoji tarixinə Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayı kimi daxil olmuşdur. Lakin yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, nədənsə, sonralar Azərbaycan müəllimlərinin Sovet hakimiyyəti illərində olmuş qurultayları sıra etibarını ilə əvvəlki qurultayların davamı hesab edilməmiş, 1925-ci ildə olmuş qurultay, yenidən Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı adlandırılmışdır.

Bizim fikrimizcə partiya, həmkarlar təşkilatları və digər ictimai təşkilatların qurultayları kimi, Azərbaycan müəllimləri qurultaylarının sayı da əvvəlki qurultaylardan başlanmalıdır. Keçmiş mədəni irsimizə münasibət məsələlərinə aid marksizm-leninizm təlimi də bunu tələb edir.

«Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1966, №8, s. 56–62.

«HƏYAT» QƏZETİNDƏ TƏLİM-TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Birinci rus inqilabı illərində Bakıda yerli burjuaziya tərəfindən nəşr edilən və əsas etibarilə mürtəcə fikirləri təbliğ edən «Həyat» qəzetinin burjuva-millətçi istiqamətinə baxmayaraq, orada tərəqqipərvər, inqilabi məzmununda əsər və məqalələr də çap olunmuşdur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən «Həyat» qəzeti obyektiv surətdə pedaqoji fikrin, təlim və tərbiyə işinin inkişafına müəyyən dərəcədə müsbət təsir etmişdir.

«Həyat» qəzetinin səhifələrində H.Zərdabi, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, A.Səhhət, Ü.Hacıbəyov və başqaları kimi demokratik və inqilabçı publisistlərin bir çox məqalələri dərc edilmişdir.

Dövrün xüsusiyyəti və bolşevik mətbuatının azlığı üzündən müxtəlif istiqamətli qəzetlərdə, o cümlədən «Həyat» qəzeti kimi burjuva mətbuatı səhifələrində çıxış edən N.Nərimanov köhnə dünyanın təlim-tərbiyə sistemini açıb-tökməyi böyük vətənpərvərlik işi hesab edir və öz qələm yoldaşlarını da nöqsanlara qarşı amansız olmağa çağırırdı.

Bu məqalələrdə dövrün təlim və tərbiyə sistemi, xalq maarifi və məktəb məsələləri, pedaqogika və pedaqogika tarixinə aid bir sıra fikirlər söylənmişdir.

Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycanda mövcud xalq maarifi və məktəblərin vəziyyəti.

Qəzətdəki bir sıra məsələlərdə Azərbaycanda xalqın savadsızlığı, maarif sahəsində digər millətlərə nisbətən geridə qalması göstərilir, varlılar məktəb açmağa təhrik edilir.

2. Ana dili, onun tədrisi və tərbiyəvi əhəmiyyəti.

Ana dili məsələsi qəzətdə çıxış edən demokratik və inqilabçı müəllimlərin fikrinin mərkəzində dururdu. Onlar çarizmin ruslaşdırma siyasətini kəskin tənqid edir, ana dilinin böyük rolunu və əhəmiyyətini ürək çırpıntısı ilə göstərir, təlimin ana dilində aparılmasını tələb edirdilər.

N.Nərimanovun məqalələrində ana dili siyasi bir məsələ, milli məsələnin bir hissəsi kimi irəli sürülürdü.

3. «Həyat» qəzetindəki, məqalələrdə tərbiyənin məqsədi və roluna aid mütərəqqi fikirlər çoxdur. Bu məqalələrdə insanlar həyatda yaxşılıq etməyə çağırılır, tərbiyə işində valideynlərin, ümumiyyətlə böyükərin rolu qiymətləndirilir, uşağa verilən tərbiyənin tamlığı tələb olunur, tərbiyənin tarixi və sinfi kateqoriya olması göstərilir.

4. «Həyat» qəzetində dərc edilən bir çox məqalələrdə vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu və proletar beynəlmiləçiliyi təbliğ edilir. Fərdin mənafeyi, Vətənin mənafeyi ilə, xalqın mənafeyi ilə birləşdirilir. «Hər kəs bu vaxtda bacarıb Vətəninə, millətinə gömək etməsə, o şəxs millətə, Vətənə xain hesab olunacaqdır» – fikri təbliğ edilir. («Həyat» qəzeti, ¹ 144, 1906).

N.Nərimanovun «müsəlman-erməni kasıb fəqirlərinə bir neçə söz», «Cavabınız nə olacaqdır», «Quzğunlar cəmdək üstə», «Yol verin millət gəlir», «Güc birlikdədir» və s. kimi onlarla məqaləsi xalqlar dostluğunu təbliğ edirdi. Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycan burjuaziyasının, millətçi burjuaziyalarının sinfi mübarizə, xalqlar dostluğu və proletar beynəlmiləçiliyi haqqında marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq zəhmətkeşlərin sinfi şüurunu millətçiliklə zəhərlədikləri, müsəlman xalqlarının nicat yolunu birləşib panislamizmə xidmət etməkdə gördükləri bir zamanda RSDFP-nin milli məsələyə dair proqramında çıxış edən N.Nərimanov onların millətçi və əksinqilabçı məqsədlərini ardıcıl olaraq ifşa edirdi.

O, xalqlar dostluğu və proletar beynəlmiləçiliyi haqqında Marks-Engels təlimini təbliğ etməklə, onu burjuaz qəzeti səhifələrində belə hər cür təhriflərdən müdafiə etməyə çalışırdı.

5. «Həyat» qəzetindəki məqalələrdə müəllim, onun hazırlığı, Qori seminariyasının Azərbaycan şəhərlərindən birinə göçürülməsi məsələləri geniş müzakirə edilmiş, Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildəki birinci qurultayı ilə əlaqədar bir

çox yazılar dərc edilmişdir. Həmin məqalələrdə xalqın xeyrinə çalışan müəllimlərin işi qiymətləndirilir. «Ancaq aldıqları məvacibə görə işləyib, boş vaxtlarını şəxsi mənfəətlərinə sərf edən» müəllimlərin işi pislənir. Xalqın içərisindən çıxan, xalqa xidmət edən, zamanın mütərəqqi tələblərinə uyğun hərəkət edən yeni müəllimlər «ağzı göpüklənə-göpüklənə danışan», günlərini eys-ışrətdə keçirən burjuaz ziyalılarına qarşı qoyulur. «Hər bir millət üçün tərəqqi qapısı məktəbdir və hər bir məktəbin tərəqqi tapması milli müəllimlərlə bağlıdır», «müəllim universitet nişanı ilə deyil, əməli fəaliyyəti ilə fərqlənəlidir» fikri təbliğ edilir.

6. «Həyat» qəzetində pedaqogika, pedaqogika tarixinə, pedaqogika klassiklərinə (xüsusilə Pestalotsi və Russoya) aid bir çox məqalələr var ki, bu məqalələrdə onların fəaliyyəti təhlil edilir, onların mütərəqqi fikirlərindən istifadə edilməsi təbliğ edilir.

7. «Həyat» qəzetinin səhifələrində irəli sürülən bir sıra mütərəqqi fikirlər birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanda təlim-tərbiyə işlərinin yaxşılaşmasına gömək etmişdir. Bunlardan bir çoxu bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdır.

«V.İ.Lenin adına API-nin 1965-ci il Elmi-Tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş XXI elmi-hesabat konfransının materialları». Bakı, API – 1966, s.8–10.

BÖYÜK PEDAQOQ, UNUDULMAZ MÜƏLLİM

«Əziz oğlum Nəcəf! Əgər mən yaşasam, səni elə böyütməyə çalışacağam ki, sən bəşəriyyət üçün faydalı adam olasan; əgər mənə əcəl aman verməse, səndən təvəqqe edirəm, mənim insanlara göstərdiyim kiçik xidmət qədər bir xidmət göstər... Ümid edirəm ki, sən öz işində mənim əməllərimi daha dolğun edəcəksən»

(N.Nərimanov).

N.Nərimanovun adı tarixə oyanmış Şərqi görkəmli xadimi, Şərqdə azadlıq ideyalarının carçısı kimi daxil olmuşdur.

N.Nərimanov XIX əsrin axırı və XX əsrin birinci rübündə yaşayıb yaradan görkəmli pedaqoq, dramaturq, nasir, publisist, həkim, fəal ictimaiyyətçi olmaqla görkəmli partiya və dövlət xadimi səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu N.Nərimanov özünün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Zaqafqaziya xalqlarının azadlığı uğrunda aparılan mübarizə tarixində mühüm yer tutur. O, özünün bütün həyatını zəhmətkeşlərin azadlığı, səadəti, xalqların birliyi və qardaşasına dostluğu uğrunda mübarizəyə, zəhmətkeş xalqların istismardan, hər cür – ictimai, siyasi, iqtisadi, milli, mədəni zülməndən azad olması işinə sərf etmişdir.

N.Nərimanovun çoxcəhətli fəaliyyətində müəllimlik işi ayrıca yer tutur. 1890-cı ildə Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndində sadə xalq müəllimi kimi işləməyə başlayan Nərimanov sonradan pedaqoji fəaliyyətini Bakıda davam etdirmişdir.

1891–1902-ci illərdə Bakıda müəllimlik edən N.Nərimanov digər qabaqcıl ziyalılarla bərabər bir sıra ictimai və pedaqoji məsələlərin həllində fəal iştirak etmişdir. O, Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl dəstəsi ilə birlikdə 1894-ci ildə Bakıda ilk milli kütləvi kitabxana-qiraətxananın əsasını qoymuşdur.

Xalq arasında «Nərimanov qiraətxanası» adlanan bu kitabxana az müddət ərzində şəhər zəhmətkeşləri və ziyalıların böyük rəğbətini qazanır, mədəni-maarif işini yayırdı. Çox keçmədən bu qiraətxana-kitabxana təkcə Bakıda deyil, bütün Zaqafqaziya bir elm və mədəniyyət mərkəzi kimi məşhurlaşmışdır. Onun təşkilatçısı N.Nərimanovun adına xaricdən və Rusiyanın bir sıra şəhərlərindən təbriklər, məktublar gəlirdi. Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərindən buraya adamlar gələrək iş qaydasını öyrənir, mütaliə edirdilər.

N.Nərimanovun Azərbaycan xalqının savadlanması, mədəni tərəqqisi uğrunda göstərdiyi bu tədqirəlayiq iş Zaqafqaziyanın məşhur maarifçi və yazıçıların diqqətini cəlb etmişdi, həmin dövrün yazıçısı V.Papazyan 1896-cı ildə Tiflisdə erməni dilində nəşr olunan «Murc» («Çəkiç») adlı jurnalın 6-cı nömrəsində dərc etdirdiyi «Qafqaz türklərinin (azərbaycanlıların – H.Ə.) ədəbiyyatı haqqında bir-iki söz» adlı məqaləsində Nərimanovun Bakıda təşkil etdiyi kitabxana-qiraətxana haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. V.Papazyan kitabxana-qiraətxana vasitəsilə xalqın maarifə, mədəniyyətə cəlb olunması işini tədqirəlayiq hesab edərək onu yüksək qiymətləndirmişdir.

Xalqın oyanmasında və maariflənməsində mətbuatın böyük rolunu dərk edən Nərimanov sonralar özü Bakıda ana dilində qəzet nəşr etməyə təşəbbüs etmişdir. Ana dilində qəzet və jurnal nəşr etməyi dövrün ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edən Nərimanov 1896-cı ildə görkəmli müəllim və ədib S.M.Qənzadə ilə birlikdə «Sovqat» adlı uşaq jurnalı nəşr etmək istəmişdir. Lakin bu məsələ baş tutmamışdır. Nərimanov 1899-cu ildə «Təzə xəbərlər» adlı həftəlik qəzet nəşr etmək fikrinə düşmüş və bunun üçün nəşriyyat işləri baş idarəsinə və Qafqaz senzür komitəsinə müraciət etmişdir. Lakin müxtəlif səbəbləri bəhanə gətirən Qafqaz senzür komitəsi Nərimanovun müraciətini rədd etmişdir.

N.Nərimanov pedaqoji biliklərin geniş yayılmasına olan böyük ehtiyacı nəzərə alaraq, 1901-ci ildə «Məktəb» adlı xüsusi pedaqoji jurnal nəşr etmək üçün yenidən Qafqaz senzür

komitəsinə müraciət etmişdir. Lakin Qafqaz senzür komitəsinin jurnalı nəşr etməyə icazə verməməsi üzündən Nərimanov bu arzusuna da nail ola bilmədi. Ruhdan düşməyən Nərimanov zəhmətkeş balalarına təlim-tərbiyə verməklə bərabər, Bakıda rusca çıxan «Kaspi» qəzetinə, Bağçasaray şəhərində «Tərcüman» qəzetinə Hindistanın Kəlküttə şəhərində farsca nəşr olunan liberal «Həblül-mətin» jurnalına müxtəlif məsələlərə aid məqalələr göndərir, Hindistan, Türkiyə, İran, Bolqarıstan, Misir nəşrləri və qəzet idarələri ilə əlaqə saxlayırdı¹. O, eyni zamanda tərcümə ilə də məşğul olur, qabaqcıl rus, elm və ədəbiyyatını azərbaycanlılar arasında yayırdı.

Beləliklə, N.Nərimanov Bakıya gəldiyi ilk günlərdən xalq maarifi sahəsində böyük səy və həvəslə çalışmış, qızgın pedaqoji, ədəbi və ictimai fəaliyyət göstərmişdir. O, bir-birinin ardınca «Şamdan bəy» (1894), «Bahadır və Sona» (1896), «Nadir şah» (1899) və s. kimi məşhur əsərlərini yazıb nəşr etdirmişdir.

N.Nərimanov bu illərdə bədii əsərlərlə yanaşı bir sıra dərsliklər də tərtib etmişdir. Onun 1899-cu ildə nəşr etdirdiyi «Türk – Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi», «Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça», «Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça» adlı əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu kitablardan, xüsusilə «Türk – Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi»ndən uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə edilmişdir.

N.Nərimanov 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının çağırılmasında fəal iştirak etmiş və onun müzakirə etdiyi məsələlərin həllinə düzgün istiqamət vermişdir.

N.Nərimanov yalnız praktik pedaqoq olmamış, pedaqogika, pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və

onun tədrisi metodikasının bir sıra nəzəri məsələləri ilə də məşğul olmuş və çox qiymətli irs qoymuşdur.

İctimai fikrin inkişafı tarixində olduğu kimi, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində də Nərimanovun baxışları özünəməxsus yer tutur. Nərimanovun tərbiiyə aid baxışlarının mühüm bir xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, tərbiiyə məsələlərini dövrün digər ictimai məsələlərindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, həmin məsələlərlə vəhdətdə götürür və digər ictimai məsələlərin həllində tərbiiyəni başlıca şərtlərdən biri hesab edirdi. Xüsusilə də yaradıcılığının ilk dövrlərində, Nərimanov xalqın mənəvi-əxlaqi kamilliyini cəmiyyətin inkişafı üçün mühüm amil hesab edirdi.

Nərimanovun tərbiiyə aid fikirləri içərisində mərkəzi yerlərdən birini tərbiiyənin məqsədi məsələsi tutur. Nərimanova görə, tərbiiyənin məqsədi öz vətəninə, xalqını sevən, mərd, mübariz, xeyirxah, insanlığa xidmət edən, mənəvi cəhətcə saf, fiziki cəhətcə sağlam, elmi biliklərlə silahlanmış yüksək şüurlu adamlar yetişdirməkdən ibarətdir.

Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətə başladığı dövrdə gənc nəslin təlim və tərbiiyəsi ağır vəziyyətdə idi. Uşaq və gənclərin təlim və tərbiiyəsinə lazımi fikir verilmir, fanatizm, nadanlıq hökm sürürdü. Öz dövrünün tərbiiyə sisteminə yaxından bələd olan N.Nərimanov xalqın tərəqqi etməsi üçün dövrün tərbiiyə sisteminə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə onun «Nadanlıq» adlı ilk dram əsərindən başlayaraq bütün sonrakı əsərlərində, dərslik və məqalələrində öz əksini tapmışdır.

«Nadanlıq» əsərində təsvir edilən Hacı Abdulla böyük oğlu Ömərdən bərk narazıdır. Çünki o, nə yol kəsməyi, nə kəbinli arvad qaçırmağı və nə də adam öldürməyi bacarmır. Onun kiçik oğlu Vəli isə Ömərən əksinədir. Hacı Abdulla kimilərinin tərbiiyə işinə belə münasibət bəsləməsi özünün faciəli nəticəsini verir. Pozucu tərbiiyə alması nəticəsində insani sifətini itirmiş Vəli öz qardaşı Öməri güllə ilə vurur. Çünki Ömər silah götürüb onun dediyi adamların qabağını kəsməmişdir. Ömər ölərkən deyir: «Məni nadanlıq, avamlıq,

¹ Bax: «N.Nərimanov. Məqalə və məktubları». Bakı, 1925.

bimərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı... adamı heyvan edərmiş! Ah nadanlıq!».

Nərimanovun pedaqoji fikirlərində təhsil ilə tərbiyənin vəhdəti, təhsilin tərbiyəyə müsbət təsiri həyatı faktlarla göstərilmişdir. «Nadanlıq»da təsvir edilən Ömər oxuması, təhsil almışdır. Ona görə də o, nəinki çirkin işlərlə məşğul olmur, həm də qardaşı Vəlinin dələ-duzluğuna qarşı ciddi etiraz edir. Doğrudur, onun etirazları nəticəsiz qalır, avamlıq, nadanlıq öz işini görür, hətta onu «düz yoldan çıxmış» hesab edirlər. Lakin Ömər təhsilində oxumağın, təhsilin uşağın mənəvi aləminə, onun tərbiyəsinə müsbət təsiri həyatı faktlarla sübut olunur.

Nərimanovun tərbiyəyə aid fikirlərində köhnəlik ilə yeniliyin mübarizəsi geniş yer tutur. Nərimanov mövcud cəmiyyətdə bir-birinə zidd iki tərbiyə – iki əxlaq görürdü. Onun fikrincə əxlaqi sifətlər şəraitdən, mühitdən, təhsil və tərbiyədən asılı olaraq formalaşır. Ziyalı Ömər ilə quldur Vəlinin əxlaqi sifətləri onların yaşadığı mühitin, aldığı təhsil və tərbiyənin nəticəsi idi.

Nərimanovun əsərlərində, xüsusilə «Şamdan bəy» də saf məhəbbət və tərbiyə ilə pul qarşılaşdırılır. O, pul ki, kapitalizm cəmiyyətində hər şeyə qalib gəlir, hər şey onunla ölçülür, adamların mənəviyyəti onunla müəyyən edilirdi. Pul düşkünü olan Hacı İbrahim ağıllı və tərbiyəli Yusifi böyük məhəbbətlə sevən qızı Xədicəni boşboğaz, fırıldaqçı, lakin özünü pullu kimi qələmə verən Şamdan bəyə ərə vermək istəyir. Xədicənin dayısı Niyaz bəy Hacı İbrahimə deyəndə ki, «Hacı əmi, belə şey eyləmə, eyib şeydir. Xalq üstünüzə güldürməyin və görün bir oxuyub tərbiyəsi varmı?» Hacı İbrahim cavab verir ki, «Ay sağ olmuş, mənim nəyimə lazımdır, bilim oxuyub, ya yox. Pulu ki, var, hər şeydən yaxşıdır...».

İnsan şəxsiyyətinin olduqca alçaldılmasını, pula, varə, dövlətə satılmasını, illərlə bəslənən məhəbbətin pulla puç edilməsini Nərimanov köhnə cəmiyyətin çirkin sifətləri kimi açıb göstərmiş və onu kəskin tənqid etmişdir.

Nərimanovun əsərlərində insan şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyənin rolu xüsusilə qiymətləndirilir. Pedaqoji fəaliyyətinin hələ ilk dövründə tərbiyənin roluna yüksək qiymət verməsi onun dünyabaxışındakı demokratik maarifçilikdən irəli gəlirdi. O, şəxsiyyətin təşəkkülündə elmin, təhsilin rolunu göstərməklə, tərbiyənin rolunu daha üstün tuturdu. Heç də təsadüfi deyildir ki, o, 90-cı illərdə «elm insana ancaq bilmədiyi şeyləri təlim verir, adam olmağa isə tərbiyə gərəkdir» – fikrini geniş təbliğ edirdi. Bu fikir onun pedaqoji baxışlarının əsasında dururdu.

Dövrünün böyük maarifpərvəri olan Nərimanov cəmiyyətin islahı üçün məktəb, maarif və mədəniyyətin rolunu qeyd edir, lakin tərbiyənin rolunu ayrıca qiymətləndirirdi. Bu, həm də ondan irəli gəlirdi ki, o zaman başdan-başa savadsız olan Azərbaycanda maarif, məktəb ilə yanaşı tərbiyə məsələləri daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi və hər bir demokratik maarifçi mümkün qədər kütlənin gözünü açmağa çalışırdı.

Nərimanovun tərbiyənin roluna verdiyi qiymətdə nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də şəxsiyyətin təşəkkülündə tərbiyə, mühit və irsiyyət məsələsidir. Nərimanov irsiyyət nəzəriyyəsinin əleyhinə olaraq cəmiyyətdə birinin anadan-gəlmə xan, bəy, digərinin qul olması fikrini mövcud quruluşun və bu quruluşda verilən tərbiyənin nəticəsi kimi izah edirdi. O yazırdı: «Heç kim anadan olanda padşah, xan, bəy, qul yaranmayıbdır. İnsana məxsus sağlam beyin və beyində insanı heyvandan ayıran xüsusi nöqtələr anadan olanda hamıda birdir. Bütün beyin və ayrı-ayrı nöqtələrin müəyyən bir yolda qüvvət tapması sonrakı tərbiyəyə bağlıdır»¹.

Nərimanov insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyə ilə bərabər, mövcud quruluşun, ictimai mühitin də rolunu göstərirdi. O deyirdi ki, cəmiyyətdə birinin müvafiq tərbiyə alması, elm oxuması, bu və ya başqa bir sənət qazanması, digərinin isə bunlardan məhrum olması mövcud ictimai

¹ «Hümmət» qəzeti, 1918-ci il, № 28.

mühitin nəticəsidir. «Nə üçün bu insanlardan biri pulun gücü ilə elm, fənn oxusun, sənət öyrənsin, digəri bunlardan məhrum olsun? Nə üçün şəhərlərdəki gimnaziyalarda sərmayədarların və mülkədarların uşaqları oxuyub doktor, vəkil, injiner olsunlar, fəhlə və kəndlilərin uşaqları nadanlıq dəryasında boğulub qalsınlar?»¹.

İnsan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirən Nərimanov maarifin demokratikləşdirilməsi, insanların ümumi, bərabər inkişafına mane olan mövcud quruluşun inqilabi yolla dəyişdirilməsi ideyasını təbliğ edirdi. O deyirdi ki: «oğurluq, quldurluq, qan tökmək insan və millət balalarını ayaqyalın, başıaçıq sərgərdan çöllərə salıb çıldırtdı, fəndən məhrum qoymaq, bütün insanların və millətlərin aralarına ziddiyyət salıb, bir-biri ilə vuruşdurmaq, bunların əxlaqını pozub, heyvan dərəcəsinə gətirmək...»; bütün bunlar mövcud cəmiyyətin, mühitin və bu mühitdə verilən tərbiyənin nəticəsidir.

Nərimanovun fikrincə, yaşlıların gözəl mənəvi sifətlərə malik olması cəmiyyətin inkişafına, saflığına xidmət etdiyi kimi, uşaqların düzgün tərbiyəsinə də təsir edir. O, uşaqların tərbiyəsi işində böyüklərin, ilk növbədə isə valideynlərin məsuliyyətini xüsusi qeyd edir və göstərirdi ki, «Bu gün dünyaya gəlib gedən sonradan dünyaya gələn üçün bir yol gərəkdir göstərsin»².

Nərimanov «Gəncədə teatr bərəsində bir neçə söz» adlı məruzəsində deyirdi ki, «Heç ata-analar istərlərmi uşaqları bədbəxt olsunlar? Heç kəs istəməz ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma nə fayda bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qan – yaşlar tökülür. Bəs lazım gəlmirmi bu dərdin dərmanını tapaq?! Nə vaxtdək qoca ata və analarımız sudlara düşəcək? Günah kimdədir? Bəyəm günah qazamatda çürüyən uşaqlarımızdadır? Xeyr. Günah özümüzdədir. Vaxtında lazım olan tərbiyəni verməyib öz əlimizlə uşaqlarımızı oda yandırırıq. Bəs bunu bilə-bilə nə üçün uşaqla-

rımıza elə pərvəriş verməyirik ki, nadanlığın əlindən xilas olalar?».

Nərimanov ailə tərbiyəsindəki qüsuruları qeyd etməklə kifayətlənmir. O, bunun yollarını da göstərir, uşaqlara düzgün tərbiyə vermək üçün ilk növbədə valideynlərin özlərinin tərbiyəli olmasını tələb edirdi. «Halbuki özümüzdə lazım olan tərbiyə yoxdur», – deyən Nərimanov göstərirdi ki, «İnsan gərəkdir mümkün olan qədər zindəganlığını doğruluqda keçirər». Çünki «yalan və əyriyyənin axını yoxdur. Həmişə bu işlər aşkar olur və insanı bədnam edir». Məişətdə özünü göstərən yalançılıq, oğurluq, quldurluq, adam öldürmək və s. kimi pis hərəkətləri tənqid edən Nərimanov bu əməllərin baş verməsini uşaqların ailə tərbiyəsi ilə, valideynlərin uşaq tərbiyəsinə məsuliyyətsiz yanaşması ilə izah edirdi.

Tərbiyəni daha geniş mənada başa düşən Nərimanov yalnız uşaq və gənclərin deyil, bütün xalqın tərbiyəsi, tərəqqisi, ictimai tərbiyənin inkişafı uğrunda mübarizə apardığından xalqın tərbiyəsinə təsir edən amilləri də göstərmişdir. O, xalqın tərbiyəsinə təsir edən vasitələr içərisində ilk növbədə bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi təsir qüvvəsinə üstünlük vermiş və bunun vasitəsilə xalqın tərbiyəsinə, ümumi inkişafına çalışmışdır.

Onun «Nadanlıq», «Şamdan bəy», «Nadir şah», «Bahadır və Sona», «Pir» kimi bədii əsərləri tərbiyəvi fikirlərlə zəngindir.

N.Nərimanovun ədəbi əsərlərinin hamısında ən böyük məqsəd xalqın cəhəltədən azad olması, elmə, maarifə yiyələnməsi məsələsidir. Nərimanovun əsərlərində Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonlarındakı vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq müxtəlif ictimai təbəqələrin əhvaliruhiyyəsi, əxlaqı, həyat anlayışları və fəlsəfəsi əks olunmuşdur. M.F.Axundovun irsini davam etdirən Nərimanov bədii ədəbiyyat vasitəsilə bir tərəfdən dövrünün tərbiyə sistemini kəskin tənqid edir, digər tərəfdən də bu tərbiyə sistemindəki yaramazlıqları aradan qaldırmağın yollarını göstərməyə çalışırdı. Nərimanov «Nadanlıq» əsərinin ilk nəşrini yazdığı

¹ «Hümmət» qəzeti, 1918-ci il, № 28.

² «Həyat» qəzeti, 14 iyul 1906-cı il.

müqəddimədə deyirdi: «Məzkur əsəri yazmağa səbəb Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyətinin bimerifət və nadanlıqı oldu... Ümidvaram ki, mənim bu kəmtərək qələməmin meyvəsi müsəlmanların zindəganlığına bir qədər nəfi gətirər»¹.

Nərimanovun ilk pedaqoji fikirlərində tərbiyənin qüdrətli vasitələrindən biri və ən başlıcası kimi məktəbin roluna böyük əhəmiyyət verilirdi. Nərimanovun fikrincə, məktəb xalqın, o cümlədən gənclərin tərbiyəsi, tərəqqisi üçün mühüm vasitədir. Onun «Məktəb, məktəb! Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edər», – deməsi heç də təsadüfi deyildir. Nərimanov məktəbin təmsalında xalqın mədəni tərəqqisini görürdü.

Dövrünün tərbiyə sistemini çox gözəl bilən və onu düzəltmək üçün çalışan Nərimanov özünün müasirləri H.Zərdabi, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və başqaları kimi gənc nəslin tərbiyəsində xalq hikmətlərindən, atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən – xalq pedaqogikasından geniş, həm də bacarıqla istifadə etmişdir.

Nərimanovun pedaqoji fikirləri içərisində tərbiyənin ümumi məsələləri ilə bərabər əxlaq və əxlaqi tərbiyəsi də mühüm yer tutur. Nərimanovun əxlaq məsələlərinə dair fikirləri xalqın ictimai tərəqqisi və azadlığı uğrunda mübarizəsi ilə əlaqədardır. O, xalqın, o cümlədən gənclərin əxlaqi tərbiyəsi məsələsini siyasi mübarizənin tərkib hissəsi hesab edirdi. Nərimanovun əsər və məqalələrində əxlaq normalarının sinfi xarakter daşması göstərilir. «Həyat» qəzetində dərc edilən məqalələrdən birində o deyirdi ki, hər bir sinfin özünəməxsus fikri, əqidəsi, dolanacağı, başqa sözlə desək, normaları vardır. Zəmanənin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq əxlaqi normalar da dəyişir və inkişaf edir. «İki il bundan müqəddəm «təbii» olan şeylər, hərəketlər, halətlər indi adətən işqarı hesab olunur».

Nərimanovun fikrincə, əxlaq anadangəlmə olmadığı kimi, əxlaqi normalar da daimi deyildir. Əxlaqi normalar

zəmanədən, «dolanacağıdan» asılı olaraq dəyişir və inkişaf edir. Zəmanə – mühit əxlaqi sifətlərin yaranmasında əsas olduğu kimi, bu sifətlər də öz növbəsində zəmanənin tərəqqisində böyük rol oynayır. Nərimanov ilk zamanlar «zəmanə-mühit» dedikdə, heç də cəmiyyətin maddi həyat şəraitini deyil, mövcud cəmiyyətdəki qayda-qanunları, təlim-tərbiyə sistemini nəzərdə tuturdu.

Nərimanov sonrakı əsərlərində bu məsələni daha da inkişaf etdirmiş və əxlaqın mənbəyi məsələsinin elmi-materialist şərhini vermişdir. O, «Elmi kommunizmi anlamağın yolları» adlı əsərinin (1923) «Əxlaq» bölməsində yazmışdır: «Biz materialist olmaqla bilirik ki, fikrimizin, şüurumuzun dəyişməsinə səbəb varlıqdır. Biz həm də bilirik ki, bir-birinə zidd olan və bir-biri ilə mübarizə aparən iki sinfin ideali eyni ola bilməz. Hər bir sinfin öz etikası vardır.

Nərimanovun pedaqoji fikirlərində mərkəzi yerlərdən birini də müəllim, onun şəxsiyyəti, müəllim kadrlarının hazırlığı məsələləri tutur. Özünün bir sıra mütərəqqi müasirləri kimi Nərimanov da məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində müəllimin roluna aid bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Nərimanov xalq arasında savadın yayılmasında, xalqın ümumi tərəqqisində müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, müəllim sözünü geniş mənada başa düşür, müəllimin geniş xalq kütlələri arasında apardığı işə, onun ictimai fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verir. Nərimanovun fikrincə, müəllim təkcə dərs verməklə kifayətlənməməli, ictimai-mədəni işlərdə fəal iştirak etməlidir. Çox haqlı olaraq göstərirdi ki, müəllim «Universitet nişanı» ilə deyil, əməli-pedaqoji fəaliyyəti ilə özünü göstərməli və fərqlənməlidir.

Nərimanov müəllimin şəxsi hazırlığına böyük əhəmiyyət verir və onun pedaqogika tarixi və psixologiyamı yaxşı bilməsi, öz fəaliyyətində ona istinad etməsini vacib bilirdi. O, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə istinad etməyi təlim və tərbiyə işində müvəffəqiyyətin rəhni hesab edir və göstərirdi ki, «...hər uşağın özünə görə bir qeyri-xasiyyəti, təbiəti

¹ N.Nərimanov. «Nadanlıq», Bakı, 1894, s. 1.

olmağa binaən hamıya bir qayda və qanun ilə dərs vermək, hamıya bir dildə bəyan etmək olmaz. Hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz. Uşaqların bir parası zehinli, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhimsiz, bir parasının qüvvəyi hafizəsi qüvvətli, bir parasınınkı naqis, bir parası müdhış hekayələr sevən, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mühafizə edir, hər kəsin öz biliyinə, qanacağına görə hərəkət edərsə, hər kəsin eybinə görə çarə ararsa, əlbəttə, təlim və tərbiyə düz yol ilə gedib, tərəqqi əla dərəcəsinə çatar»¹.

Nərimanovun müəllimə aid fikirləri içərisində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də müəllim kadrları hazırlanması məsələsidir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda müəllim kadrları hazırlayan xüsusi məktəb yox idi. Bütün Zaqafqaziya üzrə müəllim kadrları hazırlayan yalnız bir məktəb var idi ki, bu da 1879-cu ildə açılmış Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi idi. Həmin şöbə Zaqafqaziya üçün müəllim kadrları hazırlanmasında xüsusi rol oynamasına baxmayaraq xalqın daim artan tələbatını ödəmirdi.

Qori seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsini məqsədmüvafiq hesab edən Nərimanov çox düzgün və əməli əhəmiyyəti olan təkliflər irəli sürürdü. O yazırdı ki, Qori darülmüəllimi Bakıda, Gəncədə və ya başqa bir Azərbaycan şəhərində olsa dövlət xərcinə oxuyan altmış nəfərdən savayı, altmış nəfər azərbaycanlı uşağı və daha ziyadə öz evlərində olarkən seminariyada elm təhsil etməyə imkanı olacaqdır. Yəni gündüzlər dövlət xərcinə oxuyan uşaqlar ilə bərabər dərs oxuyub, axşamlar öz evlərinə gedərlər.

Nərimanov göstərdi ki, seminariyanın Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi çoxlu müəllim kadri hazırlanması işinə kömək etməklə bərabər, qeyri məsələlərdə də

müsəlmanlara böyük mənfəəti olar, xalqın ümumi mədəni tərəqqisinə də təsir edir.

Sovet hakimiyyəti illərində də Nərimanov müəllim kadrları hazırlanması məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1919-cu ildə Həştərxan quberniya xalq maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işlərkən mövcud şəraiti nəzərə alan Nərimanov qısamüddətli pedaqoji kurslar vasitəsilə yüzlərlə müəllim hazırlanmasını təşkil etmişdir.

Müəllimlər hazırlanması işində Nərimanovun xüsusi xidmətləri vardır. Azərbaycan məktəblərini ali təhsilli müəllimlərlə təmin etmək üçün təsis edilən ilk ali pedaqoji institutun yaradılmasında N.Nərimanovun böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycanın yüksək ixtisaslı maarif işçiləri ilə, vahid əmək məktəblərini yeni müəllim kadrları ilə təmin etmək məqsədi ilə ilk Ali Pedaqoji İnstitut təşkil edildi. Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanovun imzası ilə verilən 26 avqust 1921-ci il tarixli xüsusi dekretə deyilirdi: «Bu ilin sentyabr ayının 1-dən etibarən Bakı şəhərində ikinci dərəcəli məktəblər üçün dövlət dilində (türk – Azərbaycan) müəllimlər hazırlayan ilk Azərbaycan Birinci Dövlət Pedaqoji kişi institutu təsis edilsin. Həmin dekret elan olunduqdan dərhal sonra institutun təşkilinə başlanılsın». 1921-ci ildə bünövrəsi qoyulan bu institut yaradıldığı vaxtdan indiyədək ölkəmizə minlərlə ali təhsilli müəllim kadri vermişdir.

Nərimanov müəllim kadrları hazırlığı işinə xüsusi diqqət verməklə yanaşı, müəllimlərin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr də qoymuşdur. Bu vəzifələrdən birincisi əmək məsələsidir. Nərimanov belə hesab edirdi ki, müəllimlərdən tərbiyə almış olan gənclər ilk növbədə əməksevər olmalıdırlar. 1924-cü ildə (indiki APU – red.) APİ-nin ilk məzunlarının buraxılışı münasibəti ilə göndərdiyi «Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub»unda bu məsələni ön plana çəkərək Nərimanov yazmışdır:

«Əziz yoldaşlar! Təzə həyata qədəm qoymanızı təbrik edirəm. Vəzifəniz hər nə qədər qayət çətin, ağır və məsuliyyət

¹ «Həyat» qəzeti, 9 avqust, 1906-cı il.

yətli bir vəzifədirsə bunu da düşünməlisiniz: insanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir». Ona görə də «Sizin tərbiyənizdə olan Azərbaycan balaları gerek zəhmət seven olsunlar. Yəni başqasının yox, öz zəhmətinin qüvvəti ilə ehtiyaclarını rəfedici olsunlar»¹.

Nərimanov göstərirdi ki, gənc nəsildə zəhməti sevmək, ona məhəbbət hissələri aşılamaq üçün təbiəti sevdirmək, təbiətin əlamətləri ilə onları maraqlandırmaq lazımdır.

Nərimanovun müəllimlər qarşısında qoyduğu vəzifələrdən biri də ləyaqətli, cəsur, cürətli və dəyanətli, doğruçil və vicdanlı adamlar yetişdirməkdən ibarətdir. Həmin məktubunda bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verən Nərimanov yazmışdır:

«Sizin tərbiyənizdən çıxan cavanlarımız gerek cəsur, cürətli və dəyanətli olsunlar.

Yeni bir parça çörəkdən ötrü ikiüzlülük etməsinslər. Filankəsin xoşuna gəlmək üçün «qatığa qara» deməsinlər»².

Nərimanov müəllimlərə müraciətlə deyirdi: «Amandır yoldaşlar! Buna yaxşı fikir verin, mənəbdən ötrü yalan söyləyən, gündə vicdanını satan ikiüzlü adamlar bizim gələcək kommunaya üzv ola bilməzlər». Şagirdlərin düzlük və doğruçuluq tərbiyəsində müəllimin şəxsi nümunəsinə böyük üstünlük verən Nərimanov göstərirdi ki, «uşaqlarla daima əlaqədar olan hərəkətinizdə, sözlünüzə artıq dərəcədə ehtiyatlı olmalısınız, çünki uşaq gördüyünü tez götürür».

Nərimanov deyirdi: «Azərbaycan Şərq üçün bir məktəbdir. Yəni Şərq hazırkı halında qalarsa biz ona hər cəhətdən müəllim olacağıq».

Azərbaycan xalq maarifinin inkişafında N.Nərimanov böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan məktəbi» jurnalı 1970-ci il, №12, s.13-19.

¹ «Ali Pedaqoji İnstitutun salnaməsi», Bakı, 20 may 1924-cü il, səh. 39.

² Ycn» orada.

NƏRİMAN NƏRİMANOV TƏLİM VƏ TƏRBIYƏ HAQQINDA

Ölkəmizin şəhərlərindəki dövlət arxivlərində və o dövrün mətbuatında Nərimanovun səmərəli pedaqoji fəaliyyəti haqqında çoxlu sənədlər və yazılar var. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, özünün müvəffəqiyyətləri ilə Qafqazda deyil, bütün Rusiyada fərqlənən Bakı bazar günü məktəbi və axşam kurslarının tərəqqisi burada dərs deyən Ə.Haqverdiyev ilə bərabər, N.Nərimanovun mühüm xidmətlərindən hesab olunur.

N. Nərimanov özünün məslək dostları ilə birlikdə dövrün mühüm və müərəqqi pedaqoji tələblərini daha düzgün görür və onun həllində ön sırada gedirdi. Rusiyada və Zaqafqaziyada olduğu kimi, Azərbaycanda da başlanan müərəqqi hərəkət, hər şeydən əvvəl, ədəbiyyat, mətbuat ilə bərabər, əsasən məktəblə, xalq maarifi ilə bağlı idi. Geniş xalq kütləsi arasında elmi, təhsili geniş yaymağı, xalqın milli şüurunu oyatmağı, inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan və ilk növbədə yeni məktəb ideyası, ana dili təlimi ilə əlaqədar olan və dövlət orqanlarını, Rusiya Daxili İşlər Nazirliyini, polis departamentini təşvişə salan bu hərəkətin başında duranlar içərisində N.Nərimanov da var idi.

Bakıda səmərəli pedaqoji fəaliyyət göstərən qabaqcıl müəllimlərlə (ilk növbədə S.M. Qənizadə, H. Mahmudbəyov və Ə. Cəfərzadə ilə birlikdə) onun təşkil etdiyi və sonralar əhali arasında «Nərimanov qiraətxanası» adlandırılan ilk milli kütləvi kitabxana-qiraətxana şəhərin mədəni həyatında mühüm hadisə idi.

Hələ Bakıda müəllimlik edərək «Tazə xəbərlər» (1899) adlı həftəlik qəzet və «Məktəb» (1900) adlı xüsusi pedaqoji jurnal nəşr etmək üçün dövlət idarələrinə rəsmi müraciət edən və hər dəfə rədd cavabı alan Nərimanov 1905–1907-ci illərdə Bakıda nəşr olunan «İrşad» və «Həyat» qəzetlərinin redaksiyalarında işləyir. Bu qəzetlərin səhifələrində, bəzən hər nömrəsində «Cümə söhbətləri», «Həftə fəryadı» ümumi başlığı altında nəşr etdirdiyi silsilə məqalələri

onun bir publisist kimi yetişməsinə göstərir. «Nəriman» imzası ilə dərc edilən məqalələrin xeyli hissəsi xalq maarifinə, uşaq və gənclərin təliminə, tərbiyəsinə, müəllim kadrları hazırlığı kimi dövrün vacib pedaqoji problemlərinə həsr edilmişdir. Bu məqalələrin başlıca qayəsi, əsas məzmunu xalqı oyatmaq, milli şüuru formalaşdırmaq, xalq arasında maarifi yaymaq idi. O, Bakı ziyalılarının qabaqcıl dəstəsini özündə birləşdirən «Nəşri-maarif» və «Nicat» xeyriyyə cəmiyyətlərinin yanında yaxından iştirak edirdi. «Nicat» cəmiyyətinin sədr müavini olan Nərimanovun bu cəmiyyət vasitəsilə 1906-cı ildə Bakıda Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının çağırılması və burada mühüm pedaqoji məsələlərin müzakirəyə qoyulması və həll edilməsi işindəki xidmətləri unudulmazdır. N.Nərimanovun çoxsahəli əməli fəaliyyətində, o cümlədən məqalələrində qaldırılan mühüm pedaqoji problemlər, habelə pedaqogika və psixologiyanın bir sıra nəzəri məsələləri, dünya və rus klassik pedaqoqlarının, Y.A.Komenski, J.J.Russo, İ.H.Pestalotsi, K.D.Uşinskinin pedaqoji fikirlərinin, ilk növbədə təlim və tərbiyə, haqqında Marks-Lenin nəzəriyyəsinin yayılması və təbliği onun fəaliyyətinin başlıca istiqamətini təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, onun sətiraltı fikirləri xalqı hüriyyətə səsləyirdi.

N.Nərimanov bütün fəaliyyətində əsl vətənpərvərlik mücəssəməsi, beynəlmiləçilik carçısı idi. Onun 1906-cı il iyulun 23-də «Həyat» qəzetində dərc etdirdiyi «Müsəlman-erməni kasıb-fəqirlərinə bir necə söz» adlı məşhur məqaləsi bu cəhətdən çox xarakterikdir. Həmin məqalədə oxuyuruq: «Siz iki bədbəxt millət, iki qonşu nə məqsəd ilə meydana çıxırsınız? Bir birinizin qanını tökmək ilə hansı bir əqidəni yola verib, hansı nöqtəyə çatmaq istəyirsiniz? Kim kimin əlindən torpaq alıb ona sahib olacaqdır? Kim kimə qalib gəlib, məğlubi özünə tabe edəcəkdir?... Bir-birinizi zoiflədirib, üçüncü bir yırtıcıya yemmi olmaq istəyirsiniz?».

Nərimanov erməni və müsəlmana (azərbaycanlıya) üz tutub açıq aşkar deyirdi: «böyük»lərinizdən sizə əlac yoxdur! Özünüz öz dərдинizə dərman arayınız, qoyun olub ixtiyarınız!

qurdlara tapşınmayınız. Onlar pul ilə, siz can ilə meydana gəlersiniz...

Bəsdir millətin haqqında bu qədər zülm! Tamamdır nahaq yerə tökülən qanlar!...

N. Nərimanovun 80 il bundan əvvəl söylədiyi həmin fikirlər o zaman üçün həyatı olduğu kimi müasir dövrdə də ibrətamiz səslənir. Son iki ildə uydurma Dağlıq Qarabağ problemi və problem ətrafında baş verən qanlı-qadalı hadisələr, millətlərəarası ziddiyyətlər, qaçqınlar və köçkünlər, didərginlər məfhumlarının reallığı buna sübutdur.

1990-cı ilin 20 yanvar qanlı şənbə günündə verilən qurbanlar Nərimanovun yuxarıda dediyi və aşağıda iqtibas gətirəcəyimiz sözlərin bir daha həyatiliyini göstərir. O deyirdi: «Hüriyyətpərəstlər bir nöqtə, bir məqsəd tutub həmin məqsədin, həmin əqidənin yolunda canlarını fəda edirlər. Bunlar deyirlər: Hüriyyətin meyvəsini biz görməsək də, bizdən sonra gələnlər görəcəklər, yeyəcəklər, ləzzətini görüb də, bizə rəhmət oxuyacaqlar...»

N. Nərimanovun məqalələrindən başlıca məqsəd həm də bütün zəhmətkeşləri, bütün millətləri birləşdirməyə, çarizmə qarşı mübarizədə vahid bir cəbhədə birləşməyə çağırmaq idi. Məşhur rus şairi İ.A. Kırlovun «Balıq, ördək və xərçəng» təmsilini misal gətirən Nərimanov bütün zəhmətkeşləri proletar beynəlmiləçiliyi bayrağı altında sıx birləşməyə səsləyirdi.

Bütün bu çağırışlar onunla nəticələndi ki, Nərimanov 1909-cu ilin fevral ayında Tiflis şəhərində həbs edilərək məşhur Metex qalasına salındı və 7 aydan sonra 2 il müddətinə Həştərxana sürgün edildi, lakin o sürgündə olmasına baxmayaraq, burada da inqilabi, ictimai və maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmiş və şəhər əhalisinin böyük hüsn-rəğbətini qazanmışdır. «Həştərxan Xalq Universiteti» və şəhər müsəlmanlarını birləşdirən «Şurayi-İslam» cəmiyyətlərində fəal iştirakı, yerli mətbuat orqanlarında, o cümlədən tatar dilində çıxan «Burhani-tərəqqi», rus dilində nəşr olunan «Astarxanski listok», «Astaraxanski kray», «Astaraxanski

vestnik», «Prikaspiyski ray» adlı qəzetlərin və «Semeynoye vospitaniye» adlı jurnalın səhifələrində təlim-tərbiyə, xalq maarifi və məktəb məsələlərinə dair çoxlu və maraqlı məqalələrlə çıxış etmişdir.

Sürgündə olmasına baxmayaraq o, Bakıda baş verən ictimai-pedaqoji hadisələri diqqətlə izləyir və ona münasibətini bildirirdi. O 1911-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan «Məktəb» adlı elmi-pedaqoji, ədəbi-bədii, demokratik istiqamətli jurnalın birinci nömrəsində dərc etdirdiyi «Əziz balalar» adlı məqaləsində uşaqlara müraciətdə deyirdi: «biz anadan təvəllüd tapıb da bu mərtəbəyə yerləşməkdə» böyük zəhmətlərə, ağır məşəqqətlərə mübtəla olduq. Dərin uçurum dərələri keçib uca dağları aşarkən, həyatımız hər gün, hər saat və hər dəqiqə təhlükədə bulunub, məqsədimizə çatmamış həlak olmağımızı düşünürdük... Biz gedən yol, daşlı, torpaqlı, iti tikanlar ilə səpilmiş olarkən Sizin həyatınızın yolu işıq, təmiz, yumşaq görünür».

Bakıya qayıdan Nərimanov burada ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, yerli qəzetlərdə də elmə, təhsilə və tərbiyəyə aid qiymətli məqalələrlə çıxış edirdi.

N.Nərimanov bütün millətləri qardaşlığa çağırırdı. O yazırdı: «Ey dinini, məzhəbini, ata-babasının yurdunu sevmən müsəlman camaatı! Ey hüququnu düşünən və onu müdafiə etmək istəməyən müsəlman xalqı! Ey balalarının istiqbalını fikir edən və onların səadətində çalışmaq istəyən atalar və analar! Biz bu gün inqilabi və Qafqazı böyük bir təhlükədə görüb deyirik, bir ümid yerimiz varsa, o da təzə hökumətə var qüvvənilə kömək etməlisiniz. Sizin hər tərəfdən nicat yolunuz Leninin məramnaməsindədir». Bəs nə etməliyik sualına cavab verən Nəriman deyirdi: «...hər yerdə çalışmalısınız ki, hökumət fəhlə, zəhmətkeş, kəndçilər şuralarının ixtiyarına keçsin».

N. Nərimanovun 70 il bundan əvvəl söylədiyi bu fikirlər bu günlər daha əzəmətlə səslənir. O yazırdı: «Müəyyən bir sinif, ağalar, mülkədarlar tərəfindən kəndçi, fəhlə və ümum-

zəhmətkeş sinfinin bərəsində olan vicdansızlıq: oğurluq, quldurluq, qan tökmək. insan və millət balalarını ayaqyalın, başıaçıq, sərgərdan çöllərə salıb, elmdən, fəndən məhrum qoymaq: bütün insanların, millətlərin aralarına ziddiyyət salıb, bunları bir-birilə vuruşdurmaq, bunların əcəqlərini pozub heyvan dərəcəsinə gətirmək, bütün insanları bir yola dəvət edən din, məzhəblərə qeyri bir rəng verib haqq yoldan azdırmaq... Bütün bunlar hamısı bu vaxtdək bu ağaların və onların zoru ilə, qüvvəti ilə, xahişi ilə meydana gələn xan, kral, padşahların vicdanlarına böyük bir ləkə salmaqdadır...»

Nərimanov hamıya bəyan edirdi ki, inqilab bizə külli-ixtiyar verib deyir: «Siz müsəlmanlar öz işlərinizi özünüz dolandırınız, hər bir cəhətdən azadəsiniz, dininizi, dilinizi intişar ediniz, milli qoşun düzəldiniz: hətta bir dərəcəyə gəldiniz, Rusiyadan ayrılmaq istədiniz, ayrıla da bilərsiniz. Bunların hamısını inqilab və inqilabı davam etdirən xalq hökuməti bizə verərkən, bir şərt qoyub deyir: Hər bir şey edirsinizsə, hər bir qanun düzəltirsinizsə, çalışınız ki, camaatın, xalqın xahişi ilə düzəlsin və demokratik əsas ilə seçkilər düzəldiniz. Bunu ümuminqilabın yeriyi və davam etməsi tələb edir».

N. Nərimanov dövrünün bələalarını, xalqın düşdüğü vəziyyəti çox gözəl görür və bunun günahını hakim siniflərin ədalətsizliyi ilə izah edirdi. O deyirdi ki, insana məxsus sağlam beyin və bu beyində insanı heyvandan ayıran xüsusi nöqtələr anadan olanda hamıda birdir. Bütün beyin və ayrıca nöqtələrin müəyyən bir yolda qüvvət tapması sonrakı tərbiyəyə bağlıdır.

Nərimanov yazırdı ki, nə üçün birisi pulun gücü ilə elmə yiyələnsin, oxuyub doktor, vəkil, mühəndis olsun, fəhlə-kəndli uşaqları isə nadanlıq deryasında boğulub qalsınlar? Nə üçün elmsiz, fəhmsiz, ağıldan kəm, tərbiyə verdire bilsin, fəhlə, zəhmətkeş nəinki tərbiyə, hətta sevimli balalarına həsrət qalsın?

İki sinif – hakim və məhkum sinif arasında gedən mübarizə də bu təbii tələbdən irəli gəlir. N. Nərimanov

millətindən asılı olmayaraq, bütün zəhmətkeşləri birləşməyə və zülmə, istibdada qarşı yekdil mübarizə aparmağa çağırırdı.

N. Nərimanov ana dilinin, təlimin ana dilində aparılmasının qızgın tərəfdarı, təbliğatçısı və müdafiəçisi idi. Çarizmin üsul-idarəsini, onun millətçilik siyasətini, ana dilinin məktəb proqramlarından çıxarılmasına çalışanların ifşa edən Nərimanov deyirdi ki, onlar nə qədər ciddi-cəhd göstərsələr də «... analarımızın laylalarını qulaqlarımızdan çıxara bilməyəcəklər. İllərlə bilüzüm bir şey kimi ayaq altına atdıqları gövhəri qiymətdən sala bilməyəcəklər. Ana dilimiz hər halda qüvvət tapacaqdır».

Nərimanov özünün sələfləri və müasirləri olan mütərəqqi rus, dünya və Azərbaycan pedaqoqları kimi ana dilinə, onun tədrisinə böyük ictimai məna verirdi. O, ana dilinin qüvvət tapmasını mənəvi azadlıqda görür və onun keşiyində duran yeni Həsənoğluların, Füzulilərin, Vidadilərin, Vaqiflərin, Zakirlərin, Seyid Əzimlərin, Sabirlərin meydana gələcəyini görürdü.

N. Nərimanov inqilabdan əvvəlki illərdə deyil, Sovet Hakimiyyəti illərində də Azərbaycanda ana dilinin və onun tədrisinin keşiyində möhkəm dururdu.

N. Nərimanov bu fikrini Sovet hakimiyyəti illərində də ardıcıl olaraq müdafiə edir və həyata keçirirdi. Bu mənada onun 1922-ci il iyunun 15-də «Bakinski raboçi» qəzetində dərc olunmuş «Bəzi yoldaşlara cavab» adlı məqaləsi çox xarakterikdir. Belə ki, o zamanlar bəzi məsul işçilər mətbuatda çıxış edərək məktəblərdə Azərbaycan dilinin və Azərbaycan teatrında tamaşaların sayının azaldılmasını istəyirdilər. Buna ciddi etiraz edən Nərimanov belələrinə müraciətlə deyirdi ki, siz Azərbaycan fəhlə-kəndli uşaqlarını hansı dil ilə digər millətlərdən olan uşaqlarla yaxınlaşdırmaq istəyirsiniz? O, bu məsələdə Marks təliminə istinad edərək yazırdı ki, Marks əgər psixoloq olmasaydı, Marks olmazdı. Hani Sizin psixologiyanız – Nərimanov məsələni belə qoyurdu: ya bu yoldaşlar Azərbaycan şəraitini bilmir və səhvə yol verirlər və yaxud da Marks nəzəriyyəsini yaxşı mənimsəməmişlər. Onda

onlar qoy Lenin yoldaşın xalqların öz milli müqəddəratını təyin etməsini kifayət qədər, hərtərəfli sərbəst etdiyi «milli məsələni» oxusunlar. N.Nərimanov yazırdı: azərbaycanlı uşaqları nəinki Puşkinin, həmçinin Şekspirin, Şillerin şerlərini öyrənməlidirlər. Lakin bunu o zaman edə bilərik ki, hər şeydən əvvəl həqiqi proletar şairi, doğma Sabirin, qeyrətli, mübariz şerlərini, xalq şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şerlərini öyrənmiş olsunlar və bu da marksizm nöqteyi-nəzərincə tamamilə doğrudur. Milli məsələdə təhriflərə yol verən, xalqın milli qürurunu tapdalayan, ana dilin həqiqi hesab edən, məktəblərdən onu sıxışdırmağa çalışan məsul işçilərə Nərimanovun tövsiyəsi belə idi: birinci növbədə Siz özünüz də Azərbaycan dilini öyrənin!

Nərimanovun bu sözləri bu gün Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1989-cu ildə qəbul etdiyi Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsinə aid məlum qərarı ilə necə də həmahəng səslənir.

N.Nərimanov ana dilimizin tərəqqi tapmasında müəllimlərə belə bağlayır, onlara ümid edirdi. Tale elə gətirir ki, 1918-ci ilin iyun ayında xəstələnən Nərimanov Bakı Kommunasının tapşırığı ilə müalicə üçün Həştərxana göndərilir və sağaldıqdan sonra orada qalaraq fəaliyyət göstərir, peşəkar inqilabçı, məşhur maarifçi kimi daha da möhşurləşir və mətinləşir. O, bir müddət Həştərxan quberniya xalq maarif şöbəsinin müdiri işləmiş, xalq maarifinin yenidən qurulması, yeni sovet məktəblərinin təşkili, müəllim kadrları hazırlığı sahəsində unudulmaz xidmətlər göstərmişdir. N.Nərimanovun fəaliyyətinin bu dövründə diqqəti ən çox cəlb edən və bu günümüz üçün çox aktual olan bir məşhur dekretin müsəlmanlar arasında həyata keçirilməsində xalqın dini hissələrinin toxunulmazlığı, bəzi məsul vəzifəli adamların ehtiyatsız çıxışları, müsəlman əhalisinin məişət və dini görüşlərində spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması ilə bağlı olan tövsiyələridir.

1918-ci il dekabrın 20-də mollaların və tatar məktəbləri müəllimlərinin, dekabrın 28-də isə müsəlman kommu-

nistlərinin və məsul işçilərinin yığınağındakı nitqləri onun bu mühüm məsələdə doğru və düzgün yol seçdiyinə sübutdur. O, birinci məruzəsinə bu sözlərlə başlayır: «Kilsənin dövlətdən və məktəblərin kilsədən ayrılması xüsusundakı dekret çoxlarının başını qızıışdırıb və fitnə-fəsadçılar da fürsətdən istifadə edərək müsəlman camaatı arasında belə yalan xəbərler yayırlar ki, guya tez zamanda Şura hökuməti məscidləri bağlatdıracaq və s.

Nərimanov göstərir: Şura məktəbinin vəzifəsi uşaqlara sosializm-qardaşlıq ruhunda, bərabərlik və azadlıq ruhunda tərbiyə verməkdir. Biz deyirik: vicdan azad olmalıdır, din, imanın isə vicdan işidir. O, 1919-cu ildə Qırğızıstan vilayətinin Urda şəhərində çağırılmış 3-cü qurultayda RK {b} II Həştərxan Komitəsinin nümayəndəsi kimi iştirak etmiş və yenə də bu məsələ barəsində məruzə ilə çıxış etmiş, həm təşkilat, həm də təşviqat işində zəhmətkeş qırğız xalqının böyük rəğbətini qazanmışdır. Nərimanov belə bir fikri qəti olaraq müdafiə edirdi ki, kimsə kütlələrə allah yoxdur – fikrini zorla aşılamaq istəyirsə, o öz məqsədinə nəinki çatmır, əksinə, bizim işimizi çətinləşdirir. Adamları güclə dinə inanmağa və ya inanmamağa məcbur etmək olmaz.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, Xalq, Xarici İşlər Komissarı G.V. Çiçerin 1921-ci ildə RK {b} P MK-ya göndərdiyi məktubunda N.Nərimanovun bu göstərişlərini ayrıca qiymətləndirirdi. V.İ. Lenin Çiçerinin fikrinə tamailə şərik olmuş və N. Nərimanovun nitqi əsasında belə bir təlim layihəsi hazırlamağa və onu MK-ya təqdim etməyə dair sərəncam vermişdir¹.

1919-cu ildə Moskvaya çağırılan Nərimanov Leninin qəbulunda olmuş və Azərbaycanın gələcəyi haqqında ona ətraflı məlumat vermişdir. Lenin onun fikirləri ilə razılaşdığını bildirmişdir.

Nərimanov bir müddət Mərkəzdə işləmiş, 1920-ci il mayın 16-da Bakıya gəlmişdir. Əvvəlcə Müvəqqəti Hərbi

İnqilab Komitəsinin, sonralar isə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri olan Nərimanov zəhmətkeşlərin sosializm uğrunda mübarizəsinə rəhbərlik etmiş, xalq maarifinin təşkilinə böyük əmək sərf etmişdir. O, deyirdi: «Köhnə quruluşun məhv edilməsi ilə məktəb də yeniləşməli, tədris və tərbiyə üsulları da yeni olmalıdır»¹.

1924-cü ildə APİ-nin ilk məzunlarının buraxılışı münasibətilə Moskvadan göndərdiyi «Elmlərini yenəcə tamam etmiş müəllimlərə açıq məktubu» buna parlaq sübutdur. O, həmin məktubunda müəllimlərin ilk dəstəsini səmimi təbrik etməklə yanaşı, onların qarşısında həm də tarixi vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələr bu günümüz üçün də səciyyəvidir. Məktubda deyirdi: «Əziz yoldaşlar! Təzə həyata qədəm qoymanızı təbrik edirəm. Vəzifəniz hər nə qədər qayət çətin, ağır və məsuliyyətli bir vəzifədirsə də, bunu da düşünməlisiniz: insanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir». Ona görə də «Sizin tərbiyinizdə olan Azərbaycan balaları görək zəhmətsever olsunlar, yəni başqasının yox, öz zəhmətlərinin qüvvətilə ehtiyaclarını rəfedici olsunlar». Bunun üçün təbiəti sevdirmək, doğma diyarın əlamətləri ilə onları tanış etmək lazımdır.

Vəzifələrdən biri vətən üçün, millət üçün cəsur, cəsarətli, dəyanətli, doğrucu və vicdanlı adamlar yetişdirməkdir, yəni birəcə çörekədən ötrü ikiüzlülük etməsənlər, filankəsin xoşuna gəlmək üçün «qatığa qara» deməsənlər». Nərimanov açıq-aşkar, cəsarətlə və hündürdən deyirdi: «Amandır, yoldaşlar! Buna yaxşı fikir verin, mənəbdən öteri yalan söyləyə, gündə vicdanını satan ikiüzlü adamlar bizim gələcək kommunaya üzv ola bilməzlər!»

N. Nərimanov «öz şəxsi mənafeyi naminə hər dəqiqə, hətta allahlarını, vicdan və namuslarını satmağa hazır olan «ziyalıları millətin, fəhlənin, kəndlinin bütün zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə etməyə haraylayırdı. O dövrün qəzetlərindən birinin yazdığı kimi, «möhtərəm insan, maarifin

¹ Bax: V.İ. Lenin. Əsərləri, 45-ci cild, s. 72.

¹ «Kommunist» qəzeti, rusca, 27 sentyabr, 1920-ci il, № 122.

doğu, Vətəni sevən», «insaniyyət dünyasına xidmət etməkdə ərimizin birinci mücahidi» olan N.Nərimanovun zəngin pədaqoji fikirləri Azərbaycan məktəbi, xalq maarifi və marksist-leninçi pədaqogikanın tükənməz mənəblərindən biri kimi çox qiymətli, aktualdır və zəmanəmizdə daha böyük vəsətlə səslənir. Onun yeganə oğlu Nəcəfə yazdığı məktub bu gün məktəblərimizdə oxuyan hər bir gənc üçün, hər bir valideyn üçün, hər bir müəllim, tərbiyəçi və vətəndaş üçün daim qəlblərdə yaşayan, ölməz bir el ağsaqqalının arzusu, son sözü, vidası və tapşırığı kimi daha qürurla səslənir. O yazmışdı: «Əziz oğlum Nəcəf! Əgər mən yaşasam, səni elə böyütməyə çalışacağam ki, sən bəşəriyyət üçün faydalı adam olasan, əgər mənə əcəl macal verməsə, səndən təvəqqe edirəm, mənim insanlara göstərdiyim kiçik xidmət qədər bir xidmət göstər... Ümid edirəm ki, sən öz işində mənim əməllərimi daha da dolğun edəcəksən».

Bəli, bu nəsihət, vəsiyyət Nəriman Nərimanov pədaqoji irsinin leytmotivi kimi daha əzəmətlə səslənir; damarlarında azərbaycanlı qanı axanların qəlbini insanpərvərlik duyğuları ilə coşdurur.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının əməlpərvər pədaqog oğlunun bizim müasirimiz olmasına dəlalət etməirmi?

*«Azərbaycan məktəbi» jurnalı
№ 4, 1990, s. 17–21.*

NƏRİMAN NƏRİMANOV TƏLİM VƏ TƏRBIYƏ HAQQINDA

N.Nərimanov Azərbaycan pədaqoji fikir tarixində özünəməxsus xüsusiyyətlərə, orijinal fikirlərə malik bir simadır. O, inqilabdan əvvəlki Azərbaycan ziyalılarının ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirərək, bütün həyatını zəhmətkeşlərin azadlığı, xalq maarifinin və mədəniyyətin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə sərf etmişdir. N.Nərimanov zəhmətkeş balalarına dərs demiş, onların elm öyrənmələri və tərbiyə edilmələri yolunda çalışmışdır. O yalnız praktik pədaqog olmamış, eyni zamanda pədaqogika, pədaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədris metodikasının bir sıra məsələləri ilə yaxından məşğul olmuşdur.

N.Nərimanovun pədaqoji irsi zəngin və çoxşaxəlidir. Onun ictimai, siyasi və praktik müəllimlik fəaliyyətində təhsil — tərbiyə məsələləri, ana dilinin tədrisi, rus dilinin mili məktəblərdə öyrədilməsi, xalqlar arasında dostluq və beynəlmilətçilik ideyalarının təbliği məhz marksizm — leninizm təliminə əsaslanırdı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə, onun Azərbaycan marksist pədaqogika elminin təşəkkülü tarixindən xidmətləri müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla, xalqımızın mədəni irsinin əvəzsiz nümunələrindəndir. O, təlim və tərbiyəyə aid demokratik maarifçi fikirlərdən marksist baxışlara qədər yüksəlmiş Azərbaycan şəraitində təlim — tərbiyə haqqında Marks — Lenin təlimini yaradıcı surətdə inkişaf etdirmişdir. Məhz N.Nərimanovun elmi — publisistik, pədaqoji əsərləri zəminində Azərbaycanda pədaqoji fikrin inkişafı yeni istiqamət almışdır.

O, pədaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən ömrünün sonuna kimi dövrün mühüm, həyati məsələlərinə toxunmuş və özünəməxsus ustalqla mütərəqqi pədaqoji ideyaları yaymış, «sətirlər arasında» oxuculara çatdırmışdır.

N.Nərimanovun müəllim və müəllim kadrları hazırlanması haqqında, ana dili və onun tədrisi, əqli təhsil, qadın təhsili, tərbiyənin məqsədi və rolu haqqında, xalqlar dostluğu

və proletar beynəlmiləçiliyi, vətənpərvərlik, əmək və əmək tərbiyəsi ateizm tərbiyəsi, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillər haqqında fikirləri öz aktuallığını bu gün də saxlayır.

N.Nərimanovun pədaqoji irsi SSRİ xalqlarının məktəb və pədaqoji fikir tarixinin parıldaq səhifələrini təşkil edir.

*N.Nərimanovun anadan olmasının
120 illiyinə həsr olunmuş elmi —
praktik konfransın tezisləri. Bakı.1990
səh.3-4*

N. NƏRİMANOV MÜƏLLİM HAQQINDA

N.Nərimanovun pədaqoji fikirlərində müəllim, onun şəxsiyyəti, müəllim kadrlarının hazırlanması məsələləri mühüm yer tutur. O, xalq arasında savadın yayılmasında, xalqın ümumi tərəqqisində müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Nərimanov müəllim sözünü geniş mənada başa düşür, müəllimin xalq kütlələri arasında apardığı işə, onun ictimai fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verirdi.

N.Nərimanov dövrün mütərəqqi, yenilikçi müəllimlərinin işlərini təqdirəlayiq hesab edirdi. O bunların yeni tipli «rus-müsəlman» məktəbləri açıb gənc nəslə yeni ruhda tərbiyə etmələrini, xalqın ümumi tərəqqisi uğrunda mübarizə aparmalarını, ümumiyyətlə o dövrdə maarif, məktəb, təlim və tərbiyə sahəsində nəzərə çarpan tərəqqini və onun səbəbkarlarının fəaliyyətini geniş təhlil edərək, belə müəllimlərin işinə yüksək qiymət verirdi. Nərimanov yazırdı ki, cavan müəllimlər «rus-müsəlman» məktəblərində müvafiq qayda ilə iş aparıb tərəqqi yolu arayırlar.

N.Nərimanovun fikrincə, hər bir millətin mədəni tərəqqisi məktəblə, məktəbin tərəqqi tapması ilə müəllimlərlə bağlıdır. N.Nərimanovun fikrincə müəllim təkcə dərs verməklə kifayətlənməməli, ictimai-mədəni işlərdə fəal iştirak etməlidir. Onun məqalələrində xalqın savadlanması və ümumi tərəqqisi üçün kütləvi kitabxana – qiraətxana açan, teatrın böyüklər üçün məktəb olmasını anlayıb bu işə artıq diqqət yetirən və bu məqsədlə yeni-yeni əsərlər yazan, qeyri dillərdən tərcümələr edən müəllimlərin işi təqdirəlayiq hesab edilir.

N.Nərimanovun fikrincə, müəllim olmaq böyük səadətdir, lakin bu səadət xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılandığında, müdafiə edildikdə və qiymətləndirildikdə daha xeyirli olur.

N.Nərimanov müəllimdən tələb edirdi ki, o pədaqogikanı, təlim və tərbiyənin prinsip və üsullarını yaxşı bilsin. N.Nərimanov şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə istinad

etməyi təlim və tərbiyə işində müvəffəqiyyətin rəhni hesab edirdi. O, göstərirdi ki, müəllim təlim və tərbiyə işində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini bir an belə nəzərdən qaçırmamalıdır.

N.Nərimanov pedaqogika və psixologiyanın nəzəri məsələləri ilə bərabər, pedaqogika tarixini də bilməyə, klassik pedaqoqların, keçmişin zəngin pedaqoji irsini öyrənməyə və ondan faydalanmağa ayrıca əhəmiyyət verirdi. O, böyük və fədakar pedaqoqların, müəllimlərin həyat və fəaliyyətindən gətirdiyi ibrətli misallarla göstərirdi ki, xalqını, zəhmət adamlarını, yoxsulları və məzlumları sevən müəllimlər onların xoşbəxtliyi və tərəqqisi üçün hər cür cəfalar və məşəqqətlərə dözməyə razı olmuşlar. Onlar yalnız sözlə deyil, əməli işləri ilə də xalqa xeyirxah olduqlarını sübut etmişlər.

N.Nərimanov müəllimləri ömrünü xalq yolunda, zəhmətkeş balalarının təlim və tərbiyəsi uğrunda fəaliyyətə çağırırdı. O, müəllimlərdən uşağı sevməyi, ona böyük qayğı göstərməyi, pedaqoji işdə yaradıcı olmağı daim yeni-yeni təlim-tərbiyə üsulları axtarmağı tələb edirdi. Bunun üçün isə uşaqları və müəllimlik sənətini sevməyi lazım bilirdi. Nərimanovun fikrincə, müəllim yalnız uşaqların müəllimi deyil, həm də özünün müəllimidir.

N.Nərimanova görə müəllimlik sənətinə hazırlaşan hər bir kəs klassik pedaqogikanın Y.A.Komenski (1592–1670), J.J.Russo (1712–1778), İ.H.Pestalotsi (1746–1827), K.D.Uşinski (1824–1870) kimi görkəmli nümayəndələrinin pedaqoji görüşlərini öyrənməli, onların fəaliyyətində və baxışlarında xeyirli cəhətləri götürməlidir. Bu cəhətdən Nərimanovun Pestalotsi haqqında yazdığı məqalələr çox xarakterikdir. «Bir müəllim müəllimliyə hazırlaşarkən ola biləmi ki, Henrix Pestalotsinin adını eşitməsin? Ola biləmi ki, bunun uşaqlara olan məhəbbətini bilməsin? Təlim və tərbiyə dair nəsihətlərini oxumasın?» – deyən Nərimanov göstərirdi ki, pedaqogika, o cümlədən, didaktika Pestalotsidən sonra tərəqqi etmiş və gələcəkdə də edəcəkdir. Lakin Pestalotsinin fikirləri yenə də öz qiymətini saxlayacaqdır.

Nərimanova görə Pestalotsinin böyüklüyü orasıdır ki, o, yalnız nəzəriyyəçi deyil, eyni zamanda öz fikirlərini təcürbi olaraq həyata keçirən bir pedaqoqdur.

N.Nərimanov Pestalotsini bir də ona görə yüksək qiymətləndirirdi ki, Pestalotsi təlim və tərbiyə işlərində uşaqlara şəfqət və məhəbbəti hər şeydən üstün tuturdu.

*«Pedaqoji tədqiqatlar»
elmi əsərlər məcmuəsi
1996-cı il №1, səh.3–5.*

СВЕТЛАЯ И ГЕРОИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ

Нариман Нариманов вошел в историю как выдающийся деятель пробудившегося Востока, верный и стойкий сын азербайджанского народа. Всю свою светлую и героическую жизнь он отдал делу рабочего класса, освобождению народов России от капиталистического и феодального гнета. Вместе с тем Н.Нариманов — крупнейший азербайджанский писатель, драматург, врач, публицист.

Нариман Наджаф оглы Нариманов родился в Тифлисе 14 апреля 1870 года в бедной азербайджанской семье. В 1885 году он поступил в учительскую семинарию в г. Гори. Здесь в обстановке сурового семинарского режима молодой Нариманов увлекается творчеством Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Толстого, оказавшим большое влияние на формирование духовного облика юноши.

По окончании семинарии Нариманов работает учителем в селе Гызыль-Аджили Тифлисской губернии и одновременно переводит на азербайджанский язык комедию Н.В. Гоголя «Ревизор», завершает свою первую драму «Наданлыг» («Невежество»), главный герой которой учитель Мамед Ага — страстный борец за просвещение и общественный прогресс.

В 1891 году Нариманов переехал в Баку. Здесь широко разворачивается его общественная и политическая деятельность. В 1894 г. им была открыта первая народная общедоступная библиотека - читальня, которая благодаря поддержке передовой части интеллигенции стала культурным центром для мусульманских масс. В это время он выступает как писатель и публицист, составляет краткую грамматику азербайджанского языка, самоучитель

русского языка для азербайджанцев и самоучитель азербайджанского языка для русских.

В 1902 году Нариманов поступает на медицинский факультет Новороссийского университета и принимает активное участие в студенческом движении, развернувшимся накануне первой русской революции. После окончания университета Нариманов работает в качестве доктора в Баку, но в результате преследований реакции вынужден выехать в Тифлис где, принимает активное участие в революционно-политических событиях. В марте 1909 г. был арестован и заключен в Метехский замок, затем выслан в Астрахань.

Астраханский период жизни и деятельности Н. Нариманова является одним из важных. Занимается медициной, принимает активное участие во II-губернском съезде, астраханских врачей, в работе Астраханского народного университета и впоследствии становится одним из его руководителей. Н. Нариманов часто выступал перед населением с лекциями, особенно в поселке Царево, который после смерти Нариманова назван его именем.

В Астрахани Нариманов создает местный татарский драмкружок, организует вокруг него татарскую молодежь. С помощью Нариманова впервые был создан спектакль на татарском языке.

По окончании ссылки в 1913 году Нариманов возвращается в Баку и продолжает общественно-политическую и литературно-публицистическую деятельность. В это время им было написано замечательное произведение «Пир» («Святителище») в котором дана картина невежества и религиозного одурачивания масс.

С первых дней Октябрьской социалистической революции Нариманов находился в передовых рядах борцов за Советскую власть. Вместе с М. Азизбековым, А. Джапаридзе, И. Фиолетовым и другими Бакинскими боль-

шевиками Нариманов принимал активное участие в героической эпопее Бакинского пролетариата 1918 года.

Нариманов входил в состав первого Советского правительства в Закавказье, Бакинского Совета Народных Комиссаров, созданного 25 апреля 1918 года в качестве комиссара городского хозяйства.

Во второй половине 1918 года ввиду болезни Н. Нариманов был вынужден выехать в Астрахань и остается работать там вначале заведующим отделом санитарии Краевого Военно-политического мусульманского комиссариата при губисполкоме, а затем заведующим отделом народного образования губернии, организует краткосрочные педагогические курсы и читает лекции по школьной гигиене.

Одной из заслуг Н. Нариманова является разъяснение сущности и значения декрета Советского государства об отделении церкви от государства и школы от церкви. При этом Нариманов руководствовался ленинскими указаниями о необходимости тактичности, осторожности и безусловного недопущения всякого оскорбления чувств верующих. Г. В. Чичерин в своем письме в ЦК РКП(б) писал: «В свое время тов. Нариманов давал очень ценные указания агитаторам на Востоке именно по этому вопросу. Его речь к муллам об отделении церкви от государства есть образец тактичного подхода к мусульманской публике». Подчеркнув эту последнюю фразу в записке Г. В. Чичерина. В. И. Ленин писал:

«...Я вполне согласен с Вами. Составьте или поручите составить проект такого циркуляра (нельзя ли включить в него всю речь Нариманова или хотя бы рекомендацию ее...)».

Во второй половине 1919 года Нариманов был приглашен в Москву для доклада о будущем Азербайджана, который был одобрен В. И. Лениным. Затем

временно он был оставлен в Наркоминделе в качестве заведующего Ближне-Восточным отделом и некоторое время работал заместителем наркома по делам национальностей. В 1920 году Н. Нариманов назначается Председателем Азербайджанского Революционного Комитета, а затем становится Председателем Совнаркома Азербайджанской ССР.

Нариман Нариманов отдаст все свои силы укреплению Советской власти в Азербайджане и в Закавказье. В 1922 году после образования Закавказской Федерации Нариманов избирается одним из председателей Закавказского Союзного Совета, а после создания СССР он занимает ответственный пост в ЦИК СССР. В 1922 году в качестве члена советской делегации Нариманов принимал участие в Генуэзской конференции.

Н. Нариманов уделял большое внимание распространению идей марксизма-ленинизма среди трудящихся масс Востока. В последние годы жизни он написал такие работы, как «Ленин и Восток», «Национальный вопрос», «Пути понимания научного коммунизма», «Год работы без Ленина» и т. д.

19 марта 1925 года Н. Нариманова не стало. В день его похорон М. И. Калинин говорил: «В лице товарища Наримана Нариманова мы хороним нашего товарища и друга по родной нам партии. В его лице Красная площадь получает первую жертву от народов Востока».

Светлый образ Н. Нариманова будет вечно жить в сердцах астраханцев.

Газ. «Волга» от 15 апреля 1958 г. с. 4.

ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРИМАНА НАРИМАНОВА (90-летию со дня рождения)

Жизнь и многогранная деятельность Наримана Нариманова сложна и интересна. Он вошел в историю как революционер, партийный и государственный деятель, верный сын азербайджанского народа, выдающийся пропагандист идей свободы и просвещения на пробудившемся Востоке. Н. Нариманов был одновременно крупным азербайджанским педагогом, просветителем, писателем, публицистом и врачом. В своих педагогических работах, художественных и литературных произведениях, многих статьях и выступлениях он, подробно рассматривал вопросы педагогики. С его именем связаны также организация и развитие высшего педагогического образования в Азербайджане.

Взгляды Нариманова на воспитание и образование пока в должной мере не изучены, и его роль в истории педагогики как одного из первых азербайджанских педагогов-марксистов не достаточно исследована. В настоящей статье сделана попытка осветить основные высказывания Нариманова по педагогическим вопросам и определить их место в развитии педагогической мысли Азербайджана.

Нариман Наджаф оглы Нариманов родился в Тифлисе 14 апреля 1871 г. в бедной азербайджанской семье. В 1885 г. поступил в Закавказскую учительскую семинарию в г. Гори. Здесь молодой Нариманов настойчиво овладевал знаниями. Интересовался педагогикой, изучал психологию, увлекался творчеством М. Ф. Ахундова, К. Д. Ушинского, А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Н. В. Гоголя, Л. Н. Толстого, произведения которых оказали сильное влияние на формирование его

педагогических взглядов. Будучи воспитанником семинарии, Нариманов перевел на азербайджанский язык комедию Н.В. Гоголя «Ревизор». В семинарии же он начал писать свою первую драму «Наданлыг» («Невежество»).

В 1890 г. Нариманов успешно закончил семинарию и был назначен учителем в село Кизил-Аджили, Борчалинского уезда. Тифлисской губернии. В 1891 г. переехал в Баку, где развернул широкую педагогическую, просветительную, общественную и политическую деятельность. Попытка Нариманова открыть новую «русско-татарскую» («азербайджанскую») школу закончилась неудачей. Некоторое время он работал в частной прогимназии А. И. Победоносцева и в мужской гимназии им. Александра III в качестве классного наставника и преподавателя азербайджанского языка. Как и другие виднейшие педагоги и просветители Азербайджана, Нариманов был тесно связан со своим народом и проводил большую работу по его просвещению. В 1894 г. им была открыта первая народная общедоступная библиотека-читальня, которая благодаря поддержке передовой части интеллигенции стала культурным центром для мусульманских масс не только Азербайджана, но и всего Кавказа.

Работая классным наставником и преподавателем, Нариманов одновременно написал такие замечательные художественные произведения, как «Шамдан бек» (1894), «Бахадур и Сона» (1896), «Надир шах» (1898); составил учебники: «Краткая азербайджано-тюркская грамматика» (1899), «Самоучитель русского языка для азербайджанцев» (1899), «Самоучитель азербайджанского языка для русских» (1899).

В 1902 г. он поступил на медицинский факультет Новороссийского университета в г. Одессе. В связи с тем, что студенты принимали участие в первой русской,

революции, царское правительство в 1905 г. временно закрыло университет, и Нариманов возвратился, в Баку, где развернул политическую работу среди передовой части рабочих и прогрессивной интеллигенции, особенно учителей. Он принимал активное участие в газетах «Иршад» («Путь») и «Хаят» («Жизнь»), в которых помещал свои статьи на общественно-педагогические темы. Первоначально эти статьи печатались под рубрикой «Пятничные беседы», а затем под рубрикой «Недельные крики».

После подавления революций и укрепления самодержавия Новороссийский университет был восстановлен, и Нариманов в 1908 г. завершил в нем свое образование. В феврале 1909 г., преследуемый царскими властями, был вынужден переехать из Баку в Тифлис, но здесь 1 марта того же года был арестован и заключён в Метехский замок.

После семимесячного тюремного заключения Нариманова выслали в Астрахань, где он вместе с С.Г.Шаумяном, также отбывавшим ссылку, вел научно-педагогическую и революционно-политическую работу, сотрудничал в газетах «Астраханский край» (на русском языке), «Бурхани-Таракки» и «Идель» (на татарском языке), читал лекции на педагогические темы, принимал активное участие в работе Астраханского народного университета и общества астраханских мусульман «Шурайи-Ислам». В это же время он издал научно-популярные брошюры «О холере», «О чахотке», «О женском вопросе».

В 1912 г. Нариманов был избран главой городской Думы, что, явилось одной из побед астраханских большевиков на выборах. В следующем году он возвратился в Баку. Трудящиеся Астрахани с уважением проводили его и преподнесли ему подарок со следующей

надписью: «В знак нашей признательности дорогому нашему врачу и самоотверженному общественному деятелю, Нариману Нариманову. Мусульмане г.Астрахани, 14. VII—1913.г.»¹. В Баку Нариманов написал ряд других произведений, в том числе «Пир» («Святылище») и «Ами» («Дядя»), перевел пьесу Ге «Казнь»; одновременно, он читал лекции в Народном доме.

В 1917 г. Нариманов работал в социал-демократической группе «Гуммет», входившей в Бакинскую большевистскую организацию. С первых же дней Великой Октябрьской социалистической революции он оказался в передовых рядах борцов за Советскую власть в Закавказье, вошел в состав Бакинского Совета Народных Комиссаров, созданного 25 апреля 1918 г. Ввиду болезни Нариманов в июле 1918 г. выехал в Астрахань на лечение и оставался там на работе в качестве заведующего Отделом народного образования Астраханской губернии до июля 1919г., т. е. до отозвания его в распоряжение ЦК РКП (б). На XIII съезде партии он был избран кандидатом в члены ЦК РКП (б).

19 марта 1925 г. Нариман Нариманов скончался от разрыва сердца. На его гроб был возложен венок от ЦК РКП (б) с надписью: «Революционному вождю народов Востока и борцу за полное освобождение порабожденных империализмом». На похоронах Нариманова М.И.Калинин сказал: «В лице товарища Наримана Нариманова мы похоронили нашего товарища и друга по родной нам партии. В его лице Красная площадь получает первую жертву от народов Востока».

На формирование революционных взглядов и убеждений Н.Нариманова огромное влияние оказало тяжелое положение крестьян, которые составляли

¹ В настоящее время этот подарок демонстрируется в музее истории Азербайджана при Академии наук Азербайджанской ССР.

основную массу населения Азербайджана и беспощадно эксплуатировались царскими чиновниками, мусульманским духовенством и местными беками-ханами. Его мировоззрение складывалось под воздействием идей, рабочего движения в Закавказье и первой русской революции 1905—1907 гг. Н. Нариманов видел растущую нищету родного народа, его культурную отсталость, поголовную безграмотность крестьян. Как представитель передовой интеллигенции своего времени, он не мог мириться с существовавшим положением в стране и полагал, что благополучия и благосостояния народа можно добиться лишь революционным путем.

Н. Нариманов считал, что улучшение школьного дела, распространение грамотности, приобщение азербайджанцев к передовой русской культуре будут способствовать не только искоренению невежества, фанатизма, суеверий и предрассудков, но и сыграют огромную роль в культурном развитии азербайджанского народа, помогут его политическому пробуждению.

Художественная литература была для него могучим оружием в борьбе за свободу, мощным средством воспитания молодого поколения, высокой трибуной, с которой он обращался к трудящимся массам. Нариманов сумел показать средствами литературы жизнь народа, выразить его думы и чаяния и тем самым поставить литературу на службу делу просвещения и прогресса. В своем замечательном произведении о старой азербайджанской деревне, драме «Наданлыг» («Невежество»)¹, ярко и жизненно изобразил глубокое невежество азербайджанских крестьян и показал, какое значение в борьбе с ним имеет просвещение, овладение народом

¹ «Наданлыг» впервые была поставлена на сцене в 1893 г. и издана в 1894 г. в г. Баку.

наукой. Главный герой драмы «Наданлыг» — молодой сельский учитель Магомед Ага страстный борец за народное просвещение, общественный прогресс и воспитание молодого поколения.

В комедии «Шамдан бек» («Горе от языка»; в ней чувствуется влияние «Горе от ума» (Грибоедова) Нариманов, развивая идеи М.Ф.Ахундова, вскрыл губительную силу денег их хищническую природу, животный эгоизм, жадность и отсталость азербайджанского купечества, паразитизм и цинизм отмирающего сословия беков, «века денег» и насилия.

Наиболее значительным произведением Нариманова является историческая драма «Надир шах», сыгравшая выдающуюся роль в развитии азербайджанского театрального искусства. Нариманов писал: «В этой самой драме я стремлюсь к тому, чтобы обезоружить духовенство, ослабить его влияние на массу путем ограничения прав вмешиваться в государственные дела, в его политическую жизнь».

Но мой герой пал от рук тех, которые считали дерзостью со стороны героя из народа его попытку устранить влияние муллы на государственную жизнь».

Начало интернациональному воспитанию народов Закавказья положил роман Нариманова «Бахадур и Сона». «В этом романе,— писал Нариманов,—образованная, очень умная, чистосердечная армянка Сона, горячо любящая свой народ, и студент-мусульманин Бахадур, также преданный родному народу, любят друг друга и не жалеют сил, чтобы укрепить дружбу между нациями. Они погибают, не дождавшись исполнения своих желаний, но погибают с твердой верой, в то, что, все причины, разделяющие эти нации, в будущем будут уничтожены». В романе «Бахадур и Сона» есть интересные мысли о быте азербайджанского народа, о воспитании и обучении

молодого поколения, о религии и нации, о воспитательном значении печати.

Среди литературных произведений Нариманова примечательна и повесть «Пир», направленная против религии и суеверия. В ней автор разоблачает «священный очаг», у которого религиозный фанатичный Восток ищет исцеления. Признавая важность и актуальность этой повести, Научная ассоциация востоковедения при ВЦИКе СССР напечатала ее в 1925 г. на русском языке.

Во всех литературных произведениях Нариманова первое и самое почетное место отводится человеку труда. Свобода личности, совести и мысли, человеческое достоинство—это идеалы присутствующие не только в литературном творчестве Нариманова, но и жизненная позиция всей его общественной и педагогической деятельности.

Большой педагогический интерес представляют учебники Нариманова, по которым десятки лет велось обучение в школах Азербайджана. Во введении к «Краткой грамматике азербайджанского языка», автор отмечает, что вышедшие за последнее время книги за отсутствием порядка в алфавите написаны каждая по-своему, что, без сомнения, не приносит пользы, ни языку, ни народу.

Нужно сказать, что в то время в Азербайджане существовал старый арабский алфавит, который долгое время затруднял обучение грамоте. В своем учебнике Нариманов сократил лишние буквы арабского алфавита, облегчив тем самым процесс обучения.

Во введении к учебнику «Самоучитель азербайджанского языка для русских» автор писал: «Хотя в татарских (азербайджанских) учебниках каждая буква, соединяющаяся с предыдущими и последующими буквами, имеет четыре начертания, но мы (для легкости) в этом самоучителе показываем только два начертания».

Нариманов полагал, что от такого сокращения дело нисколько не пострадает, так как главную и самую важную роль в азербайджанском письме играют точки, а не различные начертания одной и той же буквы. Имея в виду в дальнейшую работу над составлением второй части данного учебника, он писал: «Называя этот учебник первой частью, мы надеемся выпустить вторую часть, которая будет содержать в себе полную татарскую грамматику и словарь».

В «Самоучителе азербайджанского языка для русских» автор касается только тех частей речи, которые при первоначальном обучении азербайджанскому языку могут оказать некоторую помощь в подготовке учащихся к изучению полной грамматики этого языка.

В отличие от других авторов учебников, Нариманов уделял большое внимание практическому овладению языком. «К сожалению, некоторые составители подобных учебников,—писал он,—главным образом обращают внимание на теоретическое изучение, т. е. на грамматику, поэтому практическая сторона дела сильно страдает, тогда как практическое изучение языка, если он изучается, конечно не с научной целью, должно занимать первое место». Поэтому автор поместил в учебнике 12 рассказов и словарь к ним. Кроме того, для облегчения чтения 4 рассказа напечатаны русскими буквами. Тексты, которые давались для чтения или грамматического разбора, имели воспитательное значение, например: «Отца и мать необходимо уважать» и «Делать добро—прекрасное качество человека», «Человек наукой из тьмы выйдет в свет», «Ученым быть легко, человеком быть трудно», «Ради земного блага совести не теряй», «Волк любит темноту», «Богатство человека счастливым не сделает» и др.

Нариманов огромное значение придавал изучению русского языка. Он составил учебник «Самоучитель русского языка для азербайджанцев», во введении к которому говорится: «Этот учебник, для таких лиц, которые вовремя не изучали русский язык, но сейчас считают нужным изучать его и писать на нем. Поэтому этот учебник мы составили для братьев мусульман, чтобы они самостоятельно могли читать, писать и разговаривать на русском». В учебнике дается анализ специфических особенностей русского языка и букв русского алфавита, которых нет в азербайджанском алфавите (например: щ, ц, ё, я, ю и т. д.). В этот учебник, как и в другие, автор, основываясь на принципе воспитывающего обучения, включил тексты, носившие воспитательный характер, и расположил их по правилу — от простого к сложному.

Значительное место в педагогическом наследии Нариманова занимают его выступления и публицистические статьи. Он был не только педагогом, но и мастером художественного слова, замечательным драматургом и прозаиком, пламенным публицистом. Придавая большое значение периодической печати в развитии педагогической мысли, Нариманов стремился сам издавать газеты и журналы на азербайджанском языке. Первая попытка издать детский журнал под названием «Совгат» («Подарок») была предпринята им в 1896 г. вместе с известным педагогом Азербайджана Султаном Меджидом Ганизаде, но она окончилась неудачей.

В 1899 г. Нариманов обратился в Кавказский цензурный комитет с просьбой разрешить издавать в Баку газету «Таза хабарлар» («Новые вести») на азербайджанском языке. В представленной программе этой газеты наряду с другими разделами были предусмотрены и такие как «Наука», «Педагогические темы», «Русская жизнь», «Мусульманская жизнь», «Переводы русских писателей» и

др. Однако комитет отказал в просьбе. Через два года Нариманов вновь возбудил ходатайство перед Кавказским цензурным комитетом о разрешении издавать педагогический журнал под названием «Мектеб» («Школа»). В прилагаемой к ходатайству программе журнала намечались следующие разделы: 1. Правительственные распоряжения о народных школах. 2. Передовые статьи педагогического характера. 3. Русская школа. 4. Корреспонденции о сельских и городских школах. 5. Научные сведения. 6. О жизни и педагогической деятельности известных русских педагогов. 7. Обзор журналов, выходящих на русском языке. 8. Объявления. Но и на этот раз он получил отказ. Таким образом, все его попытки создать специальные печатные органы для распространения передовых педагогических идей и взглядов потерпели неудачу.

Н. Нариманов не упускал малейших возможностей для того, чтобы нести в народ правду о его действительных друзьях и врагах, о необходимости преодоления темноты и невежества путем приобщения к грамоте, к научному знанию. Он сотрудничал в газетах «Каспий» (издавалась в Баку), «Тарджуман». («Переводчик») — единственной тогда в России газеты, издававшейся на азербайджанском и русском языках в Бахчисарае, в наиболее популярной среди мусульманских масс газете «Абдулмегин» (издавалась в Калькутте). Н. Нариманов поддерживал связь с прогрессивными издательствами России, Египта, Турции, Персии, Болгарии, Индии и других стран; занимался переводами; пропагандировал передовую русскую и восточную культуру среди населения Азербайджана; выступал со статьями во многих дореволюционных и послереволюционных газетах и журналах, таких, как «Гуммет», «Хаят», «Иршад», «Бакинский рабочий», «Ени Фикир», «Ени Йол», «Эл йолу», «Коммунист», «Астраханский край», «Бурхани-

Тарагги», «Идель», «Тартыш», «Азад Халык»; «Коммунист» (Астрахань), «Известия», «Новый Восток» и др.

В своих статьях Нариманов ставил вопросы, связанные с педагогикой, культурой и просвещением (система школ, методы обучения, подготовка учительских кадров, отделение церкви от государства и школы от церкви, задачи советских школ и учителей, организация детских учреждений, создание высших учебных заведений и т. д.), искусством, литературой, языком. В статье «Один важный вопрос», опубликованной в газете «Хаят» в 1906 г., он писал, критикуя программы школ, о том, что они не удовлетворяют требований народа и поддерживал школы нового типа («усули-джадид»), так как эти школы, по его мнению, имели большое значение в деле обучения детей на родном языке.

Нариманов уделял особое внимание всеобщему обучению в связи с этим большое значение придавал подготовке учительских кадров. Оценивая деятельность татарского (азербайджанского.—Г. А.) отделения Горийской учительской семинарии и критикуя русификаторскую политику, формализм и догматизм в обучении, царившие в семинарии, он пришел к выводу о необходимости перевода семинарии в один из городов Азербайджана. Это прежде всего способствовало бы расширению деятельности отделения по подготовке учителей из татарской (азербайджанской — Г.А.) национальности, выпуск которых сократился в то время до 10 человек в год. Нариманов указывал, что если бы семинария находилась в Баку или Гяндже, то можно было бы выпускать учителей в несколько раз больше и это, безусловно, серьезно помогло бы осуществлению всеобщего начального обучения детей азербайджанцев.

Ряд статей, опубликованных в газете «Хаят», Нариманов посвятил Я. А. Коменскому, Ж.Ж. Руссо, И. Г.

Песталоцци, К. Д. Ушинскому и другим выдающимся педагогам, чем содействовал распространению их педагогических взглядов среди учителей Азербайджана.

Касаясь науки и народного просвещения, Нариманов говорил: «Считаю долгом заметить, что было время, когда среди мусульманского мира светские науки... имели колоссальные успехи, но потом, по некоторым причинам, мусульмане в этом отношении отстали... и народы, которые любили науку, шли за ними, достигали и достигают благосостояния...

Итак, нам необходимо воспитывать детей, чтобы они в будущем были полезными элементами общества и государства.

Правильное воспитание может быть только при помощи наук, а для того чтобы науки распространились среди наших татар (азербайджанцев), необходимы школы».

Нариманов принимал активное участие в созыве и работе состоявшегося в 1906 г. в г. Баку первого съезда учителей-мусульман всего Кавказа, вторым председателем которого он был избран. Здесь обсуждались вопросы об учебниках, методах обучения, об алфавите, а также об открытии школ на родном (азербайджанском) языке. Съезд единогласно принял предложение Нариманова об отмене так называемого «немного метода» обучения, который в то время имел широкое распространение в школах Азербайджана. Это решение показалось царским чиновникам и их подручным слишком революционным. На следующий день на съезд был приглашен миллионер г. Баку Г. З. Тагиев. Он выступил с оскорбительными выпадами против Нариманова. «Вчерашнее ваше решение,—заявил Тагиев,—указывает на то, что съездом руководят недалёковидные люди, вроде Нариманова. Вы знаете, кто такой Нариманов? Он в кармане не имеет ни одной копейки,

учится за мой счет, а здесь смеет произносить революционные речи и вводит вас в заблуждение.

Я прошу отменить вчерашнее решение, так как оно бросает тень на всю нацию перед правительством».

Нариманов мужественно встретил выступление «всесильного» Тагиева и в своем ответе заявил: «Товарищи, в числе других стипендиатов господина Тагиева нахожусь и я, но я не знал, что г. Тагиев помогает бедным учителям для того, чтобы они не имели своего мнения. Если до сих пор г. Тагиев помогал студентам для того, чтобы жить только мнением г. Тагиева, то во всяком случае я не могу свое прошлое и настоящее омрачать позором: молчать там, где нужно кричать. Никому я не давал права и не позволю за презренный металл заставить меня молчать, когда в это время не только открыто говорят, но проливают свою кровь за освобождение от царского гнета. Перед всем съездом я с радостью отказываюсь от стипендии г. Тагиева, чтобы быть свободным от тиранов нашего времени и чтобы потомки наши не продавали себя за презренное золото».

Съезд с глубочайшим вниманием выслушал Нариманова, и, когда он закончил свою речь, все присутствовавшие встали и долго аплодировали ему.

Одной из заслуг Нариманова является разъяснение сущности и значения декрета Советского правительства об отделении церкви от государства и школы от церкви. Выступая перед муллами и учителями, а также перед ответственными работниками-коммунистами Астрахани в 1919 г., он подверг подробному рассмотрению сущность и значение этого декрета. В одном документе, сохранившемся в государственном архиве г. Астрахани, написано:

«Отделение религии от школы было самым щекотливым вопросом для отдела просвещения... С появлением

этого декрета жизнь в школе заметно стала угасать; были случаи, когда в школе оставалось всего несколько учеников.

Но к счастью, в свое время отделом были приняты меры. Среди мер, предпринятых отделом просвещения, особенно большую пользу принесли повсеместные лекции и агитация по этому вопросу. Тов. Нариманов своими лекциями оказал весьма ценную услугу. Таким образом удалось уладить это нежелательное явление, и школьная жизнь вошла в свою нормальную колею».

При разработке в марте 1921 г. обращения ЦК РКП (б) к партийным организациям республик и областей с мусульманским населением о необходимости соблюдения в антирелигиозной работе тактичности и осторожности Г. В. Чичерин писал в ЦК РКП (б): «В свое время тов. Нариманов давал очень ценные указания агитаторам на Востоке именно по этому вопросу. Его речь к муллам о разделении церкви и государства есть образец тактичного подхода к мусульманской публике». Подчеркнув эту последнюю фразу в письме Г. В. Чичерина, В. И. Ленин написал: «...я вполне согласен с Вами. Составьте или поручите составить I проект такого циркуляра (нельзя ли включить в него речь Нариманова или хотя бы рекомендации ее)».

Велика была роль Н. Нариманова в создании и развитии высшего педагогического образования в Азербайджане. В июле 1921 г. Советским правительством Азербайджана был принят декрет об организации Высшего педагогического института, подписанный Н. Наримановым. В декрете говорилось: «В целях обеспечения республики высококвалифицированными работниками просвещения, могущими провести в жизнь идеи единой трудовой школы, Совет Народных Комиссаров Азербайджанской ССР постановляет:

Утвердить в г. Баку с 1-го сентября с. г. первый Азербайджанский Государственный мужской институт специально по подготовке преподавателей на государственном тюркском (азербайджанском.—Г. А.) языке для школ второй ступени. К организации института приступить немедленно по издании настоящего декрета.

Один из активных организаторов института Ф. Рзабейли в статье, посвященной его краткой истории, писал: «...комиссия (по организации института.—Г. А.) во всех своих действиях опирается на всевозможную помощь со стороны тов. Нариманова Наримана. Комиссия в своих мероприятиях предварительно консультируется с товарищем Наримановым».

В связи с первым выпуском Азербайджанского педагогического института Н. Нариманов обратился к молодым учителям, завершавшим свое высшее образование на азербайджанском языке, с открытым письмом, в котором писал:

«Дорогие товарищи! Поздравляю вас с новым шагом в жизни. Какими бы трудными, тяжелыми, ответственными ни были задачи, стоящие перед вами, вы должны знать, что одно из первых условий возвышающих человека, —это труд. Я хотел бы, чтобы вы в своей будущей жизни обратили внимание на три вопроса:

1) Азербайджанские дети, находящиеся под вашим воспитанием, должны быть трудолюбивыми, чтобы они не за счет других, а своими силами могли удовлетворить потребности своей жизни. Для этого нужно, чтобы они любили природу, надо их заинтересовать знанием ее.

2) Юноши, получившие ваше воспитание, должны быть смелыми, отважными, достойными, чтобы они не стали двуличными ради куска хлеба, не назвали бы молоко черным ради того, чтобы, понравиться кому-то. Учителе, товарищи! На это обратите особое внимание. Люди,

говорящие неправду из-за карьеры, двуличные, продавшие честь, не могут быть членами будущей нашей коммуны. Поэтому будьте всегда в контакте с детьми в своих действиях, разговорах, будьте в высшей степени осторожными, потому что на детей быстро действует окружающее...».

Из того немногого и предварительного, что удалось нам осветить, очевидно большое значение общественно-педагогической деятельности Н. Нариманова в развитии народного просвещения и педагогической мысли Азербайджана. Бесспорно и то, что Н. Нариманов должен занять в истории педагогики заслуженное место в ряду выдающихся педагогов и деятелей народного просвещения.

*Ж. «Советская педагогика»
за №5, 1961 г. с. 101—109.*

ВИДНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Имя Наримана Нариманова вошло в историю как символ пробуждающегося Востока. Его деятельность относится к тому периоду, когда, по словам В.И. Ленина, «мировой капитализм и русское движение 1905 года окончательно разбудили Азию. Сотни миллионов забитого, одичавшего в средневековом застое, населения проснулись к новой жизни и к борьбе за азбучные права человека, за демократию».

Выдающийся деятель государства, замечательная личность соратник В.И. Ленина Нариманов был одним из славных борцов за народное просвещение. Педагог, писатель и врач, посвятивший свою жизнь делу освобождения народа, делу просвещения и образования, Нариманов в своих многочисленных педагогических работах, художественных произведениях довольно подробно рассматривал вопросы народного образования.

В своем мировоззрении Нариманов прошел путь от просветителя до руководителя государства, до организатора просвещения и образования в Азербайджане. На формирование его революционных взглядов огромное воздействие оказало распространение идей свободы и независимости народа, развитие рабочего движения и первая русская революция 1905 г.

Нариман Наджаф оглы Нариманов родился 14 апреля 1871 г. в Тифлисе в бедной азербайджанской семье. Получив образование в учительской семинарии, стал народным учителем в селении Кызыл-Аджили Тифлисской губернии. В 1891 г. переехал в Баку, где до 1902 г. работал помощником классного наставника и преподавателем азербайджанского языка в разных учебных заведениях.

В 1902 г. Нариманов поступил на медицинский факультет Новороссийского университета в Одессе. В период первой русской революции царское правительство временно закрыло университет, и Нариманов возвратился в Баку, выступал в разных легальных и нелегальных газетах со статьями по общественно-педагогическим вопросам, принимал активное участие в созыве и проведении I-го съезда учителей-мусульман Кавказа. В 1907 г. окончил университет, занимался медициной. 1 марта 1909 г. был арестован и выслан в Астрахань.

Нариманов принимает активное участие в революционной борьбе. В 1918 г. входит в состав первого Советского правительства в Закавказье — Бакинского Совета Народных Комиссаров. По поручению партии Нариманов заведует отделом народного образования Астраханской губернии. В июле 1919 г. был вызван в Москву для доклада В.И. Ленину о ходе революционной борьбы в Азербайджане. Основные положения его доклада были одобрены ЦК РКП(б). Нариманов был оставлен в Москве в качестве заведующего Ближневосточным отделом при Наркоминделе РСФСР, а затем заместителя наркома по делам национальностей.

В период установления Советской власти в Азербайджане в 1920 г. Нариманов назначается Председателем Азревкома, а затем становится Председателем Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР.

В 1922 г. после образования Закавказской Федерации Нариманов избирается одним из председателей Закавказского Союзного Совета, а после создания СССР — одним из четырех председателей ВЦИКа СССР.

С 1905 г. Н. Нариманов — член РСДПР. На XIII съезде РКП(б) он был избран кандидатом в члены ЦК РКП(б).

Н. Нариманов умер 19 марта 1925 г. и был похоронен на Красной площади у Кремлевской стены.

В борьбе за освобождение трудящихся Н. Нариманов большое значение придавал народному образованию. Он видел культурную отсталость Азербайджана, почти поголовную безграмотность народа и считал, что улучшение школ, распространение грамотности, сближение с передовой русской культурой будет способствовать пробуждению классового самосознания, социальному прогрессу. Еще будучи воспитанником семинарии, Нариманов занимался переводами из русской литературы, начал писать свою первую драму «Невежество». В этой драме правдиво рассказывается об ужасах крестьянской жизни в дореволюционной деревне. Главный герой драмы — молодой сельский учитель, страстный борец за просвещение. Конфликт в драме глубоко социальный: это борьба между просвещением и невежеством, прогрессом и реакцией, между новым и старым. Учитель несет в темную, нищую деревню, проникнутую атмосферой страха, неверия в возможность иной, более светлой жизни, гуманистические идеи, знание, просвещение. С большой художественной силой в драме разоблачается невежество, которое «делает человека зверем».

Особый интерес представляют учебники Нариманова «Краткая грамматика азербайджанского языка», «Самоучитель азербайджанского языка для русских» (1899—1900 гг.), по которым десятки лет велось обучение в школах Азербайджана.

Нужно отметить, что в то время в Азербайджане существовал старый арабский алфавит, который тормозил развитие грамотности. В «Краткой грамматике» и в «Самоучителе азербайджанского языка для русских», который был написан по звуковому методу, Нариманов

сократил лишние буквы арабского алфавита, облегчив этим обучение.

В введении к «Самоучителю азербайджанского языка для русских» автор пишет: «Хотя... каждая буква, соединяющаяся с предыдущими и последующими буквами, имеет четыре начертания, но мы (для легкости) в этом самоучителе показываем только два начертания».

В отличие от авторов других учебников, Нариманов уделял большое внимание изучению практической стороны языка. «К сожалению, некоторые составители подобных учебников,— писал он,— главным образом обращают внимание на теоретическое изучение, т.е. на грамматику, поэтому практическая сторона дела сильно страдает, тогда как практическое изучение языка, если он изучается, конечно, не с научной целью, должно занимать первое место». В связи с этим автор поместил в учебнике 12 рассказов и словарь к ним. Кроме того, для облегчения чтения 4 рассказа напечатаны русскими буквами.

Нариманов огромное значение придавал изучению азербайджанцами русского языка. В введении «Самоучителя русского языка для азербайджанцев» говорится: «Этот учебник для таких лиц, которые вовремя не изучили русский язык, но сейчас считают нужным изучать его, писать на нем. Поэтому этот учебник составлен для братьев-мусульман, чтобы они самостоятельно могли читать, писать и разговаривать по русски».

В учебнике анализируются специфические особенности русского алфавита, которых нет в азербайджанском алфавите (щ, ц, э, ё, я, ю). Тексты в учебнике расположены по дидактическому принципу от простого к сложному.

Серьезным препятствием на пути просвещения народных масс Азербайджана был арабский алфавит. Передовые люди Азербайджана придавали большое

значение реформе алфавита. Продолжая идеи азербайджанского мыслителя и педагога XIX века Нариманов как и Ахундов подвергал М.Ф. Ахундова, острой критике подвергал старый алфавит. Он считал одним из важнейших средств на пути просвещения народных масс обучение молодежи на родном языке, всячески добивался обеспечения преподавания на азербайджанском языке, и сам работал над улучшением методов обучения грамоте на родном языке.

Н. Нариманов впервые систематизировал азербайджанскую пунктуацию, дал азербайджанское название каждому знаку, определил правила их пользования.

В своих статьях и выступлениях Нариманов требовал расширения сети светских школ, распространения светской науки среди населения. «Темнота отсталость мусульманских масс, — писал Нариманов, — ставит передо мной задачу своей литературной и общественной работой пробуждать и подготовить их к революции». Во исполнение этого в 1893—1894 гг. Нариманов открывает в Баку первую народную общедоступную библиотеку-читальню, которая, благодаря поддержке передовой части интеллигенции, стала культурным центром не только Баку, но и всего Азербайджана. «Библиотека-читальня Нариманова», как называлась она в народе, получила прогрессивную литературу из многих городов Кавказа, России и из восточных стран. Нариманов писал письма в редакции газет и журналов различных стран и городов с просьбой оказать помощь в создании библиотеки и получал на разных языках около 30 названий газет и журналов. Ни в одной библиотеке Средней Азии и Закавказья не было такого количества журналов и газет на различных языках, как в «библиотеке Нариманова».

По данным Бакинской газеты «Каспий», в 1897 г. библиотеку-читальню Нариманова посетили 25 849

человек, в том числе 8619 мусульман, 8636 русских, 4881 армян и 3715 читателей прочих национальностей. Говоря о большом успехе библиотеки-читальни Нариманова, армянский журнал «Мурдж» («Молот») писал: «Ни одна из армянских библиотек не располагает таким количеством читателей, каким располагает эта библиотека... Нужно собственными глазами видеть то, как газеты переходят из рук в руки и изнашиваются от массового употребления».

К числу читателей нужно добавить и тех мулл и сеидов, которые не решались посещать библиотеку и тайно получали из нее газеты и журналы на дом. В библиотеке устраивались собрания учителей, проводились лекции и доклады, обсуждались вопросы просвещения, ставились спектакли и т.д.

Нариманов придавал большое значение газетам и журналам в распространении грамотности, подчеркивая, что газета имеет очень широкую аудиторию: если один учитель учит 30—40 учеников, то газета учит все население. Он предпринимал ряд попыток, чтобы организовать в Баку журнал научно-педагогического характера, но, встретив непреодолимые препятствия со стороны цензурного комитета, не смог осуществить свои замыслы. Тем не менее, не падая духом, Нариманов поддерживал связь с прогрессивными издателями России, Египта, Турции, Персии, Болгарии, Индии и других стран, сотрудничал в разных газетах, пропагандировал передовую русскую и восточную культуру.

В годы первой русской революции Нариманов и другие большевики Азербайджана использовали легальные и нелегальные газеты в целях распространения идей марксизма-ленинизма. В своих статьях, опубликованных в газетах «Хаят» («Жизнь») и «Иршад» («Путеводитель»), Нариманов ставил вопросы, связанные с народным

образованием, культурой, искусством, литературой, языком, подготовкой учительских кадров.

Нариманов принимал активное участие в работе просветительных обществ, таких как общество Народного университета, общество «Совет Ислама», и через них распространял просвещение среди населения, организовывал молодежь.

После Октябрьского переворота Нариманов, работая заведующим отделом народного образования Астраханской губернии, свои силы и энергию отдает созданию новой советской школы. В условиях напряженной классовой борьбы, в сложной политической обстановке он направляет реорганизацию старой схоластической школы в школу социалистическую. Под руководством Нариманова были организованы краткосрочные педагогические курсы, определены новые перспективы школы, основные задачи Губ ОНО, некоторые вопросы просветительной работы среди нерусских народов, особенно отстававших в дореволюционное время.

Нариманов часто выступал перед населением на темы: «О национальном вопросе и Советах», «Коммунизм», «О текущем моменте и о политическом положении» и др. Много внимания он уделял разъяснению сущности и значения декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви. Руководствуясь ленинскими указаниями о необходимости тактичности, осторожности и недопустимости оскорбления чувств верующих, Нариманов многое сделал для претворения в жизнь этого декрета среди мусульманского населения. Его рекомендации по этому вопросу были одобрены В.И. Лениным¹.

Будучи председателем Азревкома и председателем Совета Народных Комиссаров Азербайджана, Нариманов

активно содействовал организации новых советских общеобразовательных школ.

По инициативе Нариманова в начале 1922 г. в Баку было создано совещание интеллигенции народов тюркского языка и обсужден вопрос о переходе с арабского на латинский алфавит, организован особый комитет по этому вопросу.

Введение нового алфавита явилось большим событием в жизни трудящихся Азербайджана и всех народов Востока. Начатая по инициативе Советского Азербайджана работа по введению нового алфавита охватила около сорока народов Советского Востока и ряда зарубежных стран.

Н. Нариманов боролся за развитие азербайджанского языка и литературы. В первые годы Советской власти в Азербайджане в печати появились статьи в которых некоторые авторы рекомендовали сократить часы на изучение азербайджанского языка в школах. Нариманов в своей статье «Ответ некоторым товарищам», выступил в защиту преподавания родного языка, за изучение азербайджанской и русской классики. Он писал, что дети азербайджанцев должны знать стихи не только Пушкина, но и Шекспира, Шиллера, но прежде они должны узнать боевые стихи пролетарского поэта Сабира, народных поэтов Вагифа, Закира, Видади. Непонимающим этого Нариманов предлагал: «Тогда пусть читают внимательно «Национальный вопрос» тов. Ленина, который довольно подробно останавливается на вопросе о национальном самоопределении народов».

С именем Нариманова связано учреждение в Баку в 1921 г. первого мужского педагогического института (ныне Азербайджанский государственный педуниверситет).

В день смерти Н. Нариманова тогдашний нарком просвещения республики М. Кулиев писал: «Не касаясь

¹ См. XXXV Ленинский сборник, стр. 233.

совершенно другой работы тов. Нариманова, мы должны сказать, что в его лице мы потеряли лучшего вдохновителя азербайджанского просвещения. Учительство, учащаяся молодежь, работники просвещения сегодня у могилы своего учителя должны дать клятву в том, что дело просвещения Азербайджана будет доведено до конца и Азербайджан станет действительно культурно-политическим очагом на Ближнем Востоке...»

До революции почти 90% азербайджанского населения было неграмотным. Если учесть, что грамотными в основном являлись представители господствующих классов, то можно без преувеличения утверждать, что трудящиеся Азербайджана, особенно крестьяне, были сплошь неграмотными.

Сегодняшний Азербайджан — страна сплошной грамотности. Азербайджан по числу не только общеобразовательных школ, но и вузов, значительно опередил все государства капиталистического Востока и многие развитые буржуазные страны Запада.

Развитие народного образования в Азербайджане неразрывно связано с именем Наримана Нариманова. В истории педагогики Н. Нариманов занимает заслуженное место в ряду выдающихся педагогов и деятелей народного просвещения.

*Ж. «Народное образование»
за №4, 1971 г. с. 77—79*

НАРИМАН НАРИМАНОВ (1870—1925)

Советский государственный и партийный деятель, писатель, публицист, врач, основоположник марксистской педагогики в Азербайджане, Нариман Кербалай Наджаф оглы Нариманов родился в г. Тифлисе, в семье мелкого торговца. Окончил Закавказскую учительскую семинарию в г. Гори (1890) и медицинский факультет Новороссийского университета (Одесса, 1908). В 1890 г. Н. Нариманов начинает работать сельским учителем в Кызыл-Аджили — одном из азербайджанских сел дореволюционной Грузии почти с двухтысячным населением, состоявшим в основном из азербайджанцев. Он становится свидетелем бесправной, тяжелой и беспросветной жизни крестьян. Непосредственная близость к народу, внимательное изучение его жизни имели решающее значение в становлении Н. Нариманова как борца за народное счастье, ставшего в дальнейшем на путь революционной борьбы против царского самодержавия.

В 1891—1902 гг. Н. Нариманов — помощник классного наставника и преподаватель азербайджанского языка в частной прогимназии и в мужской гимназии в г. Баку. Им была открыта (1894) первая в Азербайджане общедоступная библиотека-читальня с литературой на родном языке, превратившаяся в культурно-просветительский центр мусульманского населения Кавказа. Н. Нариманов — автор учебника «Краткая грамматика тюркско-азербайджанского языка», Самоучителя русского языка для азербайджанцев и азербайджанского языка для русских» (1899), активный участник общественного движения учителей, один из организаторов I съезда учителей-мусульман Кавказа (Баку, 1906).

Он сотрудничает в газетах «Иршад» («Путь») и «Хаят» («Жизнь»), ведет рубрики «Пятничные беседы» и «Недельные крики», посвященные проблемам просвещения (1905—1907). Участвуя в политической борьбе, Н. Нариманов накануне и в годы первой русской революции вырастает в подлинного руководителя широких трудящихся масс. За революционную деятельность он был арестован и сослан в г. Астрахань, но и в ссылке он продолжал революционную работу. В ссылке (1909—1913) он развернул просветительскую работу среди трудящихся, был председателем астраханского Народного университета (с 1910 г.), организатором просветительского общества «Шурайи-Ислам» («Совет Ислама»). С 1913 г. вел партийную работу в Баку. В 1917—1918 гг. редактирует большевистскую газету «Гуммет» («Энергия»), на страницах которой нашли отражение высказывания Нариманова воспитании. С 1918 г. — на партийной и советской работе.

В начале педагогической деятельности Н. Нариманов считал, что улучшение школьного дела, распространение грамотности, приобщение к передовой русской культуре сами по себе помогут социальному прогрессу азербайджанского народа, будут способствовать искоренению невежества, религии и фанатизма. Для многих его художественных произведений характерны мотивы просветительства («Невежество», 1894; «Надир-шах», 1899; «Бахадур и Сона», 1896—1900). В годы революции (1905—1907) перешел на позиции революционной социал-демократии, способствовал распространению марксистских взглядов на народное просвещение. В 1906 г. перевел на азербайджанский язык Программу РСДРП. Освещал вопросы народного образования в газетах «Астраханский край», «Прикаспийский край», «Бурхани-Тарагги» («Доказательство прогресса») и др. (1910—1911).

После установления Советской власти Н. Нариманов — один из руководителей культурной революции в Азербайджане и других союзных республиках. Он выступает перед руководителями-коммунистами Астрахани, муллами (1919), перед учителями и работниками народного образования Азербайджана (1920—1922), разъясняет сущность культурно-просветительской политики Советской власти. Отмечая важную роль школы в распространении знаний, он писал: «...нам необходимо воспитывать детей, чтобы они в будущем были полезными элементами общества и государства. ...Школа, только школа поможет нам выбраться из мрака невежества...»

Н. Нариманов вел борьбу за подлинную народную школу. Вопросы обучения на родном языке, женское образование, роль учителя, рационального, патриотического, трудового воспитания и, что особенно важно, атеистического воспитания и его специфических особенностей среди мусульманского населения были в центре его внимания. Огромны заслуги Н. Нариманова в деле претворения в жизнь декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви. Его рекомендации по этому вопросу были одобрены В. И. Лениным.

Н. Нариманов активно занимался вопросами изменения и перехода с арабской на латинскую графику алфавита. Принимал непосредственное участие во всех революционных мероприятиях в области культурного строительства в Азербайджане. С его именем связано создание всех культурно-просветительских учреждений советской системы народного образования — от детских садов до высших учебных заведений. По его инициативе и на основании декрета, подписанного Н. Наримановым, в Баку был открыт первый Азербайджанский Государственный Педагогический институт (1921 г.) (ныне Азпедуниверситет). В своих выступлениях, докладах Н.

Нариманов развил основные педагогические идеи. Его «Открытое письмо к первым выпускникам» (1924) Азербайджанского Педагогического института и сегодня представляет большой интерес. Он пропагандировал теоретическое наследие Я. А. Коменского, Ж.Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци, К.Д. Ушинского.

Вся многогранная жизнь и деятельность Н. Нариманова были посвящены делу освобождения народа, делу социалистической революции. Пользовался большой популярностью и любовью борющихся за свою свободу народов Закавказья и всего Востока. В день его смерти, 19 марта 1925 г., газета «Правда» писала: «Его имя популярно не только здесь, у нас, но и там, за пределами нашего Советского Востока. Его знают... многие десятки и сотни тысяч, а может быть и многие миллионы и десятки миллионов угнетенных белых, черных и желтых рабов капитала в самых далеких степях Африки, Месопотамии, Персии, Турции, Индии и т. д.»

“Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР”, Москва “Педагогика”, 1989 г. с. 376–378.

НАРИМАН НАРИМАНОВ О В.И.ЛЕНИНЕ

1. Выдающийся деятель Коммунистической партии и Советского государства Н.Н.Нариманов во многих своих статьях, речах и воспоминаниях ярко охарактеризовал замечательную личность В.И.Ленина, великие и всепобеждающие идеи ленинизма.

С самого начала своей революционной деятельности Нариманов неустанно пропагандировал идеи марксизма – ленинизма. В период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции массам значение ленинизма, историческую роль Ленина в деле завоевания трудовым человечеством свободы и счастья. Обращаясь к трудовым массам со страниц газеты «Гуммет» («Энергия») от 21 ноября 1917 г., он заявил: «В сегодняшний день русская революция открывает новую, величайшую и прекрасную страницу всемирной истории».

В новогоднем номере 1918 г. этой газеты, обращаясь к читателям, он писал: «Мусульмане, сознающие свои права и желающие защитить их!... Во всех отношениях путь вашего спасения – в программе Ленина».

2. Нариманов впервые встретился с В.И.Лениным в 1919 г. Будучи в Астрахани, он был вызван в ЦК РКП, где докладывал В.И.Ленину о будущей работе в Азербайджане. Доклад Нариманова одобрен В.И.Лениным. Нариманов был утвержден заведующим Ближе – Восточным отделом Народного Комиссариата иностранных дел РСФСР, некоторое время работал заместителем Народного комиссара по делам национальностей РСФСР.

3. Статьи и реч. Н.Нариманова ярко свидетельствуют о его глубоком знании произведений В.И.Ленина, ясно понимании ленинской теории социалистической

революции, ленинской национальной политике в области народного образования.

В своей всесторонней деятельности Н.Нариманов поставил перед собой цель - осуществить ленинские идеи среди трудящихся народов Востока.

Его письма «Товарищ Ленин одобрил мой доклад», а также его речь «Угнетенные Востока выполняют заветы Ленина» свидетельствуют о том, что его неоднократные встречи и беседы с Лениным создали благоприятные условия для лучшего осмысления всесторонней деятельности и идей великого вождя.

По мнению Нариманова, «Ленин велик, могут тем, что он собрал вокруг себя всех угнетенных мира. Его могучие слова, его заветы, в особенности, запал в сердце угнетенных Востока». И потому... все угнетенные Востока еще больше объединяются для достижения своей заветной цели».

4. В творческом наследии Нариманова особое место занимает его известная работа «Ленин и Восток», написанная в 1924 г. и «Год работы без Ленина», опубликованная впервые в журнале «Новый Восток» № 7 в 1925 г., где автор глубоко охарактеризовал В.И.Ленина как величайшего вождя человечества.

Он отмечал: «Когда приходится говорить о Владимире Ильиче Ленине, то сейчас же представляет перед глазами весь мир, все человеческое общество, все зигзаги общественной жизни, все соотношения борющихся общественных сил и все противоречия, которые в конечном счете дают тот или иной результат. В истории человечества еще не было человека, который бы так резко, определенно и ясно, с теоритической и практической стороны поставил вопрос о взаимодействующих силах, как это сделал величайший вождь человечества В.И.Ленин».

Мало назвать Ленина вождем рабочего класса, мало назвать его вождем угнетенных, Ленин есть учитель всего человечества....»¹.

5. Известно, что о Ленине написано много воспоминаний, статей, книг. Среди них достойное место занимают работы Н.Нариманова, в которых глубоко, четко и всесторонне анализировал многоплановую деятельность Ильича и особенно его отношение к перспективам образования восточных народов. Он говорил: «Я несколько раз имел беседу с товарищем Лениным об крайних вопросах и каждый раз все более и более убеждался, что он горит желанием создать на окраинах образцовую школу, не только для подготовки будущих работников для Востока, но и для непосредственного воздействия на умы и сердце многомиллионной трудящейся массы Востока».

Н.Нариманов писал о том, что особое внимание Ленин обращал на Туркестан и Азербайджан, поскольку он считал эти республики преддверием к Востоку. И соседние государства будут судить по этим двум республикам о том, что делается в стране, как развиваются в ней экономика и культура населяющих ее многочисленных народов и нации.

6. Н.Нариманов не ограничился характеристикой Ленина, он на протяжении многих десятилетий претворял поставленную перед собой цель - превратить ленинские идеи в жизнь и был верен этой цели до конца своей жизни. В своих статьях и выступлениях он распространял идеи Ленина о воспитании и образования среди народа Азербайджана и всех восточных наций.

7. Нариманов был знатоком национального вопроса. Глубоко изучив произведения классиков марксизма -

¹ Нариман Н. О Ленине, Баку, Азернешр, 1957, с.16.

ленинизма по этой проблеме, он применял свои знания в осуществлении ленинской национальной политики в Азербайджане. Он указывал, что коммунисты Кавказа должны действовать сообразно с местными условиями, а не копировать советскую Россию, не действовать «как везде», а исходить из ленинской мысли о том, что как важен национальный мир между национальностями Кавказа, но еще более важно удерживать советскую власть, как переход к социализму¹.

8. В первые годы советской власти в Азербайджане некоторые ответственные работники выступали в прессе по вопросу о сокращении часов на преподавание азербайджанского языка в школах, о сокращении числа спектаклей в азербайджанском театре.

Н. Нариманов писал: «Азербайджанские дети должны знать стихи не только Пушкина, но и Шекспира, Шиллера, но все же лишь после того, когда они узнают прежде всего грозные боевые стихи истинного пролетарского поэта родного Сабира, народных поэтов Вагифа, Закира, Видади. И это так будет вполне правильно по Марксу»².

9. Руководствуясь указаниями В.И. Ленина, коммунисты Азербайджана, Азревком под председательством Н. Нариманова в 1920 г. осуществили первые преобразования в республике, знаменовавшие начало социалистического строительства в крае.

*«Ленинское наследие и
проблемы современного образования».
Тезисы докладов и выступлений.
Москва. 1990, стр. 82.84.*

¹ Ленин В.И. Полн. собр. соч. т. 43, с. 298.

² Нариманов Н. Избр. статьи, речи и письма. Баку. 1988, с.47.

НАРИМАН НАДЖАФКУЛУ ОГЛЫ НАРИМАНОВ (1870-1925)

Нариман Наджафкулу оглы Нариманов (1870-1925) – революционер, писатель, педагог, вошел в историю как видный партийный и государственный деятель.

Н. Нариманов родился в Тифлисе в бедной азербайджанской семье. В 1885 г. поступил в Закавказскую учительскую семинарию, окончил ее и был назначен в село Кизил-Аджили Борчалинского уезда Тифлисской губернии. В 1891 г. переехал в Баку, где развернул активную педагогическую, просветительную, общественно – политическую деятельность. Некоторое время работал классным наставником и преподавателем азербайджанского языка в прогимназии А.И. Победоносцева и в мужской гимназии им. Александра III.

В 1893-1894 гг. Н. Нариманов открыл в Баку первую народную общедоступную библиотеку – читальню, которая стала культурным центром не только Баку, но и всего Азербайджана.

В 1902 г. поступил на медицинский факультет Новороссийского университета в Одессе, в 1908 г. завершил медицинское образование. В 1909 г., преследуемый властями, вынужден переехать в Тифлис, где в марте был арестован и заключен в Метехский замок, затем выслан в Астрахань. Здесь вел научно – педагогическую и революционно – политическую работу, сотрудничал в газетах «Астраханский край», «Астраханский листок», «Астраханский вестник», «Прикаспийский край», в журнале «Семейное воспитание» (на русском языке), «Буржани - Тараки» и «Идель» (на татарском языке), читал лекции на педагогические темы, принимал участие в работе Астраханского народного

университета и общества астраханских мусульман «Шурайи - Ислам» («союз мусульман»).

В 1913 г., возвратившись в Баку, Н.Нариманов вновь занялся общественно – педагогической деятельностью, читал лекции в Народном доме.

После победы Октябрьской революции вошел в состав Бакинского совета народных комиссаров, созданного 25 апреля 1918 г.

Одним из важнейших средств просвещения народных масс Н.Нариманов считал обучение молодежи на родном языке. Он добивался введения преподавания на азербайджанском языке, упорно работал над улучшением методов обучения грамоте, впервые систематизировал азербайджанскую пунктуацию, дал азербайджанское название каждому знаку, определил правила употребления знаков.

Большой интерес представляли учебники Н.Нариманова, изданные в 1899 г. Придавая первостепенное значение практическому изучению языка, он писал: «К сожалению, некоторые составители подобных учебников главным образом обращают внимание на теоритическое изучение, т.е. на грамматику. Поэтому практическая сторона дела сильно страдает, тогда как практическое изучение языка, если он изучается, конечно, не с научной целью, должно занимать первое место» [25]. Оценивая деятельность татарского (азербайджанского) отделения Загафказской учительской семинарии, он подверг это отделение резкой критике за русификаторскую политику, формализм и догматизм в обучении. Ряд статей, опубликованных в газете «Хаят» («Жизнь»), Н.Нариманов посвятил Я.А.Коменскому, Ж.-Ж.Руссо, И.Г.Песталотти, К.Д.Ушинскому и другим выдающимся педагогам, способствуя распространению их педагогических идей среди учителей Азербайджана.

Принимая активное участие в организации и работе I съезда учителей – мусульман Кавказа (Баку, 1906), Н.Нариманов выступил с предложением провести радикальные реформы в мусульманских школах. Он принимал участие в работе просветительных обществ, большое внимание уделял вопросам женского образования.

Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX- начало XX в. Москва. Педагогика 1991.

НАРИМАН НАРИМАНОВ

Нариман Кербалай Наджаф оглы (2(14). 1870, Тифлис.-19.3.1925, Москва), государственный и партийный деятель, азербайджанский писатель. В 1890 окончил Закавказскую учительскую семинарию в Гори. В 1902-1908 учился в Новороссийском университете в Одессе. Был учителем в начальной школе в с. Кизил-Аджи (Борчалинской уезд Тифлисской губернии.) в 1891-1902 помощник классного наставника и преподавателем азербайджанского языка в частной прогимназии и в мужской гимназии в Баку. В 1894 открыл первую в Азербайджане общественную библиотеку-читальню с литературой на родном языке, превратившуюся в просветительский центр для мусульманского населения всего Кавказа. Составил учебную книгу — «Краткую грамматику татарского - азербайджанского языка», Самоучитель русского языка для азербайджанцев и азербайджанский язык для русских (все в 1899). Активный участник общественного движения учителей; был одним из организаторов 1-го съезда учителей - мусульман Кавказа (Баку, 1906). В 1905-07 в газете «Иршад» («Путь») и «Хаят» («Жизнь») вел постоянные рубрики, посвященные проблемам просвещения народа. За революционную пропаганду среди бакинских рабочих сослан в 1910 в Астрахань. В ссылке стал председателем Астраханского народного университета (1910), организатором просветительского общества «Шура и ислам». В начале своей деятельности считал, что улучшение школьного дела, распространение грамотности, приобщение к европейской культуре сами по себе помогут социальному прогрессу азербайджанского народа. В 1905-07 перешел на позицию революционной социал-демократии. Мотивы просветительства характерны для многих художественных

произведений Нариманова: драмы «Невежество» (1894), «Надир-шах» (1899), роман «Бахадур и Сона» (1896-1900).

В 1918 член СНК Бакинской коммуны, в 1919 комиссар по народному образованию в Астраханской губернии. С 1920 представитель Азревкома, затем председатель СНК Азербайджанской ССР. С 1922 председатель Союзного Совета ЗСФСР. Возглавил культурные преобразования в Азербайджане (реформа Бакинского университета, создание женского педагогического института в Баку и другие.). Один из инициаторов алфавитной реформы для тюркских языков народов СССР. Значительное внимание уделял подготовке учительских кадров. Пропагандировал теоретические наследия Я.А. Коменского, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинского.

Сочинения в русском переводе. Собрание сочинений., т.1-2, М.-Л., 1926: Статьи и письма, (М.,1925).

Литература.: Ахмедов Г.М. Просветительская и педагогическая деятельность Н.Нариманова, СП, 1961, № 5; его же. Видный деятель народного образования Азербайджана, НО, 1971, № 4; Н.Нариманов (1870-1970). Библиографический указатель, Баку, 1972 (на азербайджанском языке.).

*Российская Педагогическая
Энциклопедия, М., 1999, том
2, с. 19.*

НАРИМАН НАРИМАНОВ (1870-1925)

Жизнь и многогранная деятельность Наримана Нариманова сложна и интересна. Он вошел в историю, как революционер, видный государственный деятель, выдающийся пропагандист идеалов свободы на пробудившемся Востоке. Н. Нариманов был одновременно крупным азербайджанским педагогом, просветителем, писателем, публицистом и врачом. В своих педагогических работах, художественных и литературных произведениях, во многих статьях и выступлениях, он подробно рассматривал вопросы педагогики. С его именем связана также организация и развитие высшего педагогического образования в Азербайджане.

Нариман Наджаф оглы Нариманов родился в Тифлисе 14 апреля 1870 года, в бедной азербайджанской семье. В 1885 году он поступил в Закавказскую Учительскую Семинарию в г. Гори. Здесь молодой Нариманов настойчиво овладевал знаниями. Он интересовался педагогикой, изучал психологию, увлекался творчеством М.Ф.Ахундова, К.Д.Ушинского, А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.В.Гоголя, Л.Н.Толстого, оказавших сильное влияние на формирование его педагогических взглядов. Еще будучи воспитанником семинарии, Нариманов перевел на азербайджанский язык комедию Н.В. Гоголя «Ревизор». В семинарии же он начал писать свою первую драму «Наданылыг» («Невежество»).

В 1890 году Нариманов успешно закончил семинарию и был назначен учителем в село Кизил Аджили Борчалинского уезда Тифлисской губернии. В 1891 году он переехал в Баку, где развернул широкую педагогическую, просветительную, общественную и политическую деятельность. Попытка Нариманова открыть новую русско-азербайджанскую школу закончилась неудачей. Некоторое время он работал в частной прогимназии А.И. Победоносцева и в мужской гимназии им. Александра III в качестве классного наставника и преподавателя азербайджанского языка. Как и другие виднейшие педагоги и просветители Азербайджана, Нариманов был тесно связан

со своим народом и проводил большую работу по его просвещению. В 1894 году им была открыта первая народная общедоступная библиотека-читальня, которая, благодаря поддержке передовой части интеллигенции, стала культурным центром для мусульманских масс не только Азербайджана, но и всего Кавказа.

Работая классным наставником и преподавателем, Н. Нариманов одновременно написал такие замечательные художественные произведения, как «Шамдан бек» (1894). «Бахадур и Сола» (1896, «Надир шах» 1898), составил учебники: «Краткая азербайджанско-тюркская грамматика» (1899), Самоучитель русского языка для азербайджанцев» (1899), «Самоучитель азербайджанского языка для русских» (1899).

В 1902 году он поступил на медицинский факультет Новороссийского университета в г. Одессе. В связи с тем, что студенты принимали участие в первой русской революции, царское правительство в 1905 году временно закрывает университет, и Нариманов возвратился в Баку, где развернул политическую работу среди передовой части рабочих и прогрессивной интеллигенции, особенно учителей. В Баку принимает активное участие в реакционной деятельности газет «Иршад» («Путь» и «Хаят») («Жизнь»), в которых помещал свои статьи на общественно-педагогические темы, сначала под названием «Пятничные беседы», а затем «Недельные крики».

После подавления революции и укрепления самодержавия Новороссийский университет был вновь открыт, и Нариманов в 1908 году завершил в нем свое образование. В феврале 1909 года, преследуемый царскими властями, он был вынужден переехать из Баку в Тифлис, но здесь 1 марта того же года был арестован и заключен в Метехский замок.

После семимесячного тюремного заключения Нариманова выслали в Астрахань, где он вел научно-педагогическую и революционно-политическую работу, сотрудничал в газете «Астраханский край» (на русском языке), «Бурхани-Таракки» (на татарском языке), читал лекции на педагогические темы, принимал активное

участие в работе Астраханского народного университета и общества астраханских мусульман «Шурайн-Ислам». В тот же период он издал научно-популярные брошюры: «О холере», «О чахотке», «О женском вопросе».

В 1912 году Нариманов был избран главой городской Думы г. Астрахань, что явилось одной из побед астраханских большевиков на выборах. В следующем году он возвратился в Баку. Трудящиеся Астрахани с уважением проводили его и преподнесли подарок со следующей надписью: «В знак нашей признательности дорогому нашему врачу и самоотверженному общественному деятелю — Нариману Нариманову. Мусульмане г. Астрахани, 14.VII. 1913 г.».

В Баку Нариманов написал ряд произведений, в том числе «Пир» («Святылище») и «Ами» («Дядя»), перевел пьесу Ге «Казнь», одновременно он читал лекции в «Народном доме».

В 1917 году Нариманов работал в социал-демократической группе «Гуммет», входящей в Бакинскую большевистскую организацию. С первых же дней Октябрьской социалистической революции он оказался в передовых рядах борцов за Советскую власть в Закавказье, вошел в состав Бакинского Совета Народных Комиссаров, созданного 25 апреля 1918 года. Ввиду болезни Нариманов в июле 1918 года выехал в Астрахань на лечение и остался там, работая в качестве заведующего Отделом народного образования Астраханской губернии до июля 1919 года. В июле 1919 года был вызван в Москву для доклада В.И. Ленину о ходе революционной борьбы в Азербайджане. Основные положения его доклада были одобрены ЦК РКП(б). Нариманов был оставлен в Москве в качестве заведующего Ближне-Восточным отделом при Наркоминделе РСФСР, а затем заместителя наркома по делам национальностей.

Во время установления Советской власти в Азербайджане, в 1920 году Нариманов был назначен председателем Азревкома, затем становится Председателем Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР.

В 1922 году после образования Закавказской федерации Нариманов избирается одним из председателей

Закавказского Союзного Совета, а после образования СССР - одним из четырех председателей ВЦИКа СССР.

С 1905 года Н. Нариманов - член РСДП. На XIII съезде РКП(б) он был избран кандидатом в члены ЦК РКП(б).

Умер Н. Нариманов 19 марта 1925 года и был похоронен в г. Москве у Кремлевской стены на Красной площади.

На формирование революционных взглядов и убеждений Н. Нариманова огромное влияние оказало тяжелое положение крестьян, которые составляли основную массу населения Азербайджана и беспощадно эксплуатировались царскими чиновниками, мусульманским духовенством и местными беками, ханами. Его мировоззрение складывалось под воздействием идей марксизма-ленинизма, рабочего движения в Закавказье и первой русской революции 1905 - 1907 гг. Н. Нариманов видел растущую нищету родного народа, его культурную отсталость, поголовную безграмотность крестьян. Как представитель передовой интеллигенции своего времени, он не мог мириться с существовавшим положением в стране и полагал, что благополучия и благосостояния народа можно добиться лишь путем социалистической революции и установления пролетарской диктатуры.

Н. Нариманов считал, что улучшение школьного дела, распространение грамотности, приобщение азербайджанцев к передовой русской культуре будут способствовать не только искоренению невежества, фанатизма, суеверий и предрассудков, но и сыграют огромную роль в культурном развитии азербайджанского народа, помогут его политическому пробуждению.

В борьбе за освобождение трудящихся от гнета феодализма и капитализма Нариманов большое значение придавал народному образованию. Он видел культурную отсталость Азербайджана, безграмотность своего народа и считал, что улучшение системы образования, расширение сети школ, распространение грамотности среди народа, сближение с передовой русской культурой будет

способствовать пробуждению самосознания, социальному прогрессу в Азербайджане.

Художественная литература была для него могучим оружием в борьбе за свободу, мощным средством воспитания молодого поколения, высокой трибуной, с которой он обращался к трудящимся массам. Нариманов сумел показать средствами литературы жизнь народа, выразить его думы и чаяния и тем самым поставить литературу на службу делу просвещения и прогресса. В своем замечательном произведении о старой азербайджанской деревне, драме «Наданлыг» («Невежество»), он ярко и жизненно изобразил глубокое невежество крестьян и показал, какое значение в борьбе с ним имеет просвещение, овладение народом наукой. Герой драмы «Наданлыг» — молодой сельский учитель Магомед Ага, страстный борец за народное просвещение, общественный прогресс и воспитание молодого поколения, посвящает себя служению народа.

В комедии «Шамдан бек» («Горе от языка»), чувствуется влияние известной комедии Грибоедова «Горе от ума». Развивая идеи М.Ф. Ахундова, Н. Нариманов вскрыл губительную силу денег, хищническую природу, животный эгоизм, жадность и отсталость азербайджанского купечества, паразитизм и цинизм отмирающего сословия беков, «века денег» и насилия.

Наиболее значительным произведением Нариманова является историческая драма «Надир шах», сыгравшая выдающуюся роль в развитии азербайджанского театрального искусства. Нариманов писал: «В этой самой драме я стремлюсь к тому, чтобы обезоружить духовенство, ослабить его влияние на массу путем ограничения прав вмешательства в государственные дела, в политическую жизнь».

Но мой герой пал от рук тех, которые считали дерзостью со стороны героя из народа его попытку устранить влияние муллы на государственную жизнь».

Во всех литературных произведениях Нариманова первое и самое почетное место отводится человеку труда. Свобода личности, совести и мысли, человеческое достоинство — это идеалы, свойственные не только его

литературному творчеству, но и всей общественной и педагогической деятельности.

Большой педагогический интерес представляют учебники Нариманова, по которым десятки лет велось обучение в школах Азербайджана. Во «Введении» к «Краткой грамматике азербайджанского языка» автор отмечает, что вышедшие за последнее время книги из-за отсутствия порядка в алфавите написаны каждая по-своему, что, без сомнения, не приносит пользы ни языку, ни народу.

Необходимо отметить, что в Азербайджане существовал старый арабский алфавит, который долгое время затруднял обучение грамоте. В своем учебнике Нариманов сократил лишние буквы арабского алфавита, облегчив тем самым его обучение.

Во «Введении» к учебнику «Самоучитель азербайджанского языка для русских» автор писал: «Хотя в татарских (азербайджанских — Г.А.) учебниках каждая буква, соединяющаяся с предыдущими и последующими буквами, имеет четыре начертания, но мы (для легкости) в этом самоучителе показываем только два начертания» (3, стр. 1). Нариманов полагал, что от такого сокращения дело нисколько не пострадает, так как главную и самую важную роль в азербайджанском письме играют точки, а не различные начертания одной и той же буквы. Предполагая в дальнейшем составить вторую часть данного учебника, он писал: «Называя этот учебник первой частью, мы надеемся выпустить вторую часть, которая будет содержать в себе татарскую грамматику и словарь».

В «Самоучителе азербайджанского языка для русских» автор касается только тех частей речи, которые при первоначальном обучении азербайджанскому языку могут оказать некоторую помощь в подготовке учащихся к изучению полной грамматики этого языка.

В отличие от других авторов учебников, Н. Нариманов уделял большое внимание практическому овладению языком.

«К сожалению, некоторые составители подобных учебников, — писал он, — главным образом обращают внимание на теоретическое изучение, т. е. на грамматику,

поэтому практическая сторона дела сильно страдает, тогда как практическое изучение языка, если он изучается, конечно, не с научной целью, должно занимать первое место». Поэтому автор поместил в учебнике 12 рассказов и словарь к ним. Кроме того, для облегчения чтения 4 рассказа напечатаны русскими буквами. Тексты, которые давались для чтения или грамматического разбора, имели воспитательное значение, например: «Отца и мать надо уважать», «Делать добро — прекрасное качество человека», «Человек с наукой из тьмы выйдет в свет», «Ученым быть легко, человеком быть трудно», «Ради земного блага совести не теряй», «Волк любит темноту», «Богатством человека счастливым не сделать» и др.

Н. Нариманов большое значение придавал изучению русского языка. Он составил учебник «Самоучитель русского языка для азербайджанцев», во «Введении» к которому говорится: «Этот учебник для таких лиц, которые вовремя не изучали русский язык, но сейчас считают нужным изучать его и писать на нем. Поэтому этот учебник мы составили для братьев-мусульман, чтобы они самостоятельно могли читать, писать и разговаривать на русском». В учебнике дается анализ специфических особенностей русского языка и букв русского алфавита (например, ш, ц, ё, ю... и т. д.). В этот учебник, как и в другие, автор, основываясь на принципе воспитывающего обучения, включил тексты, носившие воспитательный характер, и расположил их по правилу - от простого к сложному.

Значительное место в педагогическом наследии Нариманова занимают его выступления и публицистические статьи. Он был не только педагогом, но и мастером художественного слова, замечательным драматургом и прозаиком, планетным публицистом. Придавая важное значение периодической печати в развитии педагогической мысли, Нариманов стремился издавать газеты и журналы на азербайджанском языке. Первая попытка издать детский журнал под названием «Совгат» («Подарок»), была предпринята им в 1896 г. вместе с известным педагогом Азербайджана Султаном Меджид Ганизаде, но она окончилась неудачей.

В 1899 г. Нариманов обратился в Кавказский цензурный комитет с просьбой разрешить издавать в Баку газету «Таза хабарлар» («Новые вести») на азербайджанском языке. В представленной программе этой газеты, наряду с другими отделами, были предусмотрены и такие, как «Наука», «Педагогические темы», «Русская жизнь», «Мусульманская жизнь», «Переводы русских писателей» и др. Однако комитет отказал в просьбе. Через два года Нариманов вновь возбудил ходатайство перед Кавказским цензурным комитетом о разрешении издавать педагогический журнал под названием «Мектеб» («Школа»). В прилагаемой к ходатайству программе журнала намечались следующие разделы: 1. Правительственные распоряжения о народных школах. 2. Передовые статьи педагогического характера. 3. Русская школа. 4. Корреспонденция о сельских и городских школах. 5. Научные сведения. 6. О жизни и педагогической деятельности известных русских педагогов. 7. Обзор журналов, выходящих на русском языке. 8. Объявления. Но и на этот раз он получил отказ. Таким образом, все его попытки создать специальные печатные органы для распространения передовых педагогических идей и взглядов потерпели неудачу.

Н. Нариманов не упускал ни малейшей возможности для того, чтобы донести народу правду о его действительных друзьях и врагах, о необходимости преодоления темноты и невежества в сознании народа путем приобщения к грамоте, к научному знанию.

В своих статьях Нариманов ставил вопросы, связанные с педагогикой, культурой и просвещением (система школ, методы обучения, подготовка учительских кадров, отделение церкви от государства и школы от церкви, задачи светских школ и учителей, организация детских учреждений, создание высших учебных заведений и т. д.), искусством, литературой, языком. В статье «Один важный вопрос», опубликованной в газете «Хаят» в 1906 г., он писал, критикуя программы школ, о том, что они не удовлетворяют требований народа, и поддерживал школы нового типа («усули-джадид»), так как эти школы, по его

мнению, имели большое значение в деле обучения детей на родном языке.

Нариманов уделял особое внимание всеобщему обучению, в связи с этим большое значение придавал подготовке учительских кадров. Оценивая деятельность азербайджанского отделения Горийской Учительской Семинарии и критикуя русификаторскую политику, формализм и догматизм в обучении, царившие в семинарии, он пришел к выводу о необходимости перевода семинарии в один из городов Азербайджана. Это, прежде всего, способствовало бы расширению деятельности отделения по подготовке учителей из татарской национальности, выпуск которых сократился в то время до 10 человек в год. Нариманов указывал, что если бы семинария находилась в Баку или Гяндже, то можно было бы выпускать учителей в несколько раз больше и это, безусловно, серьезно помогло бы осуществлению всеобщего начального обучения детей азербайджанцев.

Ряд статей, опубликованных в газете «Хаят», Н. Нариманов посвятил Я.А. Коменскому, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинскому и другим выдающимся педагогам, чем содействовал распространению их педагогических взглядов среди учителей Азербайджана.

Касаясь науки народного просвещения, Нариманов говорил: «Считаю долгом заметить, что было время, когда среди мусульманского мира светские науки... имели колоссальные успехи, но потом, по некоторым причинам, мусульмане в этом отношении отстали... и народы, которые любили науку, шли за ними, достигали и достигают благосостояния...»

Итак, нам необходимо воспитывать детей, чтобы они в будущем были полезными элементами общества и государства.

Правильное воспитание может быть достигнуто только при помощи наук, а для того, чтобы науки распространились среди наших татар (азербайджанцев - Г.А.), необходимы школы».

Нариманов принимал активное участие в созыве и работе состоявшегося в 1906 г. в Баку Первого съезда учителей-мусульман всего Кавказа, вторым председателем

которого он был избран. На съезде обсуждались вопросы школы, учительства, методы обучения, вопросы, связанные с алфавитом, а также вопрос об открытии школ на родном (азербайджанском) языке. Съезд единогласно принял предложение Нариманова об отмене так называемого «немного метода» обучения, который в то время имел широкое распространение в школах Азербайджана.

Будучи Председателем Азревкома и Председателем Совета Народных Комиссаров Азербайджана, Н. Нариманов активно содействовал организации новых советских общеобразовательных школ.

По инициативе Нариманова в начале 1922 г. в Баку было созвано совещание интеллигенции народов тюркского языка и обсужден вопрос о переходе с арабского на латинский алфавит, организован особый комитет по этому вопросу. Горячим сторонником замены в странах Востока старого алфавита, тормозящего развитие грамотности, новым был В.И. Ленин.

Введение нового алфавита явилось большим событием в жизни трудящихся Азербайджана и всех народов Востока. Начатая по инициативе Советского Азербайджана работа по введению нового алфавита охватила около сорока народов Советского Востока и ряда зарубежных стран.

Н. Нариманов боролся за развитие азербайджанского языка и литературы. В первые годы Советской власти в Азербайджане в печати появились предложения сократить часы на изучение азербайджанского языка в школах, и Нариманов в своей статье «Ответ некоторым товарищам» выступил в защиту преподавания родного языка, за изучение азербайджанской и русской классики. Он писал, что дети азербайджанцев должны знать стихи не только Пушкина, но и Шекспира, и Шиллера, но прежде они должны узнать боевые стихи пролетарского поэта Сабира, народных поэтов Вагифа, Закира, Видади. Непонимающим этого Нариманов предлагал: «Тогда пусть читают внимательно «Национальный вопрос» тов. Ленина, который довольно подробно останавливается на вопросе о национальном самоопределении народов».

С именем Н. Нариманова связано учреждение в Баку в 1921 г. первого мужского педагогического института (ныне Азербайджанский государственный педагогический университет).

Одной из заслуг Нариманова является разъяснение сущности и значения Декрета Советского правительства об отделении церкви от государства и школы от церкви. Выступая перед муллами и учителями, а также перед ответственными работниками, коммунистами Астрахани в 1919 г., он подверг подробному рассмотрению сущность и значение этого декрета. В одном из документов, сохранившемся в государственном архиве г. Астрахани, написано:

«Отделение религии от школы было самым щекотливым вопросом для отдела просвещения. С появлением этого Декрета жизнь в школе заметно стала угасать; были случаи, когда в школе оставалось всего несколько учеников.

Но, к счастью, в свое время отделом были приняты меры. Среди мер, предпринятых отделом просвещения, особенно большую пользу принесли повсеместные лекции и агитации по этому вопросу. Тов. Нариманов своими лекциями оказал весьма ценную услугу. Таким образом, удалось уладить это нежелательное явление, и школьная жизнь вошла в свою нормальную колею».

II HISSƏ

AKADEMIK H.ƏHMƏDOVUN N.NƏRİMANOVA HƏSR ETDİYİ ƏSƏRLƏRİNƏ YAZILAN RƏYLƏR

**AKADEMİK H.M.ƏHMƏDOVUN N.NƏRİMANOVA
HƏSR ETDİYİ ƏSƏR VƏ MƏQALƏLƏRİNƏ YAZILAN
RƏYLƏRİN SİYAHISI.**

1. «N.Nərimanovun pedaqoji irsi öyrənilir». «Gənc müəllim» qəzeti. 4 aprel. 1967-ci il.
2. «Yeni elmlər doktorları (Mənim iftixarım)». «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 1972-ci il.
3. F.Seyidov. «N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərinin tədqiqi». «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 26 yanvar 1980-cı il.
4. Ə.Ağayev. «N.Nərimanova həsr edilmiş əsər». «Sovet Ermənistanı» qəzeti. 26 yanvar 1980-cı il.
5. S.Alihüseynova «Qiyətli tədqiqat əsəri». «Azərbaycan gəncləri» qəzeti. 11 sentyabr 1980-cı il.
6. Ə.Fərzəli Qorqud. «Nərimanovçu müəllim-akademik». «Yeni Azərbaycan» qəzeti. 23 may 2000-ci il.
7. A.Bayramoğlu. «Şikəst edilmiş övlad, yaxud elmi düşüncənin repressiyası». «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 18-24 may 2000-ci il.
8. Q.Dünyaminqızı «Maraqlı tədqiqat əsəri». «Xalq» qəzeti. 16 iyul 2000-ci il.
9. Q.İlkin. «Nəriman Nərimanov haqqında yeni kitab». «Respublika» qəzeti. 8 sentyabr 2000-ci il.
10. A.Sultanova. «Nəsillərə örnək ömür yolu». «Xalq» qəzeti. 25 may 2001-ci il.
11. A.Şükürzadə «ABU-nun yeni nəşri: Hüseyin Əhmədov «Nəriman Nərimanov». «Beynəlxalq Universitet» qəzeti. May 2004-cü il.
12. V.Z.Zeynalov «Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanov monoqrafiyasına aid fikirlərim və düşüncələrim». «Prezident» qəzeti. 1-8 iyun 2004-cü il.
13. Z.Qaralov «Vətənpərvər ziyalı obrazın təcəssümü». «Azərbaycan» qəzeti. 13 iyun 2004-cü il.
14. «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. 1979-cu il, № 11. səh.62.

15. F.Rüstəmov. «N.Nərimanovun pedaqoji irsi öyrənilir». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. 1990-cı il, № 4.
16. F.Rüstəmov. «N.Nərimanov H.Əhmədovun tədqiqatlarında». «Akademik H.Əhmədovun elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əsas istiqamətləri». Bakı, API, 1996-cı il. səh. 98-103.

N.NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ İRSİ ÖYRƏNİLİR

Böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim N.Nərimanovun həyatı Bakı bolşeviklərinin qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbə çalmasında bilavasitə iştirak edən bu qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini oxuculara öyrətmək günün ən vacib məsələlərindəndir. Bir çox tədqiqatçılarımız N.Nərimanovun ədəbi irsinə aid bir sıra elmi əsərlər yazmışlar. Lakin onun pedaqoji irsində açılmamış səhifələr çoxdur.

İstitutumuzun pedaqoji kafedrasının müəllimi dosent H.Əhmədov bu sahədə xeyli tədqiqat işləri aparmışdı. Bu yaxınlarda o, N.Nərimanovun ev-muzeyində olmuş, oradan maraqlı materiallar toplamışdı.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Hüseyn Əhmədov müxbirimizə demişdir:

- Azərbaycanda pedaqoji fikir və məktəb tarixini tədqiq etmək məni çoxdan düşündürən məsələlərdən biridir. 1957-ci ildən etibarən xalqımızın böyük oğlu, N.Nərimanovun pedaqoji irsi mənim diqqətimi cəlb etmişdir. Bu məqsədlə Moskvaya, Həştərxana, Tbilisiyə, onun ilk dəfə müəllimlik etdiyi, Gürcüstanın Marneuli rayonundakı Qızıl Hacılı kəndinə getmişəm. Hər dəfə olduğu kimi, bu dəfə də səfərdən əli boş qayıtmamışam. Çoxlu arxiv sənədləri, xatirələr mənim əməyimin bəhrəsi olmuşdur.

Son illər Bakı, Həştərxan, Moskva qəzet və jurnallarında Nərimanovun pedaqoji fikirlərinə aid bir sıra məqalələr dərc etdirmişəm. Nərimanovun haqqında ayrıca monoqrafiya hazırlamışam. Bu, 1968-ci ilin «Maarif» nəşriyyatının planına daxil edilmişdir.

Bu mövzunu gələcəkdə də davam etdirməyi nəzərdə tuturam. N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi

münasibəti ilə bu sahədə daha geniş tədqiqat aparmağı lazım bilirim.

Gələcəkdə «Azərbaycanda pedaqoji fikir tarixinə dair очерklər» nəşr etdirmək istəyirəm. Orada N.Nərimanovun pedaqoji irsi xüsusi olaraq işıqlandırılacaqdır.

«Gənc müəllim» qəzeti 4 aprel 1967-ci il.

YENİ ELMLƏR DOKTORLARI. MƏNİM İFTİXARIM.

- 1972-ci il həyatımda hansı hadisələrlə əlamətdardır? Bu ənənəvi sual başqaları kimi, mənim də könlümü iftixar hissi ilə doldurur. Axı başa vurduğumuz 1972-ci il xalqımızın və sosialist vətənimizin tarix salnaməsinə qızıl hərfələrlə həkk olunub. Bu il mənim həyatımda unudulmazdır. Çünki on ildən artıq üzərində işlədiyim, min bir əziyyətə qatlaşdığım doktorluq dissertasiyama Qırmızı Əmək Bayrağı ordenini Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi şurasında müvəfəqiyyətlə müdafiə etdim. «XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafı tarixi» adlı bu əsər keçən əsr kimi həm zəngin, həm də mürəkkəb bir dövrdə xalq maarifi və məktəb təhsili probleminə həsr edilib.

Məlum olduğu kimi, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi ilə xalq maarifi və məktəb təhsili də öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş, yeni tipli məktəblər yaranmışdır.

Fəxr edirəm ki, tədqiqat zamanı özümə çoxlu dost qazandım. Çünki əsasən tədqiqat işimi ölkəmizin Moskva, Tbilisi, Yerevan, Həştərxan kimi görkəmli şəhərlərində aparırdım.

Sevinirəm ki, 1972-ci ildə «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri» adlı monoqrafiyama da tamamlayıb «Maarif» nəşriyyatına təqdim etdim. Bu yaxınlarda əsər oxucuların ixtiyarına veriləcəkdir.

İttifaqımız miqyasında bir sıra elmi simpoziumlarda iştirakım da keçən ilin ən əlamətdar hadisələrindəndir.

«Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 1972-ci il.

F.Seyidov

N.NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ FİKİRLƏRİNİN TƏDQIQI

Professor Hüseyn Əhmədovun «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri» əsəri pedaqoji fikir tarixində zəngin irs qoyub getmiş N.Nərimanovun pedaqoji görüşlərini əks etdirən ilk sanballı əsərdir. Kitab giriş və 10 bölmədən ibarətdir. H.Əhmədov əsərin birinci «N.Nərimanovun həyatı və maarifçilik fəaliyyəti» bölməsində Bakı, Tbilisi və Həştərxan arxivlərindən geniş material toplayıb və pedaqoji ictimaiyyətimiz üçün az məlum olan bir sıra qiymətli sənədlər tapıb onları təhlil edib. H.Əhmədov bu bölmədə N.Nərimanovun seminariya illərindən, görkəmli rus pedaqoqları Uşinski, Semyonov, Çernyayevskinin ona mütərəqqi təsirindən, Azərbaycanda və Həştərxanda müəllimlik və maarifçilik fəaliyyətindən danışaraq, Azərbaycanda xalq arasında savadın yayılmasında böyük rol oynayan «bazar günü» məktəblərinin əhəmiyyətini göstərib. Nərimanov «Astraxanski listok», «Astraxanski kray», «Astraxanski vestnik», «Semeynoye vospitaniye» jurnallarında ailə tərbiyəsinə aid maraqlı məqalələrlə çıxış edib. Bu pedaqoji məqalələrin çoxu indiyə qədər ictimaiyyətimiz üçün məlum olmayıb.

Müəllif Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətində əsas yer tutan pedaqoji mətbuatın yaranması uğrundakı mübarizəsindən danışarkən onun «Sovqat», «Təzə xəbərlər», «Məktəb» kimi jurnallar və qəzet yaratmaq ideyasının Azərbaycan ziyahlarının gələcəkdə pedaqoji qəzet və məcmuə çıxarmasına əsaslı təsir göstərdiyini doğru əks etdirib.

N.Nərimanovun həyatı bilavasitə müəllim kadrlarının hazırlanması ilə bağlıdır. O, istər Böyük oktyabr inqilabından əvvəl, istərsə də inqilabdan sonra müəllim kadrlarının hazır-

lanmasını mədəni inkişafın əsas şərti kimi qiymətləndirib, müəllimi xalq arasında geniş təbliğat apara biləcək bir şəxs kimi düşünürdü. Məhz, bu səbəbdən H.Əhmədov Nərimanovun müəllimlər qurultayındakı fəaliyyətini ətraflı göstərib. Nərimanov qurultayda müəllim hazırlığının əsas məsələlərindən bəhs edərək müəllimin dərin və hərtərəfli ensiklopedik biliyə malik olmasını irəli sürərək tədris fənlərinin genişləndirilməsi, yeni proqram və dərsliklərin yaradılması, tədris üsullarının yeniləşdirilməsi, təlim-təbiiyə sahəsində olan nöqsanların aradan qaldırılması və s. kimi müəllim hazırlığının ən əsas cəhətlərinə toxunub. Əsərdə, eləcə də Nərimanovun klassik pedaqoji irsə verdiyi qiymət, müəllimlik sənətinə dərinədən yiyələnmək üçün dünya pedaqoji irsinin incilərindən istifadə etməklə əlaqədar Komenski, Russo, Pestalotsi, Uşinski irsini öyrənmək kimi məsələlərə Nərimanovun münasibəti də doğru təhlil edilib. Bu bölmədə Böyük Oktyabr inqilabından sonra mədəni inqilabın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müəllim kadrlarının hazırlanması, ali pedaqoji institutun açılmasında N.Nərimanovun rolu və Azərbaycanın tədris müəssisələri üçün müəllim hazırlığının əhəmiyyətini də geniş işlənilib.

H.Əhmədov əsərin qadın təhsili bölməsində N.Nərimanovun «Nadanlıq», «Nadir şah», «Pir» kimi əsərlərini təhlil etmiş və N.Nərimanovun Şərq aləmində qadın hüququ, çadra, çoxarvadlılıq və s. kimi məsələlərə olan münasibətini də ətraflı işıqlandırır. Müəllif Nərimanovun Sovet hakimiyyəti illərində qızların təhsilinə göstərdiyi qayğıını xüsusilə qabarıq işləyib və bunun Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsini yeni materiallarla zənginləşdirib.

H.Əhmədovun Nərimanovun təbiiyənin məqsədi haqqında görüşlərini rus inqilabçı demokratlarından Belinskiyin, Çernişevskinin, Dobrolyubovun fikirləri ilə əlaqələndirib və təbiiyənin cəmiyyətdəki rolunu onun əsərlərindən gətirdiyi sitatlarla düzgün əsaslandırır.

H.Əhmədov Nərimanovun pedaqoji görüşlərində təbiiyənin ümumi məqsədi və rolu ilə yanaşı, əxlaq təbiiyəsinə də mühüm yer ayırır. Nərimanov əxlaq təbiiyəsinə siyasi mübarizənin tərkib hissəsi hesab edib.

Kitabın xalqlar dostluğu, proletar beynəlmiləçiliyi və vətənpərvərlik kimi bölmələri də oxunaqlı və maraqlı bəhsləndirir.

Müəllif əsərin əmək və əmək təbiiyəsi, ateist təbiiyəsi bölmələrində gənclərimizi zəhmətsevər böyütməyin zəruriyyətini göstərib və Nərimanovun bədii əsərlərində və məqalələrində əməyin ancaq iqtisadi tərəfini deyil, həm də onun ictimai və təbiiyəvi əhəmiyyətini üzə çıxarıb, əməklə dostluq, doğruluq, səmimiyyət, təvazökarlıq, sadəlik, insanpərvərlik kimi əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasını göstərib.

Əsər müəllifin bir çox illik zəhmətinin bəhrəsidir. O, zəngin material toplamaq üçün Həştərxan, Tbilisi, Yerevan, Bakı, Leninqrad arxivlərində işləyib və həmin şəhərlərdə Nərimanovun pedaqoji görüşlərini əks etdirən məqalələr də dərc edib.

Kitabın məziyyətlərindən biri də budur ki, Azərbaycanda və Həştərxanda sovet məktəblərinin təşkilində, Azərbaycanda təlim-təbiiyəyə aid marksist-leninçi pedaqoji ideyaların inkişaf etdirilməsində N.Nərimanovun unudulmaz xidmətləri ətraflı göstərilir.

Bir neçə kəlmə də kitabın qüsurları barəsində; əsərdə N.Nərimanovun seminariya dövrünün, onun gələcək inqilabi və ədəbi fəaliyyətinə olan təsiri nisbətən səthi verilib. Məlum olduğu kimi, seminariyada işləyənlərin əksəri demokratik görüşlü müəllimlər olub və onlar tələbələrin siyasi və ictimai görüşlərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərib. 1905-ci il inqilabi zamanı seminariya tələbələrinin tətili və onların öz rəislərinə verdikləri pəniyası bunun bariz nümunəsidir.

Mühüm mövzuya həsr edilmiş kitabın çox az tirajlı buraxılması, cəmi 6 min nüsxə çap olunması da təəssüf doğurur.

Əlbəttə, bir sıra başqa nöqsanlar, cüzi dil xətaları H.Əhmədovun böyük zəhmətinə xələl gətirmir. Kitab Azərbaycan pedaqoji ictimaiyyətinə layiqli töhfədir.

*«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,
26 yanvar 1980-cı il.*

Əjdər Ağayev,

Pedaqoji elmlər namizədi,

Mircəfər Həsənov,

*Azərbaycan Mərkəzi MTİ-
nin baş müəllimi.*

NƏRİMAN NƏRİMANOVA HƏSR EDİLMİŞ ƏSƏR

Kommunist Partiyasının və Sovet dövlətinin görkəmli xadimi, istedadlı pedaqoq, dramaturq, nasir, publisist, bütün mənalı həyatını zəhmətkeşlərin azadlığı, xalq maarifinin və mədəniyyətinin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş böyük insan! N.Nərimanov xalqımızın zəkasına məhz, belə həkk edilmiş simadır. Elə buna görə də onun haqqında yazılmış hər bir yeni əsər ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır.

Pedaqoji elmlər doktoru professor H.M.Əhmədovun bu günlərdə «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən çapdan buraxılmış «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» adlı əsəri də oxucuların hüsn-rəğbətinə səbəb olmuşdur. Əsər uzun illərin səmərəli tədqiqatının, müntəzəm axtarışların nəticəsidir. Müəllif Leningrad və Gürcüstan MDT arxivlərində olmuş, dövrü mətbuatı diqqətlə nəzərdən keçirmişdir. Biz əsərdə N.Nərimanovu maarif fədaisi, müəllim hazırlığının bilicisi, ana dili təliminin mahir ustası, xalqlar dostluğu və proletar beynəlmiləçiliyinin carçısı, öz şəxsi ləyaqətini vətənə xidmətlə ölçən bir vətənpərvər, V.İ.Lenin milli siyasətini həyata keçirən bir dövlət xadimi kimi görürük.

Əsərdə N.Nərimanovun bir maarifçi kimi formalaşmasına təsir edən amillərin mənəvi vəhdəti ustalıqla təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir. N.Nərimanov da özünün məslək dostları kimi yaşlı əhalini savadlandırmağa çalışır, kütləvi kitabxana-qiraətxana açılmasına, ana dilində qəzet nəşr etməyə təşəbbüs göstərir. Bakı proletarlarının inqilabi mübarizəsi ilə tanış olur, marksist ədəbiyyatı öyrənir və

dövrün mütərəqqi pedaqoji tələblərini düzgün görürdü. Kitabın dəyərli cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, müəllif N.Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətindəki ana xətti düzgün müəyyənləşdirmişdir. N.Nərimanov müəllimdir. Onun pedaqoji fikirlərində müəllim, onun şəxsiyyəti, müəllim kadrlarının hazırlanması qırmızı xətlə keçir. Təsadüfi deyil ki, N.Nərimanov müsəlman müəllimlərin 11 qurultayında (1907) müəllimin şəxsiyyətini alçaldan «lal metodu» ləğv olunmasını bir inqilabçı kimi tələb etmiş və öz məqsədinə də nail olmuşdur. N. Nərimanova görə, müəllim, mübariz olmalı, millətin qeyrətini çəkməlidir. Milli məktəblərin tərəqqi tapması müəllimlə bağlı olduğu üçün müəllim öz dilini, ədəbiyyatını layiqincə bilməlidir. Həm bu məsələlər, həm də ümumiyyətlə N.Nərimanovun müəllimə aid fikirləri əsərdə çox əhatəli şərh edilmişdir.

Müəllif N.Nərimanovu oxucuya təkcə nəzəriyyəçi kimi çatdırmır, həm də onu bir praktik kimi təqdim edir. N.Nərimanov Azərbaycan xalqının geriliyini görür və onu aradan qaldırmaq üçün gənc nəslin dünyəvi təhsilinə, xalqın maariflənməsinə, insanlığın mənəvi yüksəlişinə çalışır. «elmsiz millət tərəqqi etməz» deyir, dərsliklər yazır, kitabxana açır, uşaqlara təlim-tərbiyə verməyi özünə şərəf sayır. «...bizə yemək-icməkdən başqa, ruhumuzu təmizləmək, əqlimizə seyyəl vermək lazımdır» - deyirdi.

Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin pedaqoji ideyalarından bəhrələnen N.Nərimanovun pedaqoji irsində ana dili problemi xüsusi çalara malikdir. H.Əhmədovun tədqiqat əsərində müəllif həmin çalara oxucuya çatdırı bilmişdir. Belə ki, N.Nərimanovun ana dili haqqındakı qiymətli fikirləri əsərdə geniş əks olunmuşdur. Nərimanova görə, dilin saf və təmiz olması millətin tərəqqisinə imkan verir; bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim edənlərdə qeyrət, insaf ola, o: «Firəng dili Avropada nə məqamı haiz isə, bizim də ana dilimiz Asiyada o məqamı haizdir» - deyirdi.

N.Nərimanov Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək üçün 1898-ci ildə Bakıda «Türk – Azərbaycan dilinin müxtəsər sərəf-nəhvi» adlı kitab nəşr etdirir, elə həmin il «Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça» adlı dərslik, «Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça» adlı əsər yazır. Azərbaycan dilinin təmizlənməsinə, yazının qaydaya salınmasına çalışır.

Kitabda N.Nərimanovun qadın təhsili haqqındakı fikirlərini müəllif xüsusilə başlıq altında vermişdir. Məlumdur ki, N.Nərimanov qadın təhsilini həmişə qadın azadlığı ilə vəhdətdə götürmüşdür. Bu baxımdan müəllif həmin ideyanı gözləmiş. N.Nərimanovun qadın azadlığı və qadın təhsilinə verdiyi ictimai mənəvi geniş şərh etmişdir. Belə ki, kitabda N.Nərimanovun «Nadanlıq», «Dilin bəlası», «Nadir şah», «Pir» kimi bədii əsərlərindəki qadına münasibət, ailənin mənəvi əsası, qadın hüquqsuzluğu, qadın ləyaqəti haqqında dəyərli fikirləri məqalələrindəki ictimai məsələlərdə qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olması, çarşabın Azərbaycan qadınları üçün zəncirə çevrilməsi, qadınların ictimai işlərdə fəal iştirak etməsi və s. məsələlər təhlil olunmuşdur.

Müəllif N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərinin elmi-nəzəri mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Bu baxımdan N.Nərimanovun tərbiyənin məqsəd və rolu haqqında fikirlərinin şərhinə həsr edilmiş paragraf diqqətəlayiqdir. Müəllif N.Nərimanovu nəzəriyyəçi bir pedaqoq kimi səciyyələndirərək yazır: «Nərimanova görə tərbiyənin məqsədi öz vətəni, xalqını sevən, mərd, mübariz, xeyirxah, insanlığa xidmət edən, mənəvi cəhətcə saf, fiziki cəhətcə sağlam, elmi biliklərlə silahlanmış yüksək şüurlu adamlar yetişdirməkdən ibarətdir».

Kitabda N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərində təlim ilə tərbiyənin vəhdəti, təhsilin tərbiyəyə müsbət təsiri, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, şəxsiyyətin təşəkkülündə, elmin, təhsilin rolu və digər məsələlər konkret faktlar əsasında şərh edilmişdir.

N.Nərimanovun tərbiyəyə aid fikirlərinin mərkəzində humanizm durur, zəhmətkeş insan, onun taleyi, gələcəyi, səadəti məsələləri durur. «Hər şey tərbiyə ilədir. İnsana necə tərbiyə versən, elə də olar», - deyən N.Nərimanov tələb edirdi ki, uşaqlara düzgün tərbiyə vermək üçün ilk növbədə valideynlər özləri tərbiyəli olmalıdırlar. N.Nərimanov maarifin demokratikləşdirilməsini, tərbiyə işində ardıcıl olmağı, uşaqlara tələbkarlıqda vahidlik prinsipi gözləməyi zəruri hesab edirdi. Göstərilən bu məsələlər kitabda geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Kitabın qiymətli məziyyətlərindən biri orada N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərinin dinamik inkişafının verilməsidir. Bu fakta diqqət edək. Məlumdur ki, N.Nərimanov xalqlar dostluğu və proletar beynəlmiləçiliyi məsələsinə böyük qiymət vermiş, bir növ özü beynəlmiləçiliyin etalonuna çevrilmişdir. Əgər o, «Bahadır və Sona» əsərində milli ədavətin səbəbini ancaq dini ayrılıqda axtarırdısa, sonralar isə milli ədavəti yayan əsas səbəbin çarizmin siyasəti, irticaçı dövlət quruluşu odduğunu yəqin edir. Ona görə də N.Nərimanov «Bahadır və Sona» əsərində «...Ah, insanları bir-birindən ayıran uçurum dərələr!...Siz məni məhv etdiniz...» yazırdısa, sonrakı məqalələrində belə deyirdi: «...Vaxtdır, burjuyların torundan xilas olub ittifaq etmək, ümumi düşmənin (çarizmin) müqabilinə çıxıb hərə öz hüququnu tələb etmək» - lazımdır.

İnanırıq ki, H.Əhmədovun bu kitabı pedaqoqlarımız üçün faydalı vəsait olacaqdır.

*«Sovet Ermənistanı» qəzeti,
26.I.1980-cı il.*

QIYMƏTLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Azərbaycan marksist pedaqoji fikrin yaranması və inkişafında görkəmli partiya və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun böyük xidmətləri olmuşdur.

İctimai fəaliyyətə bir müəllim kimi başlayan N.Nərimanov bütün həyatı boyu xalq maarifi və mədəniyyətinin tərəqqisinə çalışmışdır. Tanınmış tədqiqatçı-alim **H.Əhmədov** ilk dəfə olaraq N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərini tədqiq etmiş, onun pedaqogika, pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra məsələləri haqqında mülahizələrinin elmi şərhini vermişdir. Onun «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» əsəri bu baxımdan orijinal və qiymətli tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilməlidir.

Kitabın «N.Nərimanovun həyatı və maarifçilik fəaliyyəti» bölməsində müəllif görkəmli ictimai xadimin həyatı və maarifçilik fəaliyyətinin ən qızgın dövründən söhbət açır, bu fəaliyyətdə mühüm rol oynayan amillərdən: tanınmış rus pedaqoqları və yazıçılarının, eyni zamanda Azərbaycanın maarifpərvər yazıçı və ictimai xadimlərinin rolundan bəhs edir. Bu mütərəqqi fikirli ziyalıların köməyi və yaxından iştirakı ilə N.Nərimanov 1894-cü ildə xalqın maariflənməsində böyük rol oynayan kitabxana-qiraətxana açmışdı. «Nərimanov qiraətxanası» adlanan bu mədəniyyət ocağının sorağı az bir müddətdə bütün Zaqafqaziyaya yayılmışdı. Bununla yanaşı, N.Nərimanov dövrü mətbuatda məqalələr nəşr etdirirdi. Eyni zamanda özü də qəzet və jurnal nəşr etdirmək təşəbbüsündə olmuşdu. Çar senzurası müxtəlif bəhanələrlə N.Nərimanovun bu təşəbbüslərini boğub nəticəsiz qoymuşdu. Buna baxmayaraq, N.Nərimanov «Nicat», «Nəşri maarif» kimi keyriyyə cəmiyyətlərində yaxından iştirak edirdi. İstər

yığınaqlarda, istərsə də mətbuatda çıxış edərkən qabaqcıl pedaqoji fikri təbliğ edir, köhnə tədris üsuluna qarşı çıxırdı.

Kitabın «Müəllim və müəllim kadrların hazırlanması haqqında» bölməsində müəllimin ictimai həyatda fəal mövqə tutması barədə N.Nərimanovun mülahizələri şərh olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, N.Nərimanov əməli-ictimai fəaliyyətə müəllim kimi başlamışdır. O, ilk qələm təcrübəsi olan «Nadanlıq» komediyasında həmkarlarının obrazını yaratmış, beləliklə də keçən əsrin axırlarında müəllimin qarşılaşdığı çətinlikləri açıb göstərmişdir.

N.Nərimanov məktəbin roluna yüksək qiymət verərək deyirdi: «Bizi nadanlıqdan məktəb, yalnız məktəb xilas edəcəkdir».

Əsərdən görünür ki, N.Nərimanov 1906-cı ilin avqustunda Bakıda keçirilmiş Ümumqafqaz müsəlman müəllimləri qurultayının təşkilatçılarından biri olmuşdur. O, «Hər şəhərdən, hər kənddən Bakı ictimainə, heç olmasa bir məktəbdar» gəlməsinə ciddi cəhd göstərmişdir.

Tədqiqatçı N.Nərimanovu haqlı olaraq maarif və mədəniyyət fədaisi adlandırır. Göstərir ki, N.Nərimanov hər bir müəllimin xalqın mədəni tərəqqisi yolunda çalışmasına vətəndaşlıq borcu kimi baxırdı. Odu ki, öz məqalə və nitqlərində dənə-dənə xatırladırdı ki, müəllim olan şəxs təkcə dərs deməklə kifayətlənməməli, ictimai-mədəni həyatda yaxından və fəal iştirak etməlidir. Müəllim «universitet nişanı» ilə deyil, əməli pedaqoji fəaliyyəti, mədəniyyəti ilə seçilməli, maarif işi yaymalıdır.

«Əqli təhsil haqqında» bölməsində də müəllif N.Nərimanovun «Nadanlıq» əsərinə müraciət edir. Qeyd edir ki, yazıçı burada ictimai həyatda baş verən geriliyi, özbaşınalığı nadanlıqla əlaqələndirir.

N.Nərimanov istər bədii əsərlərində, istərsə də publisist məqalələrində elmin, məktəb və təhsilin əhəmiyyətini tez-tez xatırladırdı: «İnsanın ruhuna elm verən ləzzəti heç şey verməz»,

«Elmlərin barəsində çox şey yazılıb, ancaq oxuyan istər», «Elmi sevən qaranlıqdan işığa düşər», «İnsan ancaq oxuya-oxuya xoşbəxt olur» və s.

N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətində mühüm yer tutan məsələlərdən biri də ana dili və onun tədrisi məsələsidir. Öz ana dilini qiymətli gövhər adlandıran N.Nərimanov daim onun saflığı uğrunda mübarizə aparır və bu dilin tərəqqisi və təbliğində həmişə müəllimlərə arxalanırdı.

Dövrün mütərəqqi fikirli ictimai xadimləri kimi N.Nərimanovu da qadın azadlığı və təhsili məsələsi düşündürürdü. O, istər bədii əsərlərində, istərsə də məqalə və məruzələrində bu məsələyə tez-tez müraciət edir, qadınların təhsilə cəlb edilməsinə var qüvvəsi ilə çalışırdı. Müəllif N.Nərimanovun qadın təhsili haqqındakı fikirlərini şərh edərkən realist sənətkarın bədii əsərlərindəki qadın surətlərinə, eyni zamanda onun publisistikasına müraciət edir.

«Tərbiyənin məqsədi və rolu haqqında» bölməsində müəllif göstərir ki, N.Nərimanova görə, tərbiyənin məqsədi öz vətəni, xalqını sevən, mərd, mübariz, xeyirxah, mənayyətcə saf, fiziki cəhətdən çağlam, elmi biliklərlə silahlanmış yüksək şüurlü adamlar yetişdirməkdən ibarətdir. O, şəxsiyyətin təşəkkülündə tərbiyə, mühit və irsiyyəti əsas götürürdü.

Müəllif haqlı olaraq yazır ki, N.Nərimanov insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin rolu ilə bərabər, mövcud quruluşun, ictimai mühitin də roluna böyük əhəmiyyət verirdi.

Kitabda xalqlar dostluğu, proletar beynəlmiləçiliyi və vətənpərvərlik probleminə öləri də olsa toxunulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, vətənpərvərlik gənc nəslin kommunist tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif göstərir ki, N.Nərimanov əsil vətənpərvərliyi hər bir kəsin vətən mənafeyinə olan əməli fəaliyyətində görürdü. Onun

fikirincə: «Məmləkətin hər bir oğlu hamı üçün, hamısı bir oğul üçün işləməli və yaşamalıdır».

N.Nərimanovun əmək və əmək tərbiyəsi haqqındakı fikirləri də diqqətə layiqdir. O, özgəsinin hesabına yaşayanları, istismar edənləri ifşa edir, hamını birliyə, xalqa faydalı olmağa çağırırdı. Millətləri bir-birinə yaxınlaşdıran, insanı mənəvi yüksəldən, onu təbiətin kor-təbii qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmağa, təbiətdən faydalanmağa sövq edən, «təbiətin gizli xəzinələrini» aşkara çıxara bilən əsil yaradıcı, zəhmətkeş əməyi təqdir edirdi.

Kitabda N.Nərimanovun ateist görüşlərinə də xüsusi yer verilmişdir. Burada maarifçi demokratizmdən marksizmleninizmə doğru böyük məfkurəvi təkamül yolu keçən N.Nərimanovun dini görüşlərə münasibəti yığcam şəkildə şərh olunmuşdur.

Tədqiqatçı-alim **Hüseyn Əhmədovun** «Nərimanovun Nərimanovun pedaqoji fikirləri» əsəri Azərbaycan pedaqoji tarixinin öyrənilməsində faydalı vəsaitdir. Şübhəsiz ki, gərgin axtarışlar nəticəsində yazılmış bu əsər geniş oxucu kütləsinə, müəllimlərə və ali məktəb tələbələrinə qiymətli hədiyyədir.

«Azərbaycan gəncləri»

qəzeti,

11 sentyabr 1980-ci il.

Əjdər Ağayev
Pedaqoji elmlər namizədi,
Mircəfər Həsənov
Azərbaycan mərkəzi MTİ-nin
baş müəllimi

NƏRİMANOVÇU MÜƏLLİM – AKADEMİK

Xalqın azadlıq ideyalarının formalaşması onun dahi oğullarının adları və əməlləri ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının belə dahi şəxsiyyətlərindən biri də Nəriman Nərimanovdur. Bu böyük insanın zəngin və mənalı ömür yolu tarixin qaranlıq dolanbaclarından, keşməkeşlərindən, qanlı, düşünlü hadisələr burulğanından keçibdir. O burulğanlara, düşünlərə bir bucaq altında baxmaq düzgün olmazdı. Son illərdə- 1988-ci ildən başlayaraq, qovuşduğumuz müstəqillik uğrunda mübarizə və onun bugünkü mürəkkəb nəticələri yaxın keçmişimizi yalnız bir bucaq altında qiymətləndirməyin səhnələrini də üzə çıxarmışdır. O cümlədən N.Nərimanov da neçənci dəfə ayrı güzgülərdən müşahidə edilmiş, onun haqqında yalnız nəticələrə gələnələr olmuşdur. Yalnız bütün reallıqları nəzərə alaraq verilən qiymət düzgün qiymətdir.

Azərbaycan pedaqogikasının görkəmli simalarından biri akademik Hüseyn Əhmədov N.Nərimanovun misilsiz tarixi xidmətlərini məhz reallıqlar zəminindən qiymətləndirən alimlərimizdəndir. O, N.Nərimanov şəxsiyyətinin bütövlüyünü, onun doğma xalqına min bir tellə bağlılığını və ömrünü bu uğurda şam kimi ərityini görüb duyduğu gündən N.Nərimanovun qızğın təbliğatçısı kimi tanınmışdır.

N.Nərimanovun vəfatından 1925-ci ildən az sonra «nərimanovçuluq», «millətçilik» adı ilə qadağanlara məruz qalmışdır. «Yalnız siniflər» deyən rus bolşevizmi «millətçiliyə qarşı »şüarı altında» əslində rus sovenizmi yaymaq və bərqərar etmək siyasətini yeridir, Azərbaycan torpaqlarının hesabına

«Ermənistan» yaradır, bu məqsədi ilə də Qafqazda azərbaycanlıların əl-qolunu bağlayır, ermənilərə isə geniş meydan verirdi. Bu hadisələr fonunda N.Nərimanovun adı 30 il yasaq edilmiş oldu. 1956-cı ildə N.Nərimanova «sədaqətli leninçi» adı ilə bəraət verildi. Onun «millətçiliyi»- beynəlmilətliliyi ilə əvəz olundu. Axı N.Nərimanov həqiqətən də əsil beynəlmilətlçi idi. Əsl beynəlmilətlçi isə ilk növbədə öz xalqının əsl vurğunu olsun görək.

1957-ci ildə aspiranturanı yenidən bitirib kiçik elmi işçi işləyən Hüseyn Əhmədov N.Nərimanov haqqında eşitdiklərindən ilhama gəlir və tezliklə və həmişəlik bu böyük insanın-Nəriman Nərimanovun alovlu təbliğatçısına çevrilir. O, öz qəlbinin və vicdanının tələbi ilə N.Nərimanovun doğulduğu, yaşadığı, sürgün olduğunu, işlədiyi, ... şəhər və kəndlərə gedib məlumatlar, sənədlər toplayır, həmin sənədlərin bir qismini sonralar Azərbaycan Tarix muzeyinə, kitabxanalarımıza bağışlayır. Gürcüstanın Qızılhajılı kəndi, Qori, Tiflis, Həştərxan, Leninqrad, Moskva şəhərlərinin «dövlət arxivlərini ələk-vələk edən», N.Nərimanovu görüb, yaxından tanıyan, onunla ünsiyyətdə olan insanlarla söhbətdə bulunan Hüseyn Əhmədovun gözləri önündə tarixin yeni səhifələri açılır. Bu səhifələrin bəzilərinin nizamlanması, tarixi ədalətin bərpa edilməsində gənc elmi işçi Hüseyn Əhmədov bilavasitə iştirak edir. Tiflis şəhər Sovetinin sədri onu maraqla dinləyir və sanki yuxudan ayılır və öz səhvini düzəldir: Gürcüstan paytaxtının təzə prospektlərindən birinə N.Nərimanovun adı verilir, «Mirzə Şəfi Vazeh küçəsi» N.Nərimanovun həmin şəhərdə doğulduğu evin təzə ünvanına çevrilir.

Həştərxanda «Nəriman Nərimanov rayonu», küçəsi, məktəbi, xəstəxanası...repressiya illərində də həmin adla yaşadılmışdır. Bu, Həştərxan tatarlarının və bütün yerli sakinlərin Azərbaycan xalqının böyük oğluna hörmət və məhəbbətinin təzahürü idi. Hüseyn Əhmədov 1957 və 1959-cu illərdə Həştərxan səfərindən Azərbaycana bu şad xəbərlə yanaşı, həm

də N.Nərimanovla bağlı kitablar, qəzet məqalələri, foto-şəkillər və başqa tarixi sənədlərlə qayıtmışdı. Onun Moskva və Leninqrad arxivlərindən toplayıb gətirdiyi sənədlər də sonralar Azərbaycanda N.Nərimanov irsinin öyrənilməsində qiymətli tarixi mənbələrə çevrilmişdir.

Müəllim, həkim, yazıçı, partiya və dövlət xadimi, ictimai xadim və böyük vətənpərvər Nəriman Nərimanov haqqında eşidib, oxuyub, görüb bildikləri Hüseyn Əhmədovun müxtəlif qəzet və jurnallarda, o cümlədən Moskva jurnallarında çap etdirdiyi məqalələrinin, oçerklərinin əsas mövzusunda çevrilir. Amma o, bununla da kifayətlənmir, «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyasını yazıb başa çatdırır. Və bu zaman qarşıya siyasi düşünlər çıxır: tələb olunur ki, əsərdə rus çarizmini pisləyən səhifələr ixtisar edilsin, Azərbaycanın çarizmdən zülmətlər görüb, əzablar çəkdiyi və b. fəsillər xatırlanmasın. Beləliklə, «Qlavlit» hədəsi monoqrafiyanı kəsib doğrayır və həmin əsər nəhayət, 1979-cu ildə ilk dəfə işıq üzü görür. «Buna da şükür!»-deyirlər, Hüseyn müəllim! Siz ilk «nərimanovçu» alimlərimizdən biri kimi, az iş görmədiniz.

Hüseyn müəllim özü də etiraf edir ki, N.Nərimanov onun həyatına daxil olub, onun məsləhətçisinə, yol göstərəninə, ağsaqqalına, mövlasına... çevrilib. Bizim hörmətli alimin - Hüseyn Əhmədovun namizədlük və doktorluq dissertasiyaları başqa mövzulara həsr edilsə də, o, həmin əsərlərini də «Nəriman Nərimanov ruhunda», «nərimanovçu» kimi qələmə almışdır.

N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri təkcə onun müəllimlik təcrübəsindən gəlmirdi, bundan daha artıq onun ədəbi əsərlərindən: pyeslərindən, povestlərindən, məruzə və çıxışlarından, məqalələrindən, nəhayət, məktublarından doğulurdu. N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri yalnız müəllimlər, pedaqoqlar üçün deyil, xalqın hər bir ziyalıları hər vətən övladı üçün məktəbdir.

Hüseyn müəllim adı çəkilən monoqrafiyasında və başqa əsərlərində, məqalələrində, pedaqoji mühazirələrində və

çıxışlarında N.Nərimanovun çoxcəhətli elmi, ədəbi və ictimai fəaliyyətini xüsusi bir inamla, Nəriman Nərimanovu böyük məhəbbətlə təbliğ etmiş, yaymış və bu gün də yaymaqdadır. N.Nərimanov məhəbbəti Hüseyn müəllimin də doğma xalqına məhəbbətinin timsalıdır.

Tarixin siyasi dönümlərində N.Nərimanovun üz-üzə dayandığı keçilməz sədlər, bolşevik liderləri ilə apardığı mübarizə və bu mübarizədə çox zaman təklənməsi onun bəzi səhvlərində özünü göstərmişdir. Lakin N.Nərimanovun səhvləri bu böyük şəxsiyyətin öz doğma xalqına məhəbbətinin hədsizliyi ilə müqayisədə dənizdə bir damladır. Hüseyn müəllim N.Nərimanovun «bir damla» səhvinə bir ümman xidmətinə dəyişməyin mümkünsüzlüyünü dönə-dönə isbat etmişdir.

Nərimanovçu Hüseyn müəllim bu günlərdə daha bir arzusuna qovuşmuşdur: onun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyası 25 ildən sonra tam, bütöv şəkildə «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən yenidən işıq üzünə çıxmışdır. Yenidən dünyaya gələn əsərə filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğlu ön söz yazmış və monoqrafiyanın başına 1975-ci ildə «Kekebe» əli ilə açılan oyunları da bir daha xatırlamış xüsusi olaraq nəzərə çatdırmışdır ki, Hüseyn müəllim həmin əsər üzərində işləyərkən özünün elmi-nəzəri müddəalarının N.Nərimanovun «həm bədii əsərlərinə, həm məqalə və çıxışlarına, həm də fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxunun özü tərəfindən üzə çıxarılıb tədqiqata birinci olaraq cəlb edilən müxtəlif sənəd və arxiv materiallarına istinadən inandırıcı, məntiqli dillərlə əsaslandırılmışdır».

Nərimanovçu müəllim- akademik Hüseyn Əhmədov gənc nəsli ataların şərəfli yolunun davamçısı olmağa çağırarkən dərin iftixar hissi ilə bildirir ki, bizim üçün şərəfli yol açan atalarımızdan biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur.

*«Yeni Azərbaycan» qəzeti
23 may 2000-ci il.*

Alxan Bayramoğlu,
Filologiya elmləri doktoru.

«ŞİKƏST EDİLMİŞ ÖVLAD», YAXUD ELMİ DÜŞÜNCƏNİN REPRESSİYASI.

Nəriman Nərimanov XIX əsrin ortalarından başlayan və Azərbaycan xalqının ictimai-millî düşüncəsinin inkişafında, millî mənlik şüurunun formalaşaraq millî müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxmasında xüsusi rol oynayan maarifçilik hərəkatının qabaqcıl nümayəndələrindəndir. Onun bir mütəfəkkir kimi xalqımızın millî sərvətinə çevrilən həm elmi, pedaqoji, bədii irsinin, həm də maarifçilik (məktəbdarlıq), ictimai, dövlətçilik fəaliyyətinin hərtərəfli mühüm vəzifələrindəndir. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tariximizin tanınmış araşdırıcılarından olan pedaqoji elmlər doktoru, professor, Rusiya Təhsil Akademiyasının həqiqi üzvü Hüseyn Əhmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» (Bakı, «Maarif», 1979) monoqrafiyası bu istiqamətdə atılan uğurlu addımlardan birinin bəhrəsi kimi diqqətə layiqdir.

Monoqrafiyada N.Nərimanovun həyatı, mühiti və pedaqoji fəaliyyətinin həm praktik, həm də elmi-nəzəri sahəsi və istiqamətləri araşdırılmış, onun müəllimliyi, yeni ruhlu program və dərslərin yaradılması, xalqın kütləvi şəkildə maarifləndirilməsi istiqamətində göstərdiyi xidmətlər, millî təhsildə ana dilinin, əqli tərbiyəsinin, qız məktəblərinin, vətənpərvərlik tərbiyəsinin və s. rolu haqqında söylədiyi fikirlər, onların tarixi və müasir əhəmiyyəti haqqında sistemli və əhatəli elmi təsvir yaradılmışdır. Bu zaman alim özünün elmi-nəzəri müddəalarını mütəfəkkir ədəbin həm bədii («Nadanlıq», «Nadir Şah», «Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy», «Bahadır və Sona», «Pir») əsərlərinə, həm məqalə və çıxışlarına, həm də fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxunun özü tərəfindən üzə çıxarılıb tədqiqata birinci olaraq cəlb edilən

müxtəlif xarakterli sənəd və arxiv materiallarına istinadən əsaslandırılmışdır. Sətirlərin arasında Hüseyn Əhmədovun milli təəssüb hissi ilə alışıb yanan vətəndaş-alim siması canlanır. Lakin, Hüseyn müəllimin də dediyi kimi, N.Nərimanova, onun elmi-nəzəri və bədii pedaqoji irsinə, tarixi mövqeyinə münasibət ayrı-ayrı zaman kəsiyində «dalğavarı» olmuş, onun xidmətləri gah lüzumsuz yerə qabardılmış, gah da inkar edilmişdir. Hüseyn Əhmədovun araşdırmaları isə həmişə bu cür meyllərdən uzaq olaraq tarixi həqiqətə, sağlam elmi vicdana və faktik materiala söykənmişdir. Elə bu cəhətinə görə də alimin başı xeyli bəla çəkmiş, bir vətəndaş-alim olaraq mənəvi-psixoloji repressiyalara məruz qalmışdır. Alim sovet idiooloji siyasət kursunun bütün qəddarlığı ilə haqqında söhbət gedən monoqrafiyanın çapı zamanı da üzləşmiş, senzuranın (qlavlitin) kitabdan bir sıra hissənin, bəzi mühüm məsələlər barədə söylənen fikirlərin çıxarılması tələbi ilə razılaşmadığı üçün monoqrafiyanın çapına icazə verilməmişdi. Hüseyn Əhmədovla sovet senzura idarəsi arasındakı mübahisə və münaqişə düz dörd il davam etdikdən sonra alim kitabın işıq üzü görməsi naminə təslimə məcbur olmuşdur. Beləliklə, «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyası 1975-ci ildə çıxmalı idisə, 1979-cu ildə işıq üzü gördü. Özü də «kəsilib doğranmış» şəkildə Hüseyn Əhmədov isə kitabın 1975-ci ildə çıxmalı olan variantının 1975-ci ilin iyununa aid olan və sensorun ixtisarlarnı özündə əks etdirən «müəllif korrekturası» nüsxəsini kitab şəklində cildlədərək özünün şəxsi kitabxanasında, həmin kitablə bağlı niskilin qübarını isə ürəyində saxladı. Monoqrafiya ilə bağlı söhbətlərimizin birində Hüseyn müəllimin yarasının gözü qopdu və yarıdan axan qan qarışıq belə bir inilti qulağımıza çatdı: «Nəriman Nərimanov haqda olan bu kitabı mən özümün şikəst edilmiş övladım hesab edirəm. Şikəst övlad valideyni necə ağrıdırsa, bu kitabın aqibəti də mənə bax, beləcə ağrıdır». Sonra o, marağımızı və istəyimizi nəzərə alıb monoqrafiyanın

«repressiya güllələrindən» «şan-şan olmuş» nadir 1975-ci il nüsxəsini əyani tanışlıq üçün bizə verdi...

Hüseyn Əhmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyasının 1975-ci ildə çıxmalı olan nüsxəsi əsas etibarilə dörd istiqamətdən «gülləyə tutulmuşdu».

1) Monoqrafiya çar Rusiyasının SSRİ gerçəkliyinə bir sıra mühüm, ibrətamiz mənzərələri ilə analogi eyniyyət təşkil edən cəhətlərinin təhlili və tənqid edilməsi, 2) imperiyanın (Çar və SSRİ dövründə) ruslaşdırma siyasətinin mahiyyətinin açılması, 3) bu siyasətə qarşı N.Nərimanovun Milli məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi və ana dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməsi tələbi ilə etdiyi çoxsaylı çıxışların elmi şərh və 4) imperiyanın xalqlar dostluğu siyasətinin riyakarlığının iç üzünün açılması və Qarabağ ətrafında köklənən erməni-müsəlman qırğını ilə əlaqədar Milli-tarixi yaddaşımızdan bərpası senzoru heç cür razı salmırdı və bu, mümkün də deyildi.

Kitabın (söhbət monoqrafiyanın 1975-ci il tarixli nadir nüsxəsindən getdiyi üçün səhifələr də həmin nüsxə üzrə göstərilir) 83-84-cü səhifəsində N.Nərimanovdan belə bir sitat gətirilib: «Nərimanov yazırdı: «Avropa dövlətlərində rus kəndlisi kimi kasıb, fəqir, dilsiz, vücudsuz rəiyyət tanımaq çətinidir. Şimaldan-cənuba, Ağ dənizdən Qara dənizədək, şərqdən-qərbə, Uraldan Baltik dənizindən əkin yerlərini nəzərə aldıqda zənn olunur ki, rus kəndlisinin güzararı gərək yaxşı olsun. Lakin belədirmi? 80 milyon kəndlidən bir milyonun məxsusi cəmiyyət yeri var desək, səhv olmaz zənn edirik.

Rusiyada vəziyyət belə olanda, sonralar Rusiyaya tabe olan yerlərdə vəziyyət daha pis idi. Belə ki, dövlət sonradan tabe olan millətləri bütün ixtiyardan məhrum etmişdi».

Sitatın birinci abzası Rusiyada zəhmətkeşlərin geniş kütləsinin – kəndlilərin torpaqdan məhrum edilib ac qalmalarını göstərməklə, eyni vəziyyəti, yəni sovetləşmə, kolxoz

quruculuğu ilə sovet kəndlisinin də eyni vəziyyətə düşdüyünü ikinci abzası isə müstəmləkə («müttəfiq» və «muxtar» respublika əhalisinin –üzə razılıqla, əslində isə zorla SSRİ tərkibinə daxil edilən) xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların o zamankı vəziyyətlərini tam dolğunluğu ilə canlandırdığına görə tamamilə çıxarılmışdır. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki xalqın, kütlələrin duyuc düşməsinə səbəb ola bilən ən kiçik işartı belə söndürülməliydi.

Kitabın 151-ci səhifəsində N.Nərimanovun «Kommunizm nə verəcəkdir?» məqaləsindən gətirilən aşağıdakı sitat da çıxarılmışdır: «İnsanları hüriyyət yoluna dəvət edən, millətləri hər cəhətdən qüvvələndirən, ona can verən, onu qeyrətli edən, onun ruhunu ucaldan, ruhunu tənzimləyən, ona təbii tərəqqi rolunu açan və onu sağlam mədəniyyətə dəvət edən, dövlətlər arasında haqqı məhəbbəti bərpə edən, dövlətlər arasında təbii rabitə meydana gətirən, onların sərhədlərini pozan, zorbaqələləri topsuz uçurub yox edən kommunizmdir».

Çünki kommunizmin mahiyyəti haqqında N.Nərimanovun bu aldanışının işığında sovetlər ölkəsinin dünyaya hegemonluq siyasətinin, bütövlükdə SSRİ və sosializm sistemi ərazisini tikanlı məftillərlə əhatə edilmiş düşərgəyə çevrilməsinin və s. bütün riyakarlığının mahiyyəti aydın şəkildə görünürdü.

Sovet cəmiyyətində müəllimlərin nüfuzunun xeyli aşağı düşdüyünü, ictimai həyatda və dövlət işlərindən onları çox ustalıqla kənarlaşdırıldığını yada saldığı, yatanları oyada biləcəyi üçün 60-cı səhifədən «bir sıra burjuva ziyalıların fitnələri üzündən mütərəqqi müəllimlərin ictimai işlərindən kənar edilməsi»nə etiraz edən N.Nərimanov yazırdı: «Bir vaxt var idi ki, müəllimlərisiz millətə dair işlərə baxılmazdı. Məclislərdə səs, rəy verən müəllimlər olurdu. Təsəvvürlərinə (yəni, onların fikir və mülahizələrinə-A.B.) diqqət olunurdu. Lakin bir vaxtdan bəri camaat haman müəllimləri məclislərdə

görmədi, onların fikirlərindən xəbərdar ola bilməzdi. Sözü açıq deyəlim: onlar indi lüzumsuz bir üzv olub, artıq araya qoyulmayırlar» cümlələri mətndən çıxarılmışdır. Çünki daim xalqın yol göstərəni, onun milli şüurunun düzgün istiqamətləndirən, xalqın və vətənin tərəqqisi üçün nümunəvi milli kadrlar yetişdirən, fədakarlıq nümunəsi göstərən, müəllimlərimizin geniş və sərbəst fəaliyyət göstərmələri imperiyanın və kommunist partiyasının manqurtlaşdırma siyasətinə əl vermir, mane olurdu.

Xalqın milli şüurunun formalaşması və dünyəvi təhsilə yiyələnməsində xüsusi mərhələ olan Azərbaycan müəllimlərinin 1906 və 1907-ci illərdə Bakıda keçirilən I və II qurultayları, onların proqram və məramnamələri, tarixi əhəmiyyəti və sairə bağlı olan hissələr də (səh.45-46; 51-53...) çıxarılmışdır.

Xalqın milli şüurunun inkişafında, onun milli varlığının qorunmasında ana dilinin və milli etiqadının rolu əvəzsizdir. Ona görə də professor Hüseyn Əhmədov öz əsərində N.Nərimanovun ana dili və milli dini etiqad, onların inkişaf etdirilməsi, bu sahədə qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması yolları və s. haqqında mövcud fikir və mülahizələrin elmi şərhinə xüsusi bölmə ayrılmışdır. Sensura da öz növbəsində bu məsələdə nəzərə çarpan işartılı fikir və mülahizələrin xalqa çatdırılmasına imkan verməmişdir. Məsələn, monoqrafiyanın 79-81-ci səhifələrini tutan və qız məktəblərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, gənc nəslin təhsil alması üçün pul xərcləməyə çağırışa həsr edilmiş böyük bir hissə, səh.85-də «təlimin ana dilində aparılması zərurətini xalqa başa salır, bu məsələdə mürtəcə mövqə tutanları tənqid edirdi cümləsi, səh.90-da «Özünüz üçün qanunlar verin, məktəblər açın dininizi, dilinizi inkişaf etdirin» çağırışı, «hər bir millət dilini sadələşdirmək, asanlaşdırmaq üçün ciddi say göstərməlidir» (səh.91), səh. 34-də «Ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət verən və bu məsələnin həllində fəal iştirak edən»

sözləri çıxarılmışdır. Bütün bunların başlıca səbəbi həmin fikir, mülahizə və çağırışların imperiyanın yeritdiyi ruslaşdırma siyasətinə zidd olduğu üçün zərərli hesab edilməsi idi. Elə həmin mövqedən yanaşıldığı üçündür ki, kitabın 152-ci səhifəsindəki N.Nərimanov deyirdi ki, ana dili əvəzinə rus dilində «şaltay-baltay» eyləyən müsəlman balalarına xəyanət etmiş olurlar. Belə adamları bu əqidədən daşdırmamaq isə millətə xəyanət etmək deməkdir...»

N.Nərimanov göstərdi ki, «məclislərdə döşlərinə vurub «pojalusta» deməklə milləti qabağa aparmaq olmaz. Millətin dilini bilməmiş onun dərindən dərman etmək çətinidir» və s. cümlələr, o cümlədən digər bu yönlü fikirlər abzaslarla səhifələrlə çıxarılmışdır.

Senzoru narahət edən, haldan çıxaran məsələlərdən biri də gənc nəslin layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsi üçün N.Nərimanovun insanların din, iman və vicdan azadlığını ciddi müdafiə edib, bu məsələlərin hökmən nəzərə alınması barədə söylədiyi fikirlərin elmi izahı idi. İmperiyaya əqli cəhətdən inkişaf etmiş milli intellektlər deyil, simasını itirmiş, mənəvi aşınmaların təsiri ilə əslini danmış köhlər daha çox lazım idi. Odur ki, 137-138-ci səhifələrə düşən «əvvəlcə insanları qatiliyə, oğurluğa məcbur edən səbəbləri öyrənməli, sonra isə bu səbəbləri aradan qaldırmalı, səma allahlarının və onların nümayəndələri olan peyğəmbərlərin minlərlə qanunlarına, müxtəlif kəlamlarına baxmayaraq pisliklər edilir və ediləcəkdir» sözlərini, habelə «N.Nərimanov din, iman və vicdan azadlığı məsələlərinə toxunur və göstərir ki, din də, iman da, vicdan da azad olmalıdır. İnsanın imanı onun vicdanı ilə əlaqədardır. Nərimanovun fikrincə, iman hər kəsin müqəddəs və toxunulmaz hissəsidir. İmanı satmaq və almaq olmadıqı kimi, bir başqasına güc ilə qəbul etdirmək də olmaz» (səh. 172-173) və s. cümlələrini çıxarmışdır.

Məlumdur ki, imperiyanın (çar və sovet) «parçala, hökm sür!» siyasətinə xalqlar arasında milli qırğın salmaq tədbirləri

də daxildir. Bundan başqa nisbətən «dikbaş», yəni əsarət boyunduruğuna boyun əyməyən xalqları imperiya zəncirində saxlamaq üçün də həmin üsuldən vaxtlı - vaxtında və lazımınca istifadə edilir. Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında 1906-1907-ci, 1918-1919-cu illərdə törədilən və 1987-ci ildən bəri davam edən milli zəminli münafişlər, «Qarabağ kartı» və s. fikrincə sübutdur. İmperiyanın öz siyasətinin iç üzünün açılmasına heç vaxt yol vermək istəmədiyi də təbiidir. Odur ki, onun senzoru monoqrafiyada erməni-azərbaycanlı qırğınlarının mahiyyəti ilə bağlı N.Nərimanovun müəyən qədər obyektiv fikirlərinin xatırlanmasına, beləliklə də xalqımızın milli tarixi yaddaşının oyadılmasına yol verə bilməzdi. Məhz bu səbəbdən də kitabın 144-145-ci «səhifələrinə düşən aşağıdakı böyük bir parça ixtisar edilmişdir: «O, (N.Nərimanov-A.B.) 1906-cı ildə «Həyat» qəzetində dərc etdiyi «Müsəlman-erməni kasıb-fəqirlərinə bir neçə söz» adlı məşhur məqaləsində çar hakimiyyətinin törətdiyi milli qırğınlara qarşı özünün kəskin etiraz səsini ucaldaraq yazırdı:... insafsız, mürtəvətsiz, dinsiz, imansız provokatorlar köhnə xasiyyətlərindən əl çəkmirlər... Bağda, bazarda, küçədə, meydanda, restoranlarda, klublarda, hər yerdə, hər məqamda fürsət tapır, söyləyirlər: «Qarabağda «erməni-müsəlman davası» başlandı, yəqin ki, Bakıda da başlanacaqdır...» «Bunlar vicdansız bir sinif olub hər tövr cildə girirlər. Müsəlmanı görəndə deyirlər: heç xəbərin varmı, ermənilər müsəlmanların başlarına Qarabağda nə gətirirlər? Evlərini yandırıb, arvad-uşaqlarını əsir ediblər, mallarını talan edib özlərini Qarabağdan qovurlar...»

Bunlar erməni görəndə deyirlər: Vay yazıq ermənilər! Heç bilirsinizmi neçə yüz erməni tələf olubdur? Kənar erməni kəndləri bilmərrə yanib qurtarıbdır...»

Nərimanov fikrini davam etdirərkən yazırdı ki, «hər iki millət düşmənlərini gerek tanıсын, belə bir vicdansız adamların

sözlərinə uyub iki bədbəxt millətin düşdüyü fəlak quyusunu bir daha dərinləşdirməsin».

Milli ədalət toxumunun ideoloji və siyasi köklərinin dərkinə yönəlmiş bu sətirlər, əlbəttə, imperiya siyasətinə zidd idi və ona görə də xalqların qəflətdə qalması üçün işıq üzü görə bilməzdi.

Senzuranın ixtisarını, alimin, milli elmi fikrimizin məruz qaldığı «repressiya gülləboranı» tam əks etdirməyən bu qeydlər, bizcə, professor Hüseyn Əhmədovun çəkdiyi mənavi-psixoloji ağrılar, keçirdiyi ruhi sarsıntılar, duçar olduğu vətəndaş əzabları haqda müəyyən təsəvvür yarada bilir. Axır ki, əsrin dördüdə biri qədər davam edən alim-vətəndaş niskilinə son qoyulmaq üçün fürsət yarandı və Hüseyn Əhmədovun «senzura tərəfindən şikəst edilmiş övladı» «Nəriman Nərimanovun pədaqoji fikirləri» monqorafiyası əvvəlki 1975-ci il variantı əsasında bərpa edilib yenidən işlənərək, ikinci nəşri ilə oxucuların görüşünə gəldi...

*«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,
18-24 may 2000-ci il.*

MARAQLI TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin prorektoru, akademik Hüseyn Əhmədov 1957-ci ildən N.Nərimanovun elmi-pədaqoji irsinin tədqiqi və təbliği ilə məşğuldur. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pədaqoji fikirləri ilə bağlı məqalələri Azərbaycan, gürcü, rus dillərində Bakıda, Moskvada, Saratovda, Həştərxanda, Tbilisidə çıxan müxtəlif qəzet və jurnallar da çap edilib.

Alimin bu günlərdə «Maarif» nəşriyyatında çapdan çıxmış «Nəriman Nərimanovun pədaqoji fikirləri» adlı sanballı əsəri də oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanıb.

Hüseyn müəllimin həmişə qəlbən bağlı olduğu bu mövzu onun şəxsi həyatında və yaradıcılığında böyük rol oynayıb. Ömrünün çox hissəsini N.Nərimanov irsinə həsr edən müəllif «Nəriman Nərimanovun pədaqoji fikirləri» adlı elmi əsərini yenidən işləyib ikinci dəfə nəşr edib. Əslində Hüseyn müəllim bu əsəri 1975-ci ildə qələmə alıb. Lakin senzura tərəfindən çap edilməsi qadağan olunan əsər 25 il müəllifin arxivində qorunub saxlanılıb. Kitabın nə üçün çap olunmaması sualına müəllif əsərində belə cavab verir: «Məsələm mən yazırdım ki, N.Nərimanov rus çarizminə qarşı mübarizə aparırdı» Qlavlit «rus» sözünü pozub, yalnız «çarizm» sözünü saxlamağı təklif edirdi. Mən isə inadkarlıq edib, razılaşmırdım. Bu və digər xarakterli söz-söhbət çapa imzalanmış nəşri dayandırdı».

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu əsər, Hüseyn müəllimin özü dediyi kimi, nə namizədlik, nə də doktorluq dissertasiyası olub. Sadəcə olaraq, müəllifin Nərimanov şəxsiyyətinə və yaradıcılığına qiymətli töhfəsidir.

Hörmətli akademik bütün bunlar haqqında kitabın «Söz ardı, yaxud Nərimanov mənim həyatımda» adlı bölməsində oxuculara məlumat verir.

Daha sonra müəllif N.Nərimanovun xalqın maarifləndirilməsi və Milli kadrların yetişdirilməsi uğrunda mübarizəsindən

söz açaraq yazır: «N.Nərimanov Milli pedaqoji fikrin inkişafında da xüsusi xidmət göstərib. O, təkcə praktik pedaqoq olmayıb, eyni zamanda pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra məsələləri ilə də yaxından məşğul olub. Odur ki, N.Nərimanovun zəngin elmi-ədəbi irsi bu baxımdan da qiymətli olub öyrənilməyə layıqdır».

N.Nərimanov maarif sahəsindəki acınacaqlı vəziyyəti gənc nəslin tərbiyəsi məsələsinə etinasız münasibətdə görürdü. Dövlət məktəblərində həftədə bir dəfə Azərbaycan dili dərsi keçirilməsini düzgün hesab etməyərək göstərdi ki, milli məktəblərdə «Nuhun əsərindən qalan üsul ilə dərslər» verilməsi millət balalarının zəhnini korlayır. Onun 1899-cu ildə yazdığı «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhfi» adlı dərsliyi uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə edilib. Bu məsələ ilə bağlı Əhmədov «Ana dili və onun tədrisi məsələləri» bölümündə söhbət açır. Burada N.Nərimanovun çox qiymətli bir kəlamı yada düşür: «Millətin dilini bilməmiş, onun dərdinə dava etmək çətinidir».

Əsərin «Müəllim və müəllim kadrların hazırlanması problemi» bölümündə N.Nərimanovun şəxsiyyəti, müəllim kadrlarının hazırlanması məsələlərinə daha çox yer verilib. Azərbaycanda ilk dəfə müəllimlər qurultayının çağırılmasında da N.Nərimanovun əməyi az olmayıb. O, bu mövzu ilə əlaqədar fikirlərini belə şərh edirdi: «...hər bir millətin mədəni tərəqqisi məktəblə, məktəbin tərəqqi tapması isə müəllimlərlə bağlıdır. Müəllim təkcə dərs verməklə kifayətlənməməli, ictimai-mədəni işlərdə fəal iştirak etməlidir».

N.Nərimanovun bu dəyərli fikirlərini akademik H.Əhmədov əsərinin sonunda davam etdirərək yazır ki, müəllimlər xalqın ümumi tərəqqisinə çalışdıqları kimi, xalq da müəllimlərin fəaliyyəti ilə yaxından maraqlanmalı, onların başladığı ictimai-kütləvi işləri müdafiə etməlidir. N.Nərimanovun həmin fikirləri öz aktuallığını bu gün də saxlayır.

«Xalq» qəzeti 16 iyul 2000-ci il.

NƏRİMAN NƏRİMANOV HAQQINDA YENİ KİTAB

Xalqımızın böyük oğlu, görkəmli maarifçi və inqilabçı, dövlət xadimi, yazıçı və dramaturq N.Nərimanov haqqında çox yazılmışdır. Bu böyük şəxsiyyət barədə yazılmış hər bir tədqiqat əsərində onun həyat və fəaliyyətinin konkret sahələri açıqlanmış, xalqımızın tarixində oynadığı rola yüksək və ləyaqətli qiymət verilmişdir. Firudin Köçərli, Vəli Məmədov, Teymur Əhmədov və başqalarının yaratdığı əsərlər və aparıcıları araşdırmalar bu baxımdan diqqət və təqdirəlayiqdirlər. Xüsusilə Teymur Əhmədovun yazdığı «Nəriman Nərimanov» kitabı Nərimanovun fəaliyyətinin geniş əhatə etmək baxımından xüsusi qiymətləndirilməlidir. Ancaq, Nərimanov barədə nə qədər yazılsa da, yenə azdır. Doğrudur, bu arada onun barəsində bir çox məqalələr də yazılmışdır. Ancaq bunların bəzilərində Nərimanovun fəaliyyətini inkar edənlər də olub. Xüsusilə Qarabağ hadisələri başlandıqdan sonra onun haqqında yazılmış cızmaqaralarda o, az qala xain kimi də qələmə verilir. Guya 20-ci illərdə Azərbaycan sərhədlərini müəyyənləşdirərkən Nərimanov ermənilərə çox güzəştə getmişdir. Hərgah bu üzdeyən tarixçilər gənc Azərbaycan Respublikasının tarixini yaxşı öyrənsəydilər, Nərimanovun o illərdə əsl diplomat kimi gənc respublikanın möhkəmləndirilməsi üçün nələr etdiyinin şahidi olardılar. Azərbaycanda sensorun mövcud olduğu zamanlarda isə Nərimanovun üzərinə daha ciddi qadağalar qoyulmuşdu. Nərimanov barəsində deyilən hər bir yaxşı sözü kitabdan çıxarmağı təklif edir, ya da müəllifi məcbur edirlər ki, Nərimanov barəsində deyilmiş həqiqətləri dəyişib, onları qane edən sözlərlə əvəz etsinlər. Bəzi zəif iradəli müəlliflər də tapılırdı ki, onların təkliflərini gözüyümlü qəbul edib tarixi saxtalaşdırırdılar. Nərimanova iftira yaxan adamların təsiri altında qaragüruh dəstələr işçərində «Nərimanovun heykəlini yıxmaq lazımdır» kimi

çağırışlar da eşidilirdi. Öz xalqını canından artıq sevən bir adama «millətçi» damğası vuran adamların ağızlarını yummaq, o böyük şəxsiyyət barədə həqiqətləri geniş kütlələrə çatdırmaq məqsədilə Nərimanov barədə yeni əsərlərin yaradılması çox vacibdir. Bu yaxınlarda çıxmış professor, akademik, pedaqoji elmlər doktoru Hüseyn Əhmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» adlı əsəri bizim günlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, Əhmədov bu kitabda bu vaxtdək Nəriman Nərimanovun tədqiq edilmiş pedaqoji mülahizə və görüşlərin əsl alim kimi ürəyi yana-yana araşdırılmış və onları bütöv bir elm halında meydana qoymuşdur. O biri tərəfdən, bu əsərin böyük siyasi əhəmiyyəti ondadır ki, o, uzun müddət senzuranın Nərimanovun fikirlərinə qoyduğu qadağanların əsl mahiyyətini sənəd və faktlarla ifşa edir. Hüseyn Əhmədov pedaqoq-alim kimi Nərimanovun bilavasitə pedaqogikaya aid fikir və mülahizələrindən əlavə, onun bədii yaradıcılığında pedaqogika ilə bağlı bədii düşüncələrini də araşdırır. O öz araşdırmalarında həm məsuliyyətli, həm də həssas və ayıqdır. Yəni Nərimanovun bəzən ehyamlarla ifadə etdiyi sətirlərdən, dialoqlardan axıb gələn ən incə fikirləri belə dəqiqcasinə, nöqtəsinədək açıqlayır, onlardan elm, bilik və maarif üçün əhəmiyyətli olanı ayırd edib, üzə çıxarır. Bütün bunlardan Əhmədov belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycanda pedaqoji fikrin, xalq maarifi inkişafının bütöv bir dövrü Nəriman Nərimanovun adı ilə bağlıdır. Nərimanovun pedaqoji fikirlərinin izahında müəllif onun Həştərxan dövrünə də yer ayırmışdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki Nərimanov Həştərxan dövründə daha yetkin bir pedaqoq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun Qori seminariyasını bitirdikdən sonra uzun müddət Tiflisdə və Bakıda başladığı ilk müəllimlik fəaliyyəti məhz Həştərxanda vüsət alır və püxtələşmiş maarifçi kimi tanınır.

Müəllif kitabda Nərimanovun ana dili haqqındakı düşüncələrinə geniş yer ayırmışdır. Onun həm bir müəllim, həm də yazıçı kimi ana dilinin təliminə həyatı bir ehtiyac kimi

yüksək qiymət verdiyini dönə-dönə qeyd edir, həqiqətdə də ana dilinin gözəlliyi barədə Nərimanovun mülahizələri çox ibrətamiz idi. O, Azərbaycan dilinin gözəlliyindən danışıarkən onu Avropada fransız dili ilə müqaisə edərək yazırdı: «Firəng dili Avropada nə məqamə hayiz isə, bizim ana dilimiz də Asiyada o məqamə hayizdir». O, ana dilinin öyrədilməsində müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət qoyurdu. Çünki birinci sinifdən uşaq öz ana dilini seversə, sonralar ona ürəkdən bağlanacaqdır. Sonrakı biliklərə də o ancaq bu dillə yiyələnəcəkdir. Müəllif Nərimanovun öz pedaqoji fikirləri içərisində tərbiyənin ümumi məsələləri ilə yanaşı əxlaqın, əxlaqi tərbiyənin də bir zərurət kimi qiymətləndirildiyini qeyd edir. Nərimanov məktəbdə zəhmət tərbiyəsinin də əhəmiyyət və zərurətini xüsusilə qeyd edir. Nərimanov yazırdı: «İnsanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir». Onun bu fikirləri kitabın «Əmək və əmək tərbiyəsi məsələləri» bölməsində müəllif tərəfindən xüsusilə geniş izah edilir.

Kitabdan ən maraqlı bölmələrindən biri «Dini baxış və gənc nəslin tərbiyəsi problemləri» bölməsidir. Doğrudur, Nərimanovun və dini tərbiyəyə aid fikirləri pedaqogikanın nəzəri məsələləri ilə məşğul olan müəlliflər tərəfindən qabaqlarda da az-çox işıqlandırılmışdır. Lakin onlardan heç biri bu problemi professor Əhmədov kimi belə incəlik və həssaslıqla tədqiq edə bilməmişdir. Əhmədov Nərimanovun dini tərbiyəyə aid hətta ehyamla dediyi sözlərin də mənasını dərinlən duya bilmişdir. Nərimanov məqalələrindən birində belə yazırdı: «Dövrün özü həqiqəti gizli tutmağı, mətləbi natamam şəkildə yazmağı tələb edirdi». Nərimanov bu sözləri 20-ci illərdən qabaqkı fəaliyyəti dövründə yazırdı. Onun fikrincə, sovetləşmədən əvvəl din haqqında söhbət çox ehtiyatla aparılmalı idi. Çünki balaca bir diqqətsizlik din təsiri altında olan camaatı ayağa qaldıra bilərdi. Buna görə sözü elə demək lazım idi ki, əksəriyyəti dindar olan xalqın dini etiqadına toxunmasın, onun hiddət və qəzəbinə səbəb olmasın.

Nərimanovun özünün dediyi kimi, mətləbi natamam şəkildə demək lazımdır. Nərimanovun, ümumiyyətlə, dinə münasibət və mövqeyi məlum idi. O, heç zaman din əleyhinə olmamışdır. İslam dinini xalqın müqəddəs dini hesab edirdi. Bu barədə yazırdı: «Aramızda iki İslam var. Bir İslam ki, peyğəmbərimiz qoyubdur və birini dəxi mollalar düzəldiblər». Nərimanovun mübarizə apardığı mollaların düzəldikləri din idi. Başqa sözlə desək, dini xurafat idi. Buna görə çəkinmədən, cəsərlə mollaların, camaati aldadan, onları qəflət yuxusunda saxlayan din xadimlərinin əleyhinə çıxırdı. O zaman bəzilərinə elə gəlir ki, Nərimanov sovetləşmədən sonra dinin əleyhinə çıxacaq. Lakin belələri öz gözlətmələrində yanıldılar. O, dinin əleyhinə çıxmadı, onu rədd etmədi. Yenə hücum hədəfi mollalar və savadsız din xadimləri oldu. O, açıq deməsə də, dinin məktəbdə tərbiyə edilməsinin tərəfdarı idi. Professor Əhmədov da Nərimanovun dinə münasibətini incəlik və məharətlə tədqiq etmişdir. O yazır: «Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərən Nərimanov bəzən üstüörtülü şəkildə din və şəriət sözündən, məscid mənbələrindən istifadə edərək xurafatın çürüklüyünü, ilk növbədə isə şəxsi mənafeələrini hər şeydən üstün tutan din xadimlərinin xalqa vurduğu zərəri açıq göstərməyə çalışmışdır».

20-ci illərdən Nərimanovun dinə münasibəti açıq idi. O, allahsızlığın qəddar düşməni idi. Deyirdi ki, o adamlar ki, Allahın yoxluğu fikrini kütləyə zorla qəbul etdirmək istəyirlər, onlar nəinki öz məqsədlərinə çatırlar, həm də bizim işimizi çətinləşdirirlər. Bu məsələyə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Hər hansı bir ehtiyatsızlıq, məsələn, «məktəblərdə quran lazımdır deyil» kimi sözlər bant ambarlarında qığılcımın göstərdiyi təsiri göstərə bilər.

Belə idi, Nərimanovun dinə münasibəti!

Kitabda müəllif həmçinin Nərimanovun tədris prosesində, məktəbdə müəllimin mövqeyi haqqındakı fikirlərini də kifayət qədər geniş izah etmişdir. Nərimanov tədris-təlim

prosesində müəllimi həmişə mərkəzi fiqur hesab etmişdir. Qədim zamanlardan öz davranış və ləyaqəti ilə hörmət qazanmış müəllimin xalqla olan qarşılıqlı münasibətini də o, maarifin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab edirdi. Müəllim xalqla daim təmasda olduğu zaman, demək olar ki, öz vəzifəsini yerinə yetirmiş olur. Bu təmas olmalıdır. Böyük maarifçi əhaliyə müraciətlə deyirdi: «Biz sizin dərdinizə qalanda, siz də bizim dərdimizə gerek qalısınız, əl-ələ verib bir külfətin üzvləri kimi ümumi məqsəd üçün çalışmalıyıq».

1906-cı il avqust ayının 15-də Bakıda baş vermiş bir hadisə Nərimanovun adı ilə bağlıdır. Həmin ildə Bakıda müsəlman müəllimlərin 1-ci qurultayı çağırılmışdı. Qurultayın çağırılması üçün əvvəlcədən böyük hazırlıq işləri aparılmış, bununla əlaqədar təşkil olunmuş komissiyanın üzvləri ayrı-ayrı şəhər və kəndlərdə olmuş və qurultay üçün materiallar hazırlamışlar. Bütün bu işlərə Nərimanov başçılıq etmişdi. Qurultayın gündəliyinə Azərbaycan maarifinin, məktəb və tədris prosesinin vəziyyəti, Azərbaycan dilinin tədrisi üçün təzə proqramların hazırlanması və habelə müəllimlərin ağır güzəranına dair bir sıra ciddi məsələlər daxil edilmişdir.

Müzakirələrdə çıxış edən Nərimanov və başqaları Azərbaycanda maarif və təhsilin dözülməz dərəcədə olmasında və habelə müəllimlərin ağır güzəran keçirmələrində mövcud üsul-idarəni təqsirləndirir və bununla əlaqədar yerbəyerdən qəzəbli səslər eşidilir. Qurultay bu haqda qərar çıxarır. Qərarda deyirdi ki, maarif sahəsindəki dözülməz vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün məktəb və tədris barədə tezliklə reforma keçirilməsi Qafqaz canişinindən xahiş olunur. Belə bir qərara birinci etiraz edən Nərimanov olur. O, təklif edir ki, qərarda «xahiş olunur» əvəzində «təklif edirik» yazılsın. Çünki çox xahişlər etmişik, ancaq heç bir nəticə verilməyib. Nərimanovun bu təklifi bir səsle qəbul olunur. Qurultayın belə qərar çıxardığını kimsə, H.Z. Tağıyevə xəbər verir və onu qızıdır. Ertəsi gün Hacı özü qurultaya gəlir və iştirakçılara müraciətlə

deyir: «Siz Nərimanovun sözünə çox inanmayın. Xahiş edirəm düşünə ki qərarınızı dəyişəsiniz. Çünki belə qərar hökumətdən bizim millətə eyib gətirər.

Beləliklə, xalqın iki görkəmli oğlu arasında ixtilaf başlayır. Bu haqda yazan bütün tarixçilərimiz, bir qayda olaraq, bu işdə H.Z.Tağıyevi günahkar tuturlar. Burada bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Əvvəl dedim ki, belə ixtilaf Nərimanovla Tağıyev arasında ilk və axırını dəfə baş verib. Nərimanov həmişə Tağıyevin hörmətini saxlamış və onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdi. Müsəlman müəllimlərinin qurultayından başqa nə əvvəllər, nə də sonralar onların arasında heç bir konflikt və narazılıq baş verməmişdir. Əksinə, Tağıyevin ixtiyar çağlarında onun köməyinə çatmışdır. 1920-ci il mayın 16-da Moskvadan Bakıya gələndə əsiddir ki, ermənilərin başçılıq etdiyi bolşevik rəhbərliyi Tağıyevi təcrid etmişlər. Dərhal sərəncam verib onu xilas edir və Mərdəkandakı bağında ömrünün axırınadək dinc və sakit yaşamasını təmin edir.

Nəriman Nərimanovla H.Z.Tağıyev xalqımızın həmişə Qoşa qanadları olmuşlar. Müəllimlərin I-ci qurultayındakı hadisə yalnız ehtirasların coşğunluğu nəticəsində əmələ gəlmişdi. Halbuki onların hər ikisi Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı yolunda mərd mübariz idilər. İntəhası odur ki, ümumi məqsədə ayrı-ayrı yollarla gəlirdilər. Tağıyev bütün işlərində tutduğu etidal yolu ilə gedir və demək olar ki, bu yolla öz məqsədinə nail də olurdu. Nərimanov isə siyasi mübarizədə inqilab yolunu tutmuşdu. Tağıyevin tutduğu yola bircə misal göstərmək istəyirəm. O, Bakıda qız məktəbi açmaq fikrinə düşərkən çoxlu maneələrlə rastlaşır. Bu maneələri aradan qaldırmaq üçün o, II Nikolayın arvadı Aleksandr Feodorovnaya qiymətli hədiyyə göndərir və xahiş edir ki, qız məktəbinin açılışında ona kömək etsin və məktəbin onun adına qoyulmasına razılığını bildirsin. Çarın arvadı öz razılığını bildirir. Bununla belə, Tağıyev bilirdi ki, heç kəs məktəbi onun

adı ilə çağırmayacaq. Elə də olur. Məktəb hazır olandan sonra hamı məktəbi Tağıyevin qız məktəbi kimi tanıyırdı.

«Nərimanovun pədaqoji fikirləri» geniş əhatəli bir kitabdır. Böyük maarifçinin pədaqoji fəaliyyətində elə bir cəhət, elə bir məqam qalmamışdır ki, professor H.Əhmədovun bu kitabında öz əksini tapmamış olsun. Müəllif Nərimanovun pədaqogikaya aid bütün fikir və mülahizələrini özünə xas bir yığcamlıq, həssaslıq və səliqə ilə araşdırıb izah edir.

Bu baxımdan, «Nəriman Nərimanovun pədaqoji fikirləri» kitabı Azərbaycan pədaqogikası tarixində əhəmiyyətli bir hadisədir və o, hamımız üçün qiymətli bir əsər olaraq yaşayacaqdır.

«Respublika» qəzeti, 8 sentyabr 2000-ci il.

NƏSİLLƏRƏ ÖRNEK OLAN ÖMÜR YOLU

Ötən gün N.Nərimanovun ev muzeyində görkəmli alim, pedaqoji elmlər doktoru, professor Hüseyn Əhmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» adlı monoqrafiyasının təqdimat mərasimi keçirildi.

Tədbirdə çıxış edən ziyalılar, alimlər öncə müasir Azərbaycan maarifçiliyinin, pedaqoji elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Hüseyn Əhmədovun şərəfli ömür yolundan, fəaliyyətindən danışdılar. Bir fikir təkrar-təkrar səsləndi ki, Azərbaycan elminə xüsusi töhfələr verən alim daim fəaliyyətdə, axtarışdadır. Onu sözün əsl mənasında elmin cəfakeşi adlandırmaq olar.

Yazıçı Qılman İlkin bildirdi ki, görkəmli alim Hüseyn Əhmədov 1957-ci ildən N.Nərimanovun elmi-pedaqoji irsinin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olur. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri ilə bağlı məqalələri Azərbaycan, rus, gürcü və erməni dillərində keçmiş İttifaqın bir sıra respublikalarının aparıcı qəzet və jurnallarında çap olunub.

Kitabın elmi redaktoru, filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğlu dedi ki, monoqrafiyada N.Nərimanovun həyatı, mühiti və pedaqoji fəaliyyətinin həm praktik, həm də elmi nəzəri sahəsi, istiqamətləri araşdırılmış, onun müəllimliyi, yeni ruhlu proqramı və dərslərin yaradılması, xalqın kütləvi şəkildə maarifləndirilməsi istiqamətində göstərdiyi xidmətlər, milli təhsildə ana dilinin, əqli tərbiyənin, qız məktəblərinin, vətənpərvərlik tərbiyəsinin və s. rolu haqqında söylədiyi fikirlər, onların tarixi, müasir əhəmiyyəti haqqında sistemli və əhatəli elmi təsəvvür yaradıb.

Çıxış edənlər bildirdilər ki, sətirlərin arasından Hüseyn Əhmədovun milli təəssüf hissi ilə alışıb yanan vətəndaş və

alim siması canlanır. Ancaq Hüseyn müəllimin də dediyi kimi, N.Nərimanova, onun elmi-nəzəri və bədii pedaqoji irsinə, tarixi mövqeyinə münasibət ayrı-ayrı zaman kəsiyində «dalğavari» olmuş, onun xidmətləri gah qabardılıb, gah da inkar edilib.

Hüseyn Əhmədovun araşdırması isə həmişə bu cür meyllərdən uzaq olaraq tarixi həqiqətə, sağlam elmi vicdana, gerçəkliklərə söykənib.

Həyatını Azərbaycan elminin inkişafına həsr edən Hüseyn müəllimin bu yeni kitabının ilk səhifəsi N.Nərimanovun 1924-cü ildə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin ilk məzunlarına göndərdiyi məktubdan sətirlərlə başlayır: «Əziz yoldaşlar! Təzə həyata qədəm qoymağınızı təbrik edirəm. Vəziyyətiniz hər nə qədər çətin, ağır və məsuliyyətli bir vəziyyətdirsə də, bunu da düşünməlisiniz: İnsanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir. Ona görə də sizin tərbiyəyinizdə olan Azərbaycan balaları gerek zəhmətsevər olsunlar, yeni başqasının yox, öz zəhmətlərinin qüvvətiylə ehtiyaclarını dəfədicə olsunlar».

Tədbirdə çıxış edənlər Hüseyn müəllimin elmə həsr etdiyi ömrünün, yorulmaz fəaliyyətinin, zəhmətsevərliyinin bugünkü gənclərə nüsxə olduğunu bildirdilər.

«Xalq» qəzeti, 25 may 2001-ci il.

**ABU-NUN YENİ NƏŞRİ:
HÜSEYN ƏHMƏDOV «NƏRİMAN NƏRİMANOV»**

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan görkəmli dramaturq, nasir, publisist və həkim Nəriman Nərimanovun adı Azərbaycanın maarif və mədəniyyət tarixində tanınmış müəllim və pedaqoq kimi daxil olub.

N.Nərimanov özünün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Zaqafqaziya xalqlarının azadlığı uğrunda aparılan mübarizə tarixində mühüm yer tutur. O, bütün həyatını zəhmətkeşlərin azadlığı, səadəti, xalqların birliyi və qardaşcasına dostluğunun möhkəmlənməsi işinə həsr edib.

Təsədüfi deyil ki, xalqımızın böyük oğlu cənab Heydər Əliyev N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı məruzəsində demişdir: «... xalqların dostluğu ideyalarının qızğın tərəfdarı... N.Nərimanovun böyük və qaynar həyatını bütünlüklə xalq işinə sərf etmişdir».

Onun bir mütəfəkkir kimi xalqımızın milli sərəvətinə çevrilən həm elmi, pedaqoji, bədii irsinin, həm də maarifçilik, ictimai, dövlətçilik fəaliyyətinin hərtərəfli tədqiq və təbliği elmimizin mühüm vəzifələrindəndir. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tariximizin tanınmış araşdırıcılarından olan pedaqoji elmlər doktoru, Rusiya Təhsil Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Hüseyn Əhmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyası bu istiqamətdə atılan uğurlu addımlardan biridir.

Monoqrafiyada müəllif N.Nərimanovun həyatını, çoxşaxəli fəaliyyətini, pedaqoji və tibbi fikirlərini araşdırıb. Oxuculara təqdim olunan bu kitab müəllifin 1979-2000-ci illərdə nəşr etdirdiyi «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri» adlı əsərinin yenidən işlənmiş üçüncü nəşridir. H.Əhmədov

özünün elmi-nəzəri müddəalarını mütəfəkkir ədibin həm bədii əsərlərinə, həm məqalə və çıxışlarına, həm də fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxunun özü tərəfindən üzə çıxarılib tədqiqata birinci olaraq cəlb edilən müxtəlif xarakterli sənəd və arxiv materiallarına istinadən inandırıcı, məntiqi dəlillərlə əsaslandırılıb.

Qeyd edək ki, kitab «Beynəlxalq Universitet» nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində bu il nəşr edilib. Kitabın elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğludur. Kitab müəllim və tələbələr, magistr və aspirantlar üçün çox faydalı vasitədir.

H.Əhmədovun N.Nərimanov şəxsiyyətinə və irsinə ardıcıl və qayğıkeş münasibətini təsadüfi hesab etmək olmaz. H.Əhmədov «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyasının «bərpa edilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşri»nə yazdığı «Sözardı, yaxud N.Nərimanov mənim həyatımda» başlıqlı məqaləsində bu vətəndaş-alim yanğısının səbəblərini belə izah edir: «Bu əsər mənim nə namizədlik, nə də doktorluq dissertasiyamdır. Bu mövzunu tədqiq etmək mənim Nərimanov şəxsiyyətinə, onun çoxşaxəli fəaliyyətinə vurğunluğum, əzab-əziyyətli günlərinə, sürgün illərinə baxmayaraq, xalqın mənəvi tərəqqisinə çalışmasına bizim nəslin hörmətlə yanaşması və qiymətləndirilməsi ilə bağlı olmuşdur...»

Akademik Hüseyn Əhmədovun bu kitabı nəinki tələbələr üçün, həm də N.Nərimanov irsinin tədqiqatçıları üçün faydalı mənbə olacaq.

*«Beynəlxalq Universitet»
qəzeti, may 2004-cü il.*

V. Z. Zeynalov
Tibb elmləri namizədi,
ehtiyatda olan tibb polkovniki

AKADEMİK H.ƏHMƏDOVUN «N.NƏRİMANOV MONOQRAFİYASI»NA AİD FİKİRLƏRİM VƏ DÜŞÜNCƏLƏRİM

Çox hörmətli Hüseyn müəllim! Əvvəla, sizə səmimi olaraq boynuma alıram ki, bu monoqrafıyanı oxuyana qədər, sadəcə olaraq mənəviyyatı təmiz, nəcib, gözü-könlü tox, xeyirxah insan, gözəl ailə başçısı, qayğıkeş ata, baba, gözəl pedaqoq, mahir natiq kimi dərin hörmət bəsləyirəm. Elə sizinlə birinci görüşümdə – qəbulunuzda olanda (əgər yadıncıdırsa 2001-ci ilin iyun ayında) bu qənaətə gəlmişəm. Ancaq sonrakı müşahidələrim də bunu təsdiq etdi.

Siz bir təsadüfə baxın ki, bizim ikimizin də hamı kimi, bəlkə də hamıdan daha çox pərəstiş etdiyimiz, çətin günlərimizin mənəvi dayağı və məsləhətçisi olan insan, «Sizin onunla nəfəs aldığınız və fəxr etdiyiniz», ömrünü gecəli-gündüzlü təmənnsiz olaraq xalqına sərf edən, millətinin tərəqqisi, maariflənməsi yolunda yorulmaz mübariz, öz şəxsi həyatını qorxu bilmədən xalqınin savadsızlığının, avamlığının, ləğvinə sərf edib, özünə çoxlu düşmən qazanan və dörd il sürgünə düşən nəcib və geniş ürəkli müəllim, ensiklopedik biliyə malik və xalqını ürəkdən sevən həkim, hərtərəfli publisist, bacarıqlı təşkilatçı, sanballı məqalələri ilə xalqın ürəyini fəth edən, təmənnsiz xeyriyyəçi, həqiqi və səmimi dost Nəriman Nərimanov idi.

Açıqlığı deyim ki, Sizin əməksevərliyiniz, fədakarlığınız, dözümlülüyünüz, insanpərvərliyiniz, qayğıkeşliyiniz, sadəliyi-
niz, sirayətədicili və tərbiyəvi, adi sözlə çox mənə ifadə etmək bacarığınız, insanlarla xoş ünsiyyət yaradıb dil tapmaq, qəlbləri oxumağınız mənim üçün bir örnəkdir. Ancaq sizin xalqımızın böyük və sevimli oğlu, dövlətimizin tarixində özünəməxsus

şanlı və şərəfli yer tutmağa layiq olan, fəxrimiz N.Nərimanov üçün, Tiflis şəhər Sovet sədrinin qəbulunda, acqarına saatlarla dayanmağınız və yazıq-yazıq milis işçilərinə yalvarıb, sədrin qəbuluna düşüb ürək yanıklığı ilə ondan özümüz üçün yox, böyük şəxsiyyət və əsl insan, xalqlar dostluğunun yorulmaz qarçısı olan N.Nərimanov haqda sədrlə olan söhbətiniz, məndə sizə qarşı olan hörməti və əsl insani məhəbbəti birə on qat artırdı.

Əziz Hüseyn müəllim! Siz incə və kövrək qəlbi, xeyirxah, hamıya əl tutan, el-obanın xeyrinə yarayan, ürək-dirək verən, ancaq xəstələndə nəinki heç kəsə, hətta sizin kimi istiqanlı, böyük-küçük yeri bilən, əziz-xələf oğluna belə əziyyət verməmək, dinnəzəcə, cımxırını çıxarmadan, özünü divara çevirib «yuxuda gördüyü ölümünü» gözləyən ananız Mələk xanımın «qərbi öləndə özünü divara çevirər» kəlməsinə qarşı, başqa oğullar kimi özünüzdən çıxmamış və dərin bilikli, səriştəli, yüksək səviyyəli həkim-psixoloq kimi onu inandırır, həyata qaytarmısınız. Bu isə oğluna yük olmaq istəməyən incə və kövrək qəlbi, südü halal anaya qarşı, əsl-nəcəbətli olan bir oğlun anasına olan ulvi-ilahi bir məhəbbətin ali təcəssümüdür. Əhsən sizə Hüseyn müəllim! Ananızın südü sizə halal olsun. Hətta Sizin atanızın dilindən işlədiyiniz «yedik kömbə» təşbehiniz də çox yerinə düşüb, çünki az qala mənasını itirən və yaddaşdan silinməkdə olan bu qədim Azərbaycan sözü, bu günkü gəncliyə ana-bala məhəbbətini, doğma, şirin dilimizə olan övlad məhəbbətini anlatmaq işində dərin mənəvi-psixoloji fəlsəfi bir məna daşıyır. 40 il ömrünü həkimliyə sərf edən bir insan kimi, sizin incə, həssas qəlbi həkim-psixoloq olmağınızı etiraf edirəm...

Sözlə insanı öldürmək də, diriltmək də olar, sözün qüvvəti və qüdrəti onun vaxtında dərin psixoloji süzgəcindən keçirib deməyi bacarmaqdan asılıdır. Bu da sizdə ilahi bir vergi payıdır, Hüseyn müəllim!

Əgər bizim sevimli N.Nərimanovu o günlərin dəyərlə cəvahir adlandırsanız, siz də Hüseyn müəllim, bizim xalqımızın bu günü üçün, müstəqil dövlətimizin elmi-pedaqogikasının həm nəzəri, həm də təcrübə cəhətdən yorulmadan inkişaf etdirən, çox gərəklili cəvahirisiniz. Doğrusunu deyim ki, görkəmli N.Nərimanovun nəinki ali təhsili, hətta orta təhsili olmadan belə (orta təhsil haqda attestatı o, 1902-ci il may ayında, 32 yaşında alıb, (səh.24)), məşhur «Şamdan bəy» (1894), «Bahadır və Son» (1896), «Nadir şah» (1899) əsərlərini, 3 dərsliliyi (Türk-Azərbaycan dilinin müxtəlif sərbəhfi), «Türk dilini müəllimsiz öyrənmək üçün ruslar üçün asan kitabça») və başqa yazılarında onun öz fikrini xalqna «Sətilər arasında» çatdırın, nəinki görkəmli-ictimai dövlet xadimi, həm də bacarıqlı ədib, nəcib, tərəqqipərvər maarifçi olmasını, sizin dərin psixoloji-pedaqoji süzgəcindən keçən və çətinliklə yaranan monoqrafiyanızdan öyrəndim və buna görə də sizə dərin minnətdarlıq edirəm.

Əziz Hüseyn müəllim! Sizin özünü məxsus inə psixoloji üsullarla deyilən hər sözün, hər fikrin incəliyini əziz tutan bir pedaqoq kimi, həm də səriştəli bir ədib kimi, 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayında böyük şəxsiyyət N.Nərimanovla, xeyriyyəçi-milyonçu Z.Tağıyev arasında baş verən ideoloji mübarizəsini ustalıqla təsvir eləməyiniz, oxucunu sakit buraxmır və sizə dərin minnətdarlıq hissi yaradır. Nə üçün? Əvvəldən mənə elə gəlirdi ki, nəinki bu günkü cavan müəllimlər, hətta qocaman müəllimlər belə, bu ideoloji mübarizənin hansı səbəbdən baş verməsini tamliqlə bilmirlər. Bu mübarizə, öz xalqının maariflənməsi yolunda için-için yaranmaqdan milli qururunun alçalmasına, müəllimlərin məktəbə ana dilini «Lal Metodlarla» şagirdlərə «it kimi hümməklə», «pişik kimi miyoldamaqla» başa salmalarına qarşı, bir ziyalı ürəyinin çırpıntısı, ürək yangısı, fəryadı, iniltisi və üsyanı idi... ona görə də öz xalqının maariflənməsi yolunda şam kimi yanan N.Nərimanov qorxu bilmədən Qafqaz

canışınından Azərbaycan xalqının ləyaqətini, milli mənlili alçaldan bu cür murdar pedaqoji metodların ləğvini xahiş yox, tələb etməyə çağırırdı. Odur ki, milyonçu Z.Tağıyevin qurultayda «Nərimanov kimdir? Mənim pulumla oxuyan, başı heç nədən çıxmayan, kasıb bir tələbədir», sözüne N.Nərimanov özünə məxsus ehtirasla «Heç kəs mənim ixtiyarımı pul gücünə əlimdən almamış və əla bilməzdi» deyərək Z.Tağıyevin pul köməyini rədd etmişdir. Bunu Sizin incəliklə, mahir ustalıqla təsvir etməyiniz, bu günkü tələbələr və müəllimlər üçün (əlbəttə ki, ürəyi xalqı üçün yanan, xalqı oğul məhəbbəti ilə sevənləri nəzərdə tutaram), öyrənilməli pedaqoji yaddaşdır və fikrimcə tədqiqəlayiqdir. Sizin içinizdən axan, səs-küylü, təlatümlü, dağ çayları kimi, qəlbini, ruhunuzu dilə gətirən, öz xalqına bağlılıq hissi, çoxsahəli pedaqoji fəaliyyətiniz, xalqın maariflənməsində, yetişməkdə olan müəllimlərə tövsiyələriniz, böyük Nərimanovun aşağıdakı sözləri ilə üst-üstə düşür... bir ictimai yerə dəvət alanda görəsən orda plov olacaqmı, millətin qeyrətini gərəkdir bizmi çəkək?, ye-iç kef çək, kim-kimədir?» deyən, öz vəzifələrini unudan müftəxor, başabəla müəllimləri, N.Nərimanov xalqına xəyanət edənlər adlandırır və belələrinə deyirdi: «Siz ey müftəxorlar, millət qeyrəti çəkənlərə yol verin...»

Hörmətli Hüseyn müəllim! Əgər dahi Nərimanov klassik-pedaqoq İ.N.Pestolosinin böyüklüyünü, onun həm nəzəriyyəçi, həm də öz fikirlərini təcrübədə dünyaya səs salmış, Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti kimi sanballı bir elm ocağının arxitektoru olmağınızda görürəm. Buna görə də mənim fikrimcə Siz daimi hörmətə, ehtirama və pərəstişə layiqli flaqman alimsiniz. N.Nərimanov «müəllimlər ictimaiyyətinə dair» məqaləsində xalqın ictimai tərəqqisinə yanan müəllimlər «çinovnik» və ayın 20-sini gözəyənələr adlandırır və müəllimin «universitet nişanı» ilə deyil, əməli işi ilə hörmət qazanmasına üstünlük verirdi. Rəsmi dairələrə danos yazıb xalqına canla-başla qulluq edən, vicdanlı

müəllimləri ləkələyib aradan çıxaran və özlərini ziyalı adı maskası altında, «millətin dərdinə dərmanşünas», «alimşünaslara», zəli kimi xalqın qanın soranlara üz tutub deyirdi: «xalqın gözü tərəzidir, o pisi yaxşıdan, müftəxoru namusludan seçməyi bacarır». N.Nərimanov istəyirdi ki, müəllimlər klassik pedaqoqların nəzəri irsini öyrənsin, dərin psixoloji analizlər aparmağı bacarsın hər şagirdə «bir ölçü ilə» yaşamasın, onların fərdi qabiliyyətini nəzərə alıb, şəfaqla yaşasın, ancaq vəzifə və maaş xatirinə deyil, öz işinə vicdanla, ürəklə yaşasın və şagirdlərə böyük və hədsiz məhəbbət bəsləsin. Onlara doğruçu və vicdanlı olmağı öyrətsin, bir parça çörək üçün ikiüzlülük, yaltaqlıq edib «qatığa qara deməsin», cəsur və cürətli insan kimi tərbiyə etsin. O, bildirirdi ki, mənəbdən ötəri yalan söyləyən ikiüzlü adamlar cəmiyyətə yararsız adamlardır. Nərimanov müəllimlərə öz hərəkətlərində, sözlərində ehtiyatlı olmağı, hər şeydə şəxsi nümunə olmağı arzulayırdı, çünki, uşaq gördüyünü tez götürər, deyirdi. Azərbaycanı Şərqi üçün bir məktəb kimi görməyi arzulayan N.Nərimanov, arxitektoru ulu öndərimiz, zamanımızın ölməz və uzaq görün siyasətçi olan Heydər Əliyevi, hər tərəfli çiçəklənən və sürətlə inkişaf edən, müstəqil doğma Azərbaycanımızı, əgər bu gün görsəydi, nə qədər sevinər və fəxr edərdi. Mənə elə gəlir ki, hər iki ulularımız, Azərbaycanı canından artıq sevən və onun inkişafı, çiçəklənməsi və dünyada özünə layiqli yer tutması üçün, hərəsi özünə məxsus tərzdə xalqına canını sərf edən, əməli və amalı bir olan və Allah tərəfindən xalqımıza bəxş edilən, iki əkiz qardaşlardır, desəm yanılmaram. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin N.Nərimanovu «...xalqlar dostluğu ideyalarının qızgın tərəfdarı...» adlandırılması heç də təsadüfi deyil. Çünki Sizin qaynar gənclik enerjisi ilə işləyib, arxivlərdən aşkarladığınız məktublardan belə qənaətə gəlirik ki, Nərimanov tatar, qırğız xalqlarının maariflənməsində böyük işlər görüb və hələ 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayına teleqram

vurmuş erməni müəllimlərinə verdiyi cavabında, bizim bu günkü bədnam qonşularımıza, hər iki qonşu xalqın arasında sülh yaratmaqda və dostluğun möhkəmlənməsini qara camaata başa salmaqda, birgə iş aparmaqda əlimizi sizə uzadıq, deməsi buna dəlalət edir. Daha sonra beynəlmiləlçi yazıçı N.Nərimanov «Bahadır və Sona» əsərində erməni qızı Sonanın, azərbaycanlı Bahadıra olan məhəbbətinin timsalında iki xalqın əli qabarıq, zəhmətkeş, kasıb təbəqəsini, yırtıcı, qaniçən, hiyləgər, ikiüzlü, xəbis xislətli, qatı millətçi daşnakların faşist ideologiyasına, fitnə-fəsad törətməsinə, iki xalqın arasında uçurum yaratmasına qarşı mübarizəyə ruhlandırır və xalqlar arasında düşmənçiliyin, kin-kidurətin əleyhinə çıxır, bir-birinə dostluq əlini uzatmağa çağırırdı. N.Nərimanov deyirdi ki, «bizə insanların xoşbəxtliyi, millətlərinin birliyi, bir-birinə dərin məhəbbəti, qardaşlığı, yoldaşlığı lazımdır». Nərimanov savadsız xalqı, maskası cəmiyyət eybəcərləri, ruhu kasıb, əqidəsi möhkəm olmayan ziyalılardan təmizləmək üçün, yeni savadlı zəhmətkeş, hərtərəfli ziyalı təbəqəsi yetişdirmək üçün, Qori seminariyasının azərbaycanlıların çox yaşadığı Bakı, Gəncə, İrəvan şəhərlərinə köçürülməsinə çalışırdı. 1894-cü ildə Bakı şəhərində öz hesabına Milli qiraətxanalar və bazar günləri məktəbləri açır, dərslilər yazır, çarizmin qarşılaşdığı xalqlar arasında millətçilik yayan siyasətinin iç üzünü açır, tərçüməçilik edir, hətta aktyorluq edir və qara camaatın gözünü açmağa çalışır. Qoqolun «Müfəttiş» əsərini Azərbaycan dilinə tərçümə edib, Azərbaycan səhnəsinə qoyur, özü də şəhər rəisi rolunu oynayır və çarizmin Rusiyada yaratdığı müftəxorluğu, məmurların ailə-məişət düşkünlüyünün iç üzünü açır və bütün Azərbaycana və Azərbaycan ailələrinə yayılmasına qarşı, mübariz ruhla çalışırdı. 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının nizamnamə və məramnaməsinin tərtibatçısı, yaradıcısı, qoyulan məsələlərin müasirliyi və aktualığı Nərimanovun böyük təşkilatçılıq bacarığının və dərin zəkası

nin məhsuludur. O, özünün keşməkeşli ömrünü öz xalqının savadsız, məzlum təbəqəsinin balalarının savadlanmasına, xoşbəxtliyinə sərf etmiş, xalqı gözü açıq və mübariz olmağa çağırmış və onlar üçün çox çətinliklərlə yaratdığı Milli qiraətxananın bir ay ərzində ikisinin də bağlanması camaatın tam biganə qalmasına ürək ağrısı ilə heyfslənmişdi. Çünki qonşu xalqlar azərbaycanlıların savadlanmasına paxıllıq edirlər. Bunu, Hüseyn müəllim, Sizin, çox inadkarlıqla üzə çıxartdığınız erməni yazıçısı Papazyanın hələ 1896-cı ildə Tiflisdə ermənicə çap etdirdiyi məqaləsində, Azərbaycanda qiraətxana oxucularının sayının çox olmasına, onun paxıllıq etməsindən aşkar görürük.

N.Nərimanov 1921-ci il Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin 26 avqust tarixli dekreti ilə Tusi adına APU-nun əsasını qoyanda, yeni müəllim kadrlarının hazırlanması üçün onların qarşısında üç vəzifə qoymuşdur.

1. Doğruçu və vicdanlı adamlar yetişdirmək;
2. Şəxsi nümunə göstərmək;
3. Azərbaycanı Şərq üçün bir məktəbə çevirmək;

Əziz Hüseyn müəllim! Siz çox böyük ədəbi psixoloji bir incəliklə Nərimanovun «Nadanlıq» və «Şamdan bəy» əsərlərində Ömər və Niyaz bəyin dili ilə, çox təəssüflər olsun ki, bu gün də aramızda yaşayan naqis, ürəkbulandıran və insanlar arasında nadanlıq, mənəviyyətsizlik, insan ləyaqətinin alçaldılmasını yayan, əqidədən zəif, oxumuş, ancaq tərbiyəsi az, maskalanmış, «ziyalı» müəllimləri kəskin tənqid edir və düz yola çağırırsınız. Siz bu fikiri çox böyük ustalıqla Nərimanovun «elm insana ancaq bilmədiyi şeyləri öyrədir, adam olmağa isə tərbiyə gərəkdir» ifadələrini işlədərək «diplomlu» ancaq biliyi qurumuş çayların suyu qədər dayaz, tərbiyəsi işlətdiyi «qotur» ifadələr kimi köntöy, yonulmamış, kobud kötökləri tərbiyəyə və savadsızlığa səsləyirsiniz. Tərbiyə verənin özünü tərbiyəli olmağa və bu işdə ardıcıl və natanam olmamağa, tərbiyəçinin sözü ilə işinin vəhdət təşkil

etməsinə çağırışınız çox dəqiq yerinə düşür və oxucuda buna inam və Sizə məhəbbət yaradır. Hörmətli Hüseyn müəllim! Sizin böyüklüyünüz və mənəvi zənginliyiniz elə ondadır ki, çox mürəkkəb, psixoloji təhlil apardıqdan sonra, sadə sözlərlə oxuculara öz fikrinizi aşlamağı bacarırsınız. Siz böyük Nərimanovun sözləri ilə, bu gün aramızda olan namuslu, vicdanlı adamlara ləkə yaxaraq, «hətərəm-pətərəm» «İyrənc» sifarişli yazıları ilə özünə şöhrət qazanmaq istəyən «qələm lotularına» bir fəlsəfi fikiri yada salırsız «...get o şeyin dalınca ki, sənə tərəqqi gətirəcək, çəkin o şeydən ki, səni tənəzzüllə aparacaqdır». Siz də Nərimanov kimi, ana dilinin təmizliyini, saflığını, müqəddəsliyini, əzəmətliyini qorumağa çalışın qocaman pedaqoq-alim kimi, onun sözləri ilə «... qan təmiz olanda ürək yaxşı işlədiyi kimi, dilin saflığı, təmizliyi də insanın, millətin tərəqqisinə səbəb olur və dil o vaxt qiymətli olur ki, onu təlim edənlər qeyrətli və namuslu insan olurlar», fikrini oxuculara çox incəliklə çatdırırsınız.

Ancaq, qeyd etmək lazımdır ki, monoqrafiyada redaksiya xətalarına yol verilib. Əgər, səhifə 17-də N.Nərimanov 1870-ci il aprelin 14-də anadan olubsa, səh.71-də 1871-ci ildə anadan olub. O, Qori seminarıyının 1890-cı ildə bitirib (səh.18), səh. 171-də isə 1892-ci ildə bitirib. N.Nərimanov 2 il müddətinə Həştərxana sürgün edilir (səh.25), səhifə 227-də isə 1909-1913, (yəni 4 il,- Z.V) sürgündə olub. Səhifə 27-də 5 illik sürgündə olub, 61-ci səhifədə qab əvəzinə qar gedib. Səhifə 116-da əhalinin əvəzinə əhlinin gedib, səhifə 117-də şəriət yerinə şərait gedib. Səhifə 135-də sözünü yerinə sözünü gedib. Səhifə 143-də Sizin əqidənizə bir nıcat yolu gətirəcəyəm 2 dəfə gedib. 171-ci səhifədə 2 il müddətində Qafqazda olası üçün yox, olmaması üçün getməli idi. 174-cü səhifədə 3 dəfə «yanlıq» yerinə «yalnış» gedib, «borc» yerinə «qorc» gedib. 178-ci səhifədə bədənin hər bir üzvü qadirdir, əvvəl özünün, sonra isə başqalarının bədənini deyil, üzvlərini olmalıdır... 179-cu səhifədə krivətlərin, yəni mikrobların bədəndə az

olması, azarın «azalmasına» səbəb olur əvəzinə, «şiddətli» olmasına səbəb olur gedib. 181-ci səhifədə uşaq sümükləri ananın bətnində «qırtlaq» şəklində olur gedib, ancaq, əslində «qığırdaq» şəklində olmalıdır.

Zənnimcə, monoqrafiya oxunaqlıdır, bədii dildə yazılıb, az sözlə çox fikir ifadə edən, nəzəri və təcürbi pedaqogikani keçmiş Y.Y.Russo, N.İ.Pestalotsi, Uşinski kimi klassik pedaqoqların zəngin biliyi və səriştəsi ilə zənginləşdirən, müəllim kimi yetişdirməkdə olan Azərbaycanın bütün gənc tələbələrini fəlsəfi, dərin əxlaqi, milli-mənəvi keyfiyyətlərə səsləyən, öz xalqına, ana dilinə, vətəninə bağlılığını tərbiyə edən, həm elmi nəzəri, həm də təcürbi əhəmiyyəti olan, sanballı və dərin məzmunlu, müasir şəraitdə hələ öz həllini tapmamış, bir çox müəmmalı suallara cavab verən, bütün ziyalılar üçün gərəkli, qiyməti ölçülməyən, stolüstü bir elmi əsərdir. Eyni zamanda, monoqrafiyada, Hüseyn müəllimin çox gərgin axtarışları nəticəsində üzə çıxan, bu günə qədər geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan, N.Nərimanovun məqalələrində, ilk baxışdan sadə görünən misallara, təbabətin bu gün də hələ öz həllini tapmamış suallarına cavab tapmaq olar. Bu məqalələrdə xəstəliyin törəmə səbəblərinə, yəni patogenizinə, əczaçılığa (dərman bitkiləri ilə müalicə və kimyəvi dərmanların zərər təsiri haqqında), ginekologiyamamallığa, anatomiya, sanitariya-gigiyena maarifinə (alkoqol və papirosun zərəri), ekologiyaya və vərəmin profilaktikasına aid N.Nərimanovun irəli sürdüyü fikirlər, zənnimcə, nəinki Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin Tibb fakültəsinin tələbələri və müəllimləri üçün, həm də Tibb Universitetinin tələbələri və müəllimləri üçün də bu monoqrafiyanı, dərin məzmunlu bir dərs vəsaiti kimi istifadə etməyə imkan verir.

«Prezident» qəzeti, 1-8 iyun 2004-cü il.

Zahid Qaralov,
pedaqoji elmlər doktoru,
professor, Milli Məclisin deputatı

VƏTƏNPƏRVƏR ZİYALI OBRAZININ TƏCƏSSÜMÜ

Azərbaycan xalqının tarixində, Milli-mədəni intibahımızın və elmi-intellektual inkişafımızın sürətlənməsində müstəsna rol oynamış bir çox şəxsiyyətlər vardır. Onların fəaliyyəti ölkəmizin ümumi tərəqqisinin təmin edilməsində, Azərbaycanda elmi-mədəni yüksəliş prosesinin həyata keçirilməsində böyük təsirə malik olmuşdur. Xalqımızın belə ziyalılardan biri də ictimai-siyasi xadim, dramaturq, nasir, publisist, həkim Nəriman Nərimanovdur.

N.Nərimanov kimi görkəmli ziyalıların fəaliyyətinin tədqiq edilib indiki və gələcək nəsillərə çatdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Akademik Hüseyn Əhmədovun bu günlərdə çapdan çıxmış «Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji və tibbi fikirləri)» kitabı da XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının maariflənməsi işinin təşkilində, cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət ruhunun tərbiyə olunmasında, xalqın intellektual inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsində sözün həqiqi mənasında tarixi xidmətləri olan böyük bir şəxsiyyətin fəaliyyətini əks etdirir.

Akademik Hüseyn Əhmədovun yeni əsəri N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətinin tarixi əhəmiyyətini dəqiq şəkildə qiymətləndirməyə, o dövrdə Azərbaycan realıqları haqqında ətraflı təsəvvür əldə etməyə, Azərbaycanın bu görkəmli övladının milli təhsilin inkişafı ilə bağlı ideyalarının mahiyyətini öyrənməyə imkan verir. Müəllif haqlı olaraq N.Nərimanovu böyük mütəfəkkir, həqiqi vətənpərvər və görkəmli ziyalı kimi təqdim edərək, onun elmi irsinin araşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Kitabda görkəmli ictimai-siyasi xadimin maarifçilik fəaliyyətinin özünəməxsus cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş,

onun gənclərin tərbiyəsinə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyi və bunu xalqın elmi-mədəni yüksəlişinin vacib şərti kimi qiymətləndirdiyi göstərilmişdir. Müəllif N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətinin əsaslandığı ideoloji istiqamətləri, onun marksist baxışlarının hansı prinsipial təməllər üzərində inkişaf tapdığını faktlar vasitəsilə açıqlamağa çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Akademik H.Əhmədov N.Nərimanovu hər şeydən əvvəl vətənpərvər bir ziyalı kimi təqdim edir, onun ideoloji baxışlarının, fəlsəfi-estetik göstərişlərinin yalnız bu amilə istinad etdiyini aydın şəkildə göstərir. Əsərdə oxuyuruq: «N.Nərimanov həmişə və hər yerdə özünün sələfi M.F.Axundov və müasiri C.Məmmədquluzadə kimi, doğma xalqının ümumbəşəri səviyyəyə qalxmasına, həmvətənlərinin qabaqcıl xalqların cərgəsinə qoşulmasına cəhd edir, bunun üçün xalq maarifinin inkişafı, maarifçiliyin ictimai-siyasi hərəkət kimi canlandırılması yolunda əlindən gələni edirdi».

Xalqın maarifləndirilməsi işində fəal iştirak edən və bu prosesin istiqamətvericilərindən olan N.Nərimanovun dövrü mətbuatda maarifləndirici məqalələrlə çıxış etməsi, kitabxana-qiraətxana təşkil etməsi, haqlı olaraq müəllif tərəfindən həmin dövrün ən mühüm hadisələrindən biri kimi səciyyələndirilir. Akademik H.Əhmədov N.Nərimanovun elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əhəmiyyətindən geniş bəhs edərək, onun dövrün mütərəqqi pedaqoji tələblərini düzgün dərk etməsini, azərbaycanlıların başqa xalqların maarifçi ənənələrindən faydalanaraq, dünyada gedən inkişaf prosesinə qoşulmasına çalışmasını qeyd edir.

N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətinin olduqca çətin mərhələlərindən keçdiyini və bu yolda onun bir çox problemlə qarşılaşdığını xatırladan H.Əhmədov bütün maneələrin onu sarsıtmadığına və öz xalqının intellektual inkişafına nail olmaq üçün möhkəm iradə və mübarizlik əzmi nümayiş etdirdiyinə diqqəti çəkir. N.Nərimanov çar üsul idarəsinin təzyiqlərinə və təhlükələrə baxmayaraq, öz məqsədinə çatmaq

üçün bütün imkanlardan istifadə edir və cəmiyyətdə inqilabi oyanışın, elmi yüksəlişin başlanması üçün çalışır.

Kitabda N.Nərimanovun ədəbi-bədii yaradıcılığı haqqında da geniş bəhs edilmişdir. N.Nərimanovun maarifçiliyin genişlənməsinə çağıran məqalələri barədə akademik H.Əhmədovun elmi-publisist qeydləri öz əksini tapmışdır. Bu nəşrin ən böyük üstünlüklərindən biri həm də ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı-alim N.Nərimanovun ictimai və elmi-pedaqoji fəaliyyətini, eyni zamanda ədəbi yaradıcılığını dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli reallıqları kontekstində oxuculara çatdırır. Bu, N.Nərimanov şəxsiyyətinin qeyri-adi keyfiyyətlərini və onun ziyalı vətənpərvərliyinin həqiqi mahiyyətini daha dərinləndirən anlamağa imkan yaradır.

Nəriman Nərimanovun xurafatçı ruhanilərin bu mürtece mövqeyinə dair tənqidi qeydlərini oxucuların diqqətinə çatdıran Hüseyn Əhmədov onun Azərbaycan xalqının dünyavi ehtimləməyə yiyələnməsi üçün əyalət və kəndlərdə məktəblərin açılmasının zəruriliyi fikirlərini xatırladır.

N.Nərimanovun xalqlar dostluğu və beynəlmilətçilik ideyaları haqqında düşüncələrinə də bu kitabda geniş yer verilmişdir. N.Nərimanov çox səmimi şəkildə xalqlar dostluğunun və beynəlmilətçiliyin hər bir millətə firavanlıq gətirəcəyinə əmin olmuşdur. Lakin sonralar bu ideyalardan SSRİ kimi imperiyalar öz siyasi məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün vasitə kimi istifadə etdilər. N.Nərimanov xalqları bir-birindən ayırmağın və onlar arasında fərq qoymağın qəti əleyhinə çıxaraq bəşəriyyətin mövcud bələdlərdən yalnız ümumi həmrəylik yolu ilə qurtula biləcəyinə inanırdı. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, Nərimanov öz xalqına münasibətdə kosmopolit düşüncə tərzinə üstünlük verirdi, əksinə, o, bütün fəaliyyəti ilə nə qədər vətənpərvər bir insan olduğunu sübut etmişdir. Kitabda bu mühüm amil o qədər ustalıqla qabardılmışdır ki, N.Nərimanovun beynəlmilətçilik və xalqlar dostluğu haqqında baxışları vətənpərvər ziyalı obrazının ştirixləri kimi təzahür

edir. Məsələn, N.Nərimanovun vətən və vətənpərvərlik haqqında fikirlərini oxucuların diqqətinə çatdıran müəllif yazır: «N.Nərimanov öz sevimli vətəninin gələcək xoşbəxtliyi və istiqlaliyyətini heç bir vaxt başqa xalqların səadətindən ayırmır, onların birini digərinə qarşı qoymur, əksinə, bütün xalqların səmimi və mehriban yaşamaları uğrunda mübarizə aparır. Onun fikirlərində fərdin mənafeyi vətən və xalqın mənafeyi ilə birləşdirilir».

Görkəmli ziyalının dini-estetik görüşləri də kitabda geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Burada göstərilir ki, N.Nərimanov dini mövhumatçılığı və onu yarıdanları ciddi tənqid etsə də, sovet ideoloqlarının qeyd etdiyi kimi ateist olmamışdır. Əksinə, islam dinin, eyni zamanda digər dinlərin tərbiyəvi əhəmiyyətinə həmişə inanmış və din amilinin millətlərin inkişafında xüsusi təsirə malik olduğu dəfələrlə vurğulamışdır. N.Nərimanov dini tənqidiyəliyin və düşmənçiliyin, məzhəbciliyin təbliğ olunmasının daim əleyhinə çıxmış və bu kimi faktorların xalqı parçaladığından narahatlığını ifadə etmişdir. Kitabda bu, N.Nərimanovdan gətirilmiş sitat vasitəsilə sübuta yetirilir: «Bu zamanədə müsəlmanlar iki islama qulluq edirlər. Yəni aramızda iki islam vardır. Bir islam ki, peyğəmbərimiz qoyubdur və birini də dəxi mollaların düzəldiblər». N.Nərimanov islami dəyərlərin və ideyaların təhrif olunmuş formada təbliğ edilməsinin əleyhinə çıxmış və buna əsasən ruhanilərin yol verdiyini diqqətə çatdırmışdır. Kitabda N.Nərimanov şəxsiyyətinin miqyasını tam şəkildə görməyə imkan verən bu mühüm amil açıq şəkildə göstərilmişdir.

Akademik H.Əhmədovun bu əsəri Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, böyük ziyalı və mütəfəkkir, tanınmış dövlət xadimi N.Nərimanov haqqında indiyə qədər mövcud olan ziddiyyətli fikirlərə aydınlıq gətirir və onun həqiqi vətənpərvər ziyalı simasını görməyə şərait yaradır. Kitabı oxuduqca belə bir qəti qənaətə gəlicən ki, N.Nərimanov indiyə qədər bir çoxlarının təqdim etməyə çalışdığı kimi kosmopolit və

ateist düşüncəli kommunist olmamışdır. Əksinə, o, bütün varlığı ilə öz xalqına və vətəninə sonsuz sədaqətlə xidmət etmiş və yaşadığı dövrün reallarını nəzərə almağı bacaran ictimai xadim kimi tanınmışdır.

«Azərbaycan» qəzeti, 13 iyun 2004-cü il.

«N.NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ FİKİRLƏRİ»

Azərbaycanda pedaqoji fikrin və xalq maarifinin inkişafında Nəriman Nərimanovun mühüm rolu olmuşdur. Nərimanov «dövrün mühüm, həyatı məsələlərinə toxunur və özünəməxsus ustalıqla mütərəqqi pedaqoji ideyaları yayırdı. Onun fikirləri zamanın başlıca ictimai-ideoloji problemləri ilə səsleşir, dövrün ictimai-siyasi məsələləri ilə vəhdət təşkil edirdi... Nərimanov Azərbaycan pedaqoji fikri tarixində inqilabi-demokratik meyillərin artmasına və inkişafına ciddi təsir göstərmişdir». Bu cümlələr «Maarif» nəşriyyatının 1979-cu ildə buraxdığı «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» kitabından götürülmüşdür. Nərimanovun təlim və tərbiyəyə aid demokratik maarifçi fikirlərin marksist baxışlara qədər yüksəlmiş, təlim-tərbiyə haqqında marksizmlenin təlimini Azərbaycan tarixində yaradıcı surətdə inkişaf etdirmiş və onu praktik olaraq həyata keçirməyə çalışmış görkəmli pedaqoq kimi qiymətləndirən professor Hüseyn Əhmədov tədqiq etdiyi problemə ciddi məsuliyyət hissi ilə yanaşmış, məqsədinə nail olmuşdur: Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirlərini hərtərəfli şəkildə oxuculara çatdırma bilməmişdir. Burada görkəmli pedaqoqun həyatı və maarifçilik fəaliyyətindən tutmuş müəllim və müəllim kadrları hazırlanması, əqli təhsil, ana dili və onun tədrisi, qadın təhsili, tərbiyənin məqsəd və rolu, xalqlar dostluğu və proletar beynəlmiləcliliyi, vətənpərvərlik, əmək və əmək tərbiyəsi, ateizm tərbiyəsi haqqında fikirləri təhlil edilmişdir.

Kitab müəllimlər, tədqiqatçılar, valideynlər üçün faydalıdır.

*«Azərbaycan məktəbi» jurnalı,
1979 № 11 səh.62.*

F.Rüstəmov

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ İRSİ ÖYRƏNİLİR

Azərbaycan xalq maarifi və pedaqoji fikir tarixinin bütöv bir dövrü N.Nərimanovun adı ilə bağlıdır. O, məşhur inqilabçı, partiya və dövlət xadimi, istedadlı alim və ədib, tanınmış publisist, görkəmli maarif xadimi və ictimaiyyətçi olmaqla bərabər, həm də pedaqogika, pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra məsələləri ilə yaxından məşğul olan praktik pedaqoq olmuşdur.

N.Nərimanovun xidmətləri həmişə böyük hörmət və ehtiramla yad edilir. N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinə dair hələ inqilabdan əvvəlki mətbuatda xeyli məqalələr dərc olunmuşdur. Lakin, onun zəngin və çox qiymətli irsi, ictimai-siyasi və inqilabi fəaliyyəti ancaq əsrimizin 20-ci illərindən öyrənilməyə başlanılmış, ədəbi, pedaqoji və fəlsəfi görüşləri öyrənilmiş, siyasi-inqilabi və tibbi fəaliyyəti haqqında elmi-tədqiqat işləri aparılmış, haqqında çox qiymətli məqalələr və monoqrafiyalar yazılmış, əsərləri başqa xalqların dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Lakin etiraf edilməlidir ki, ictimai inkişafımızın 30-40-cı illərində N.Nərimanov haqqında oxuculara çox az məlumat verilmiş, onun acı taleyi, ömür səhifələri ilə bağlı seyfərdə, arxiv materiallarında qalmış, ömrünün sonunda başına gətirilən müsibətlər tarixin acı həqiqətləri olduğu üçün söylənilməsi məsləhət bilinməmişdir. Professor M.Cəlalin bir məqaləsi istisna edilərsə, haqqında nəinki ciddi tədqiqat işləri aparılmamış, əksinə, həmin illərdə məlum səbəblərə görə tarixi ədalətsizliyə yol verilmiş, onun adını ləkələməyə və xalqdan gizlətməyə çalışmışlar. 50-ci illərdən bu sahədə sükut buz sınmağa başlayır. F.Köçərlinin, M.Qaziyevin, V.Məmmə-

dovun, C.Quliyevin, T.Əhmədovun və b. ilk tədqiqat əsərləri meydana gəlir. N.Nərimanovun bir çox qiymətli fikirləri oxuculara çatdırılır, mühüm ümumiləşdirmələr aparılır. N.Nərimanovun zəngin irsinin, o cümlədən pedaqoji irsinin öyrənilməsində «Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixi oçerkləri», «Azərbaycan tarixi [I və II hissə]», «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [III cild]» kitablarının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin kitablar N.Nərimanovun pedaqoji görüşlərinin tədqiqində ilkin mənbələrdən biri olmaqla pedaqoji istiqamətli tədqiqatlara xeyli təkan vermişdir.

N.Nərimanovun pedaqoji irsinin öyrənilməsində Ə.Qarabağlının, Ə.Məmmədovun, M.Məmmədovun, M.Qasimovun elmi-pedaqoji məqalələri maraq doğurur. İlk təşəbbüs kimi bunlar olduqca qiymətlidir. Ə.Qarabağlının, Ə.Məmmədovun əsərində N.Nərimanovun rus və ana dillərində dərslik, dərs vəsaitləri, lüğət tərtibləri işlərindəki fəaliyyəti ön plana çəkilir, praktik fəaliyyəti, dərin elmi biliyə əsaslanaraq yazdığı «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi», «Samouçitel russkoqo yazıka dlya musulman», «Samouçitel tatarskoqo yazıka dlya russkix» kitabları təhlil olunur.

A.Abdullayevin, Ə.Əhmədovun dissertasiyalarında, Ə.Seyidovun, M.Mehdizadənin, A.Rzayevin, C.Əhmədovun, F.Seyidovun, S.Axundovun əsərlərində N.Nərimanovun pedaqoji irsinin bu və ya digər cəhəti tədqiqata cəlb olunmuş, onun pedaqoji siqləti, gənc nəslin bəşəri ideyalar uğrunda mübarizəsində öz tərəvətini və əhəmiyyətini itirməyən pedaqoji fikirlərindən istifadə etməyin əhəmiyyəti göstərilir.

N.Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqində, təbliğində və Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafında onun xidmətlərinin xalqa çatdırılmasında prof. **H.Əhmədovun** sistemli və ardıcıl tədqiqatları daha qiymətlidir. Alim 1957-ci ildən həmin sahədə ciddi tədqiqat işləri aparmış, Bakı, Tbilisi, Yerevan, Həştərxan, Moskva, Leninqrad şəhərlərindəki arxiv və kitabxanalarda çalışmış, onun ilk dəfə müəllimlik etdiyi Gür-

cüstanın Qızılhəjli kəndində olmuş, çoxlu qiymətli sənədlər, foto materiallar və xatirə yazıları toplamışdır.

Apardığı elmi axtarışlar əsasında iki kitabça, Azərbaycan, rus, erməni, gürcü dillərində xeyli məqalə yazmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirməklə N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri haqqında sistemli, sanballı və dolğun tədqiqata nail olmuşdur.

H.Əhmədov ilk məqalələrindən «N.Nərimanovun pedaqoji fəaliyyəti haqqında» («Azərb. məktəbi», 1959, №5), «N.Nərimanovun həyat və pedaqoji fəaliyyətinin ilk dövrü» (1871-1890), [V.İ.Lenin adına API-nin elmi Əsərləri, 1961, XVIII c.], «N.Nərimanovun həyatı və mədəni maarifçilik fəaliyyəti» [V.İ.Lenin adına API-nin elmi Əsərləri, 1962, XVI c.], «N.Nərimanov əmək tərbiyəsi haqqında» [Məktəbdə istehsalat təlimi, 1965, №2], «Böyük pedaqoq, unudulmaz müəllim» («Azərbaycan məktəbi», 1970, №2), başlayaraq N.Nərimanovun Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində inqilabi demokratik meyllərin artmasına və inkişafına ciddi təsirini səciyyələndirir, təlim və tərbiyəyə aid demokratik maarifçi fikirlərdən marksist baxışlara qədər keçdiyi yolu təhlil edir, orijinal fikirlərini pedaqoji fikir süzgəcindən keçirir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, **H.Əhmədov** Moskvadakı V.İ.Lenin adına Mərkəzi Dövlət Kitabxanasında işləyərkən 1911-1914-cü illərdə nəşr olunan «Noviy jurnal rasionalnoqo vospitaniya» jurnalının 1912-ci il 5-ci nömrəsində «Doktor Nəriman bəy Nərimanov» imzası ilə çap olunmuş «Məktəbyaşlı uşaqların döş qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?» məqaləsinə rast gəlmiş və onu tərcümə edərək «Azərbaycan məktəbi» jurnalının 1976-cı il 5-ci nömrəsində dərc etdirmişdir. Görünür ki, N.Nərimanovun hələ də tədqiqatçılara və oxuculara məlum olmayan əsərləri vardır.

N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinin, o cümlədən pedaqoji irsinin öyrənilməsində F.Bayramovun gərgin zəhməti hesabına tərtib etdiyi «Nəriman Nərimanov [1870-1970]»

bibliografiyası [1972] xüsusilə qeyd olunmalıdır. Ölməz ədəbin həyat və fəaliyyətini öyrəniş tədqiq etmək üçün o, inqilabdan əvvəl və sonrakı dövrü mətbuatı bir-bir nəzərdən keçirmiş, zəngin və qiymətli irsi, N.Nərimanov haqqında yazılmış əsərləri toplamış, sistemləşdirmiş, oxucuları, tədqiqatçıları, uzun və yorucu işdən azad etməklə Nərimanov-şünaslığa layiqli töhfə vermişdir.

Mənəli həyatını zəhmətkeşlərin azadlığı, xalq maarifinin və mədəniyyətinin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş N.Nərimanov haqqında yazılmış hər bir əsər ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

H.Əhmədovun 70-ci illərdə pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmiş hər iki kitabçası «Nəriman Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri» [Bakı, 1979], «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» [Bakı, 1979] N.Nərimanovun pedaqoji görüşlərini sistemli əks etdirən ilk sanballı əsərlərdir. Xüsusilə, «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» kitabının elmi məziyyətləri haqqında dövrü pedaqoji mətbuatda xeyli material dərc olunmuş, alimin əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir [bax: F.Seyidov. Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirlərinin tədqiqi], [Azərbaycan. Müəllimi, 16.I.1980; Ə.Ağayev, M.Həsənov. Nəriman Nərimanova həsr edilmiş əsər]. [«Sovet Ermənistanı» qəzeti, 8 yanvar 1980; S.Alihusaynova. Qiymətli tədqiqat əsəri], [«Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 11 noyabr 1980] və s.

Kitabda N.Nərimanov pedaqoji ictimaiyyətə maarif fədaisi, müəllim hazırlığının bilicisi, ana dili təliminin mahir ustası, xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik kimi bəşəri ideyaların qarçısı, bütün varlığı, qanı və canı ilə xalqına bağlı, onun maariflənməsinə var qüvvəsi ilə çalışan, Azərbaycanda xalq maarifi təşkilatçılarından biri, marksist pedaqoji fikrin təbliğatçısı kimi təqdim olunur. Pedaqoji fikirlərinin elmi-nəzəri mahiyyəti açıılır, təlim ilə tərbiyənin vəhdəti, təhsilin tərbiyəyə müsbət təsiri, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi,

şəxsiyyətin təşəkkülündə elmin, təhsilin rolu haqqında fikirləri konkret faktlar əsasında şərh edilir. Tədqiqatçı N.Nərimanovun bir maarifçi kimi formalaşmasına təsir edən amillərin mənəvi vəhdətini ustalıqla təhlil edir, onu təkcə nəzəriyyəçi kimi deyil, həm də praktik kimi təqdim edir.

Ə.Ağayevin «Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyət haqqında» [1978] kitabçasında N.Nərimanovun şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə və mühitin rolu haqqında fikirlərinin təhlili də ön plana çəkilmiş və göstərilmişdir ki, o, irsiyyətin, silkiliyin qəti əleyhinə çıxmış, hamının silkən, fiziki qüvvəyə bərabər doğulduğunu göstərmiş «vaxtında lazım olan tərbiyəni verməyib öz əlimizlə uşaqlarımızı oda yandırırıq» - deyərək tərbiyə vermək üçün məktəblərin açılmasını, tərbiyə mühitinin yaradılmasını tərbiyə verənin özünü də tərbiyələndirmək lazımdır fikrini qətiyyətlə irəli sürmüş, tərbiyənin üsullarını, elmi əsaslarını öyrətməyin, tərbiyənin məqsədini dəqiq müəyyənləşdirməyin lazım olduğunu göstərmişdir.

N.Nərimanovun pedaqoji irsinin öyrənilməsi sahəsində qazanılan uğurlar, elmi qənaətlər nəinki respublika mətbuatında, həm də İttifaqın müxtəlif mətbuatlarında rus, gürcü dillərində çap edilmiş, Azərbaycan marksist pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndəsi haqqında pedaqoji ictimaiyyətə geniş məlumat verilmişdir. **H.Əhmədovun** rus dilində «Пролетарская и педагогическая деятельность Наримана Нариманова» [Советская педагогика, 1961, №5.], «Видный деятель народного образования Азербайджана» [«Народное образование», 1976, № 4], gürcü dilində, «N.Nərimanov Azərbaycanda marksist pedaqogikanın banisidir» [«Məktəb və həyat», 1972, №8] və s. məqalələrdə sübut olunur ki, bu irs ensiklopedik səciyyə daşıyır. Burada bütün əsas pedaqoji problemlər öz əksini tapmış, vətən və dünya pedaqogikasında özünü göstərən ən mütərəqqi ideyalar və baxışlar inkişaf etdirilmişdir. Onun qiymətli ideyaları Azərbaycanda pedaqoji

elmin inkişafına, məktəb sisteminin yenidən qurulmasına kömək etmişdir.

H. Bayramovun «Azərbaycan marksist pedaqogika elminin təşəkkülü tarixindən» [Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixinin aktual problemləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı, 1984, S. 48-60.] əsərində N. Nərimanovun Azərbaycanda marksist pedaqoji fikrin yayılmasında, marksist pedaqogika elminin təşəkkülündə xidmətləri səciyyətləndirilir. Və göstərilir ki, N. Nərimanovun pedaqoji irsində, ictimai-siyasi fəaliyyətində təhsil-tərbiyə məsələləri, ana dilinin tədrisi, rus dilinin milli məktəblərdə öyrədilməsi, xalqlar arasında dostluq və proletar beynəlmiləçiliyi ideyaları marksizm-leninizm təliminə əsaslanır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə, onun Azərbaycan marksist pedaqogika elminin təşəkkülü tarixindəki xidmətləri müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla, xalqımızın mədəni irsinin əvəzsiz nümunələrindəndir. Müəllif dəlillərlə sübut etməyə müvəffəq olur ki, hər şeydən əvvəl, N. Nərimanovun elmi-publisistik, pedaqoji əsərləri zəminində Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı yeni istiqamət almış oldu.

F. Seyidovun «Qori seminarı və onun məzunları» [B., 1988] kitabında 1886-1890-cı illərdə Qori seminarı təhsil almış N. Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətinin ümumi istiqamətlərindən bəhs olunur.

N. Nərimanovun əsərlərinin kütləvi tirajla nəşri də onun pedaqoji irsinin təbliğində mühüm rol oynayır. Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun N. Nərimanovun ədəbi əsərlərini və ədəbi-bədii xarakterli publisistik məqalələrini, Azərbaycan KP MK Partiya Tarixi İnstitutu tərəfindən iki cildə ibarət məqalə və nitqlərin çap edilməsi təqdirəlayiqdir. Artıq N. Nərimanovun 3 cildlik «Seçilmiş əsərlər»inin birinci cildi işıq üzü görüb.

Bu gün də N. Nərimanovun pedaqoji irsi öyrənilir və təbliğ olunur. Yaxın günlərdə işıq üzü görmüş «Azərbaycan SSR pedaqoji fikir antologiyası»nda [Moskva, 1989] N. Nəri-

manovun pedaqoji əsərlərindən nümunələr verilmiş və geniş şərh yazılmışdır. Həyat və fəaliyyəti, pedaqoji irsinin elmi məziyyətləri haqqında iri həcmli material «SSRİ xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinin öçerkləri»nin növbəti cildində nəşr olunur.

Dediklərimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, N. Nərimanovun elmi-pedaqoji ideyaları, marksist-pedaqoji fikirləri əsasən aşağıdakı yollarla yayılır: a) əsərlərinin orijinalının çap olunması; b) bədii əsərlərinin SSRİ xalqlarının dillərinə tərcüməsi; v) pedaqoji əsərlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş elmi məqalələrin və kitabçaların yazılması, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması; q) ittifaq qəzet və jurnallarında pedaqoji irsinin mahiyyətini açan əsərlərin çap edilməsi; ǵ) yubiley ilə bağlı elmi-praktik konfransların, elmi sessiyaların keçirilməsi; d) həyatı, fəaliyyəti və maarifçilik ideyaları haqqında tələbələrə diplom, referat və kurs işi yazmaları; e) pedaqogika tarixi, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi xüsusi kursunda N. Nərimanovun pedaqoji baxışlarına həsr olunmuş mühazirə və seminarların aparılması və s.

Lakin, xalqımızın dahi oğullarından olan Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsinin geniş tədqiq edilməməsi, onun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri»nin nəşr olunmaması təəssüf doğurmaya bilməz. Nəriman Nərimanovun xalq maarifi sahəsindəki xidmətləri böyükdür və bu istiqamətdə dərin tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu şərəfli işə gec də olsa başlamaq bizim müqəddəs borcumuzdur.

«Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1990-cı il, № 4.

Fərrux Rüstəmov
Pedaqoji elmlər namizədi, dosent

NƏRİMAN NƏRİMANOV HÜSEYN ƏHMƏDOVUN TƏDQIQATLARINDA

Zaman dəyişir, insan nəsilləri bir-birini əvəz edir, dünyaya gələn hər bir nəsil öz keçmişinə, tarixi yaddaşına nəzər salır, xalqının mədəniyyət pasportu hesab edilənlərin qarşısında baş əyir, xatirəsini dərin hörmətlə yad edir. Xalqımızın XX əsr tarixində özünə möhkəm yer tutan belə şəxsiyyətlərdən biri də Nəriman Nərimanovdur. O, məşhur inqilabçı, partiya və dövlət xadimi, istedadlı alim və ədib, tanınmış publisist, həkim, görkəmli maarif xadimi və ictimaiyyətçi olmaqla bərabər, həm də pedaqogika, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra məsələləri ilə yaxından məşğul olan praktik pedaqoq olmuşdur.

Təəssüf ki, ictimai inkişafımızın son 30-40-cı illərində onun acı taleyi, ömür səhifələri bağlı seyfərdə, arxiv materiallarında, bir də yaddaşlarda qalmış, ömrünün sonunda başına gətirilən müsibətlər tarixin acı həqiqətləri olduğu üçün uzun müddət söylənilməsi məsləhət bilinməmişdir. 50-ci illərdə bu sahədə sükut buzu sınmağa başlayır, N.Nərimanovla bağlı ilk tədqiqat əsərləri meydana gəlir, mühüm ümumiləşdirmələr aparılır.

Belə bir vaxtda- 1957-ci ildə Azərbaycan ETPEİ-də kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətə başlayan Hüseyin Əhmədova institutun o zamankı direktoru Məmməd Ələkbərov N.Nərimanovun pedaqoji irsi ilə bağlı elmi- tədqiqat işi yazmaq tapşırır. H.Əhmədov ilk gündən mövzunun aktuallığını, problemin tədqiqinin zəruri və vacib olduğunu, elmi və siyasi əhəmiyyətini dərk edir, ciddi axtarırlara başlayır, yuxusuz gecələr, narahat gündüzlər yaşayır. N.Nərimanovun adına layiq elmi əsər yazmaq üçün onun keçdiyi tarixi və şərəfli yolun izinə düşür. Genuya şəhərindən başqa, Nərimanovun olduğu bütün yerləri gəzir, ilk mənbəni öyrənmək

üçün arxivlərə üz tutur, Bakı, Moskva, Leningrad, Həştərxan, Tbilisi, İrəvan arxivlərində üstünü toz basmış xeyli sənəd aşkar edir, onun ilk dəfə müəllimlik etdiyi Borçalı mahalının Qızıl-hacılı kəndində olur, qiymətli sənədlər, fotomateriallar, xatirə yazıları toplayır.

Prof. H.M.Əhmədov N.Nərimanovla bağlı axtarışa başladıqı o günləri belə xatırlayır: «N.Nərimanovun anadan olduğu evi tapmaq üçün Tiflisə getdim. Soraqlaş-soraqlaş Şeytanbazarın sol yanında, Botanika bağına gedən yolun kənarında yerləşən həmin evi tapdım. Evdə N.Nərimanovla heç bir bağlılığı olmayan adamlar yaşayırdı. Orada N.Nərimanovun Moskvada çəkilmiş lafetin üstündəki cənəzasinin şəkildən başqa heç nə tapa bilmədim. Ünvanı dəqiqləşdirmək istədim. Gözlərimə inanmadım. Həmin küçə «Tatarskiy pereuloq» («Tatar göngəsi») adlanırdı. Qəhər məni boğdu. Necə yəni «Tatarkiy pereuloq?» Tbilisi Şəhər Sovetinə ərizə yazdım. Çətinliklə də olsa sədrin qəbuluna düşə bildim. Məsələnin mahiyyəti ilə onu tanış etdim, N.Nərimanovun kimliyini ona xatırlatdım. Həmin küçənin onun şərəfinə adlandırılmasını xahiş etdim. Aradan bir müddət keçəndən sonra, 1959-cu ildə yenidən oraya yollandım. Gördüm ki, küçənin adını dəyişib «Mürzə Şəfi Vazeh» qoyublar. N.Nərimanovun adı isə şəhərin ən yaxşı prospektlərindən birinə verilib». Bunlar H.Əhmədovun gərgin zəhmətinin, vətəndaşlıq qeyrətinin bəhrəsidir. Məhz, onun təşəbbüsü, yerli ziyalıların tələbkərligi ilə onun adını daşıyır. N.Nərimanovun taleyi Həştərxanla da bağlı olmuş, orada sürgündə yaşamış, quberniya xalq maarif şöbəsinin müdiri işləmişdir. H.M.Əhmədov Həştərxanda olarkən onun sürgündə yaşadığı evi tapmış, Həştərxan qəzetlərində çap etdirdiyi məqalələrinin foto surətlərini Azərbaycan Tarixi Muzeyinə vermişdir.

1961-ci ildə H.M.Əhmədovu Moskvaya, Ali Attestasiya Komissiyasına çağırırlar. 1958-ci ildə «İbtidai məktəb şagirdlərinin kommunist əxlaqı tərbiyəsində nümunənin rolu və ondan istifadə etmək yolları» mövzusunda müdafiə etdiyi

namizədlik dissertasiyası ilə bağlı xeyli suallar verirlər. Suallara dolğun və hərtərəfli cavab verməyə çalışan H.M.Əhmədov bəzi fikirlərini rus dilində izah etməyə çətinlik çəkir. Elə bu vaxt ekspert şurasının sədri, N.K.Qonçarov müdafiədən sonra hansı əsərlərin nəşr olunduğunu soruşur. O, Bakıda çap edilən əsərlərin sadalayır və N.Nərimanovla bağlı bir məqaləsinin isə «Sovetskaya pedaqogika» jurnalında çap olduğunu söyləyir. N.Qonçarovun sifətinə təbəssüm qonur. Həmin jurnalın redaktoru olduğundan məqalədən xəbəri varmış. Belə bir həlledici anda məqalə müəllifini tərifləməkdə «xəsislik» etmədən əlavə edir: «Biz sovet pedaqogikasının nümayəndələri kimi ancaq Krupskayanı, Makarenkonu tədqiq və təbliğ edirik. Leninin silahdaşı N.Nərimanov dahidir, o, Şərqi müəllimidir. Onu öyrənmək, təbliğ etmək, xatirəsini yad etmək bizim borcumuzdur. Bəli, belə bir çətin vaxtda həyatını xalqın səadətinə həsr edən N.Nərimanov Hüseyn müəllimin də xeyirxahına çevrilir.

H.M.Əhmədov da ona «borclu» qalmır. Apardığı elmi araşdırmalar əsasında N.Nərimanovun pedaqoji irsi ilə bağlı sanballı, elmi tutumu ilə fərqlənən kitab yazır. 1975-ci ildə «Maarif» nəşriyatında yığılan həmin kitab çox təəsüf ki, «Qlavlit» tərəfindən çapa imzalanmır. Müxtəlif səbəblər göstərilir: Niyə kitabda çarizm yox, rus çarizmi yazılıb? Bu «böyük» qardaşımızı narazı salar. Onun fəaliyyəti Şaumiyandan, Caparizdedən, Mikoyandan ayrı verilib. Bəs birgə inqilabi mübarizə? Xalqlar dostluğu ideyasının əksinəmi gedirsən? N.Nərimanovun Kommunist Partiyasındakı xidmətini çox şişirdib və s. həmin kitab çap olunmur və indii də H.Əhmədovun ev arxivində qalır. Professor həmin nüsxəni «şikəst Nərimanov» kimi əzizləyir, onu Nərimanovun öz taleyinə bənzədir. İki ildən sonra həmin kitab bəzi məcburi dəyişikliklərdən sonra mərhum Vəli Məmmədova rəyə göndərilir və onun xeyir-duası ilə 1979-cu ildə işıq üzü görür.

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, H.Əhmədov Moskvada V.İ.Lenin adına Mərkəzi Dövlət Kitabxanasında işləyərkən 1911-1914-cü illərdə nəşr olunan «Noviy jurnal

raionalnoqo vospitaniə» jurnalının 1912-ci il 5-ci sayında «Doktor Nəriman bəy Nərimanov» imzası ilə çap olunmuş «Məktəbyaşlı uşaqların döş qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?» məqaləsinə rast gəlmiş və onu tərcümə edərək «Azərbaycan məktəbi» jurnalının 1976-cı il 5-ci sayında dərc etdirmişdir. Görünür ki, N.Nərimanovun hələ də tədqiqatçılara və oxuculara məlum olmayan əsərləri vardır. Professor H.M.Əhmədov araşdırmaları əsasında iki kitab, Azərbaycan, rus, gürcü, erməni dillərində xeyli məqalə yazmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirməklə N.Nərimanovun pedaqoji irsi ilə bağlı sistemli, sanballı və dolğun tədqiqata nail olmuşdur.

H.M.Əhmədov ilk məqalələrindən başlayaraq N.Nərimanovun Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində inqilabi demokratik meyillərin artmasına və inkişafına ciddi təsirini səciyyələndirir, orijinal fikirlərini pedaqoji fikir süzgəcindən keçirir, gənc nəslin bəşəri ideyaları uğrunda mübarizəsində öz tərvətini və əhəmiyyətini itirməyən pedaqoji fikirlərindən istifadə etməyin əhəmiyyətini göstərir.

H.M.Əhmədovun 70-ci illərdə pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsinə vermiş «Nəriman Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri» (1971), «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» (1979) kitabları N.Nərimanovun pedaqoji görüşlərini sistemli əks etdirən ilk sanballı əsərlərdir. Xüsusilə, «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» əsərinin elmi məziyyətləri haqqında dövrü pedaqoji mətbuatda xeyli material dərc olunmuş, alimin əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Kitabda N.Nərimanov ictimaiyyətə maarif fədaisi, müəllim hazırlığının bilicisi, ana dili təlimlik kimi bəşəri ideyaların carçısı, bütün varlığı, qanı və canı ilə xalqına bağlı, onun maariflənməsinə var qüvvəsi ilə çalışan, Azərbaycanda xalq maarifi təşkilatçılarından biri, pedaqoji fikrin təbliğatçısı kimi təbliğ olunur. Pedaqoji fikirlərinin elmi-nəzəri mahiyyəti açılır, təlim ilə tərbiyənin vəhdəti, təhsilin tərbiyəyə müsbət təsiri, şəxsiyyətin təşəkkülündə elmin, təhsilin rolu haqqında fikirləri konkret faktlar

əsasında şərh edilir. N.Nərimanovun bir maarifçi kimi formalaşmasına təsir edən amillər mənəvi vəhdətdə ustalıqla təhlil edilir, o, təkcə nəzəriyyəçi kimi deyil, həm də praktik kimi təqdim olunur.

N.Nərimanovun pedaqoji irsinin öyrənilməsi sahəsində qazanılan uğurlar, elmi qənaətlər nəinki respublika mətbuatında, həm də keçmiş İttifaq mətbuatında çap edilmiş, Azərbaycan pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndəsi haqqında pedaqoji ictimaiyyətə geniş məlumat verilmişdir. Prof. H.M.Əhmədovun rus dilində N.Nərimanovun fəaliyyəti ilə bağlı dərc etdirdiyi məqalələrdə onun irsinin ensiklopedik səciyyə daşdığı sübut olunur və göstərilir ki, burada bütün əsas pedaqoji problemlər öz elmi həllini tapmış, vətən və dünya pedaqogikasında özünü göstərən ən mütərəqqi ideyalar və baxışlar inkişaf etdirilmişdir. Onun qiymətli ideyaları Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafına, məktəb sisteminin yenidən qurulmasına kömək etmişdir. Məhz onun elmi-publisistik və pedaqoji əsərləri zəminində Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı yeni istiqamət almışdır.

Professor H.M.Əhmədovun təşəbbüsü ilə 1990-cı ildə N.Nərimanovun anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Konfransda N.Nərimanovun çoxcəhətli fəaliyyətinin işıqlandırılmasına həsr olunmuş 100-ə yaxın məruzə dinlənilmişdir.

Professor H.M.Əhmədovun rəhbərliyi ilə tələbələr N.Nərimanovun həyatı, fəaliyyəti və maarifçilik ideyaları ilə bağlı diplom, referat və kurs işləri yazırlar. Yaxşı olar ki, professorun elmi rəhbərliyi ilə N.Nərimanovun pedaqoji irsi yeni bir dissertasiyanın tədqiqat obyektinə çevrilsin.

*«Akademik H.Əhmədovun elmi-pedaqoji
fəaliyyətinin əsas istiqamətləri».
Bakı, APİ, 1996-cı il. səh. 98-103.*

III HİSSƏ

N. NƏRİMANOVA HƏSR EDİLƏN TƏDBİRLƏRDƏ H. ƏHMƏDOVUN İŞTİRAKINA AİD MƏLUMATLAR

AKADEMİK H.M.ƏHMƏDOVUN

N.NƏRİMANOVA HƏSR EDİLMİŞ TƏDBİRLƏRDƏ İŞTİRAKINA AİD MƏLUMATLAR

1. «Elmi-nəzəri konfrans» (N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi qarşısında). «Yeni Şirvan» qəzeti. 20 oktyabr 1970-ci il.

2. R.Əliyev. «Elmi konfrans (N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunur)». «Azərbaycan gəncləri» qəzeti. 26-28 dekabr 1970-ci il.

3. Ə.Paşayev. «Nəriman Nərimanov və Qızılhajılı məktəbi». «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. 1980-ci il. № 4. səh. 61-63.

4. P.Mursaqulova. «Qoy, görüşlər əbədi olsun!». «Yeni Mərneuli» qəzeti. 30 may 1988-ci il.

5. N.Nərimanovun anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı.API.1990.

6. G.M.Qocayeva, F.A.Rüstəmov. Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqinə dair Bakı.API.1990. səh.3-4.

7. Elmi-praktik Konfrans «Kommunist» qəzeti, 6 aprel 1990-cı il.

8. Bildiriş. «Kommunist» qəzeti, 6 aprel 1990-cı il.

9. F.Rüstəmov. «Təqdimat mərasimi». «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 21-27 iyun 2001-ci il.

10. A.Bayramoğlu. «Nəriman Nərimanov xatirə muzeyində». «Respublika» qəzeti. 21 may 2004-cü il.

ELMI-NƏZƏRİ KONFRANS

Şənbə günü Rayon Xalq Maarif İşçiləri evində Azərbaycan SSR «Bilik» cəmiyyəti idarə heyətinin, V.İ.Lenin adına API-nin pedaqogika kafedrasının və Şamaxı Rayon Partiya Komitəsinin görkəmli partiya və dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının böyük oğlu N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyinə və Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafına həsr olunmuş elmi nəzəri konfransı keçirilib.

Konfransı giriş sözü ilə rayon partiya komitəsinin birinci katibi Y.Rzayev yoldaş açaraq, pedaqoji elmlər namizədi V.Mustafazadə «N.Nərimanov xalq maarifi, təlim və tərbiyə haqqında», pedaqoji elmlər namizədi H.Əhmədov «50 il ərzində Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı», RXMŞ-nın müdiri Ə.Veysov «Məktəb işinə rəhbərliyin məzmun və üsulunun təkmilləşdirilməsi» mövzularında məruzə edib.

Daha sonra rayon partiya komitəsinin işçisi İ.Qurbanov və «Yeni Şirvan» qəzetinin məsul katibi V.Yusifov çıxış edib.

(N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi qarşısında)

*«Yeni Şirvan» qəzeti,
20 oktyabr 1970-ci il.*

ELMI KONFRANS

V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi konfrans keçirilib.

Dosentlərdən X.Köçərli, H.Əhmədov «Xalqlar dostluğunun qarçısı», «Nəriman Nərimanovun pedaqoji görüşləri» mövzularında məruzə ediblər. Dosent Ə.Əliməmmədov öz çıxışını «Nəriman Nərimanov və rus ədəbiyyatı» mövzusunda həsr edib. Dosent N.Əlizadə konfrans iştirakçılarını Nəriman Nərimanovun diplomatik fəaliyyəti ilə tanış edib. Dosent Ə.Süleymanov «Nəriman Nərimanov və İran inqilabı» mövzusunda məruzə etmişdir.

Bura toplaşanlar Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu haqqında respublikanın qocaman jurnalisti Q.Məmmədlinin və H.Hacıyevin xatirələrini həyacanla dinləyiblər.

Şairlərdən Tofiq Bayram, Sokrat Xanyan və Nəriman Həsənzadə Elmi konfransda öz şerlərini oxudu.

*«Azərbaycan Gəncləri» qəzeti,
26-28 dekabr 1970-ci il.*

QOY, GÖRÜŞLƏR ƏBƏDİ OLSUN

Azərbaycan dövlət Pedaqoji İnstitutunun professoru Hüseyn Əhmədov, Azərbaycan SSR Mərkəzi müəllimləri təkmilləşdirmə institutunun şöbə müdiri Rəşid Cabbarov, N.Nərimanovun qohumu N.Nərimanov, yazıçı Ə.Yasinzadə Xudat şəhər mədəniyyət evində çıxış etdilər.

Ramiz müəllim həmin görüşdə çıxışına bu sözlərlə başladı:

- Əziz dostlar, icazə verin xalqımızın dahi oğlu, görkəmli dövlət xadimi, V.İ.Leninin silahdaşı Nərimanovun ilk dəfə işlədiyi Gürcüstanın Qızılhajılı kənd sakinlərinin səmimi salamını yetirim.

Nərimanovun ədəbi, pedaqoji və inqilabi fəaliyyəti Qızılhajılı kəndi ilə sıx bağlı olub. Böyük ictimai xadim, əsl insan və beynəlmiləlçi Nərimanov 1925-ci ildə Qızılhajılı kənd sakini İsmayıl Murşaqulovun Moskvaya, ona vurduğu təbrik teleqramına cavab göndərmişdir. O, teleqramda yazmışdı: «əziz Şah İsmayıl, səndən çox xahiş edirəm ki, mənim təbrikimi həmyerlilərim saydığım Qəzilhacılılara çatdırasan, doğma kəndim saydığım Qızılhajılıya ömürlük minnətdaram. Çünki mən bəşəriyyətə əbədi xidmət etmək fikrinə bu kənddə gəlmişəm».

Vaxtı ilə Qızılhajılıda açılmış ibtidai məktəb Zaqafqaziya müsəlmanlar üçün maarif ocağının ilk pionerlərindən biri idi. O vaxt Nərimanovun açdığı məktəbdə 14 nəfər təhsil alırdısa, bu gün Qızılhajılı məktəbində 1200 nəfər şagird elmi biliklərin əsasını öyrənir.

Çıxışımın sonunda onu demək istəyirəm ki, Xaçmaz rayonunun qonaqpərvər xalqı ilə bu cümlü görüşümüz ilk və son görüş olmasın. Dostluğumuzun təməlini qoyan bu cümlü görüş əbədi olsun.

Görüş başa çatdı. Sonra qonaqları Şah dağın büllür çeşməsi olan Şollar su hövzəsinə dəvət etdilər. Hər yerin özünəməxsus füsunkarlığı, cazibədarlığı vardır. Şollar su hövzəsinin qələmə gəlməz təsviri isə insanı valeh edir. Bu yerləri yalnız və yalnız öz gözlərilə görüb, gözəlliyi, sirli bir aləmi duymalısan. Yalnız oxucularımıza onu demək istəyirik ki, Bakının 180 kilometrliyində yerləşən Xaçmazda bu füsunkarlığı Hacı Zeynalabın Tağıyev yaradıb. Burada eşitdiyim qısa məlumatdan bildiklərimi oxuculara çatdırmağı maraqlı hesab edirəm.

1911-ci ildə Bakıda şiddətli quraqlıq, susuzluq şəraiti yaranıb. Çətinlikdən yaxa qurtarmaq, Bakını su ilə təmin etmək üçün Hacı Zeynalabın işə başlayır. O, alman mütəxəssislərinin köməyi ilə Şah dağın 200-dən çox bulağının saf suyunu bir hövzədə birləşdirərək Bakıya su kəməri çəkdirir. Çingiz Fərəcov yoldaşın dediyinə görə su hövzəsində 1916-cı ildən indiyədək heç bir təmir işi aparılmayıb. O ildən necə varsa eləcə də qalmaqdadır.

Şollar su hövzəsinin qapısı üzərində Zeynalabın Tağıyevin sözlərindəki həqiqət bu günlə necə də səslənir: «Şahdağ öz qarı və buzlaqları ilə əbədi olduğu kimi, Şollar çeşməsinin suyu da əbədidir».

Buradaca, füsunkar təbiətli, bülbüllü bağda Şollar suyunun ətirli çayına qonaq olduq. Süfrə arxasında maraqlı söhbət getdi. Xaçmaz Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Çingiz Fərəcov yoldaş qonaqları maraqlandıran suallara cavab verir, arabilir şən zarafatlar edirdi.

Sonra Çingiz Fərəcovdan Xaçmaz rayonunun təbii iqlim şəraiti, məşğulliyəti, iqtisadi göstəriciləri barədə məlumat aldım, Raykom müasir şəraitlə bağlı olan bəzi problem məsələlərindən danışdı. Bildirdi ki, Xaçmaza elə bir vaxtda gəlmisiniz ki, təbiət yaşıl nəgmə oxuyur. Hara baxırsan yaşılıq görürsən, quşların ecazkar nəgməsini eşidirsən. Rayonda 22 millətin nümayəndəsi çiyin-çiyinə çalışır. Əməkçilərin əsas

məşğulliyəti tərəvəzçilikdir. 35 ildən artıqdır ki, həmin sahə becərilir. Bu il xaçmazlılar 5420 hektar sahədə tərəvəz becərilər. 125.710 ton məhsul istehsal edilməsi planlaşdırılıb. Rayonda 116 mindən çox əhali yaşayır. Hər il rayonun istirahət zonalarında 10 min insan istirahət edir. İnsanlara qayğı, onların mənzil, məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq rayon partiya komitəsinin diqqət mərkəzindədir.

Bizə bu yerlərdə yeni tanışlar, dostlar qazandıran Nəzakət Kərimovanın söhbəti də maraqlı oldu. Onunla söhbətin qısa mətnin olduğu kimi dəftərcəmə qeyd etdim. Axı, bu işgüzar qadının canfəşanlıığı sayəsində Azərbaycanın görkəmli heykəltaraşı Mirəli Mirqasımovun zəhməti ilə Nərimanovun abidəsi ucaldılıb. Və yalnız bundan sonra Nəzakət xanım özlüyündə rahatlıq tapıb.

Məktəbdə yaradılan Nərimanov muzeyi barədə danışmaqdan yorulmurdu. Məktəbimiz xalqımızın mərd və nəcib oğlu Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanovun adını daşıyır, bildirdi; Nəzakət xanım.

Biz Gürcüstan SSR-in Qızılhajılı, Bakıdakı 128 nömrəli orta məktəblərinin Nərimanov muzeyləri ilə Özbəkistan SSR-in 36 nömrəli məktəbin, Ukrayna SSR-in Volnovaxa şəhər 5 nömrəli məktəbin Nərimanov pioner drujinası ilə məktublaşırıq.

Dostluq əlaqələrimiz getdikcə genişlənir. Dostlar bizə qonaq gəlir, biz onlara qonaq gedirik. N.Nərimanovun mübariz silahdaşı Fioletovun 100 illiyinə həsr olunmuş şəkillərdə Tambov vilayətinin Jerdevka rayonundan gəlmiş qonaqlar muzeyimizin «Döyüş şöhrəti» otağının açılışında iştirak ediblər. Bu cür görüşlər gənclərimizin vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Məhz, buna görə də muzeyimiz Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin Fəxri Fərmanına layiq görülüb.

Bəli, Nəzakət xanım Nərimanovla bağlı gördüyü bu və digər tədbirlərdən həvəslə danışdı. Danışdıqca yeni-yeni

maraqlı tədbirlərlə tanış olurduq. Vaxt isə sonna çatırdı. Dostlardan ayrılmaq çətin olsa da vidalaşdıq. Onlar bizə uğurlu yol arzuladılar. Biz də onları bol süfrəli, geniş ürəkli doğma Borçalıya dəvət etdik.

*«Yeni Marneuli» qəzeti,
30 may 1989-cu il.*

ELMI-PRAKTİK KONFRANS

V.I.Lenin adına Qırmızı Əmək Bayrağı Ordenli Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda görkəmli ictimai xadim, yazıçı, maarifçi və həkim kimi tanınan və sevilən Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş iki günlük elmi-praktik konfrans keçirilmişdir.

Aprelin 13-də institutun akt zalında açılan tədbirdə APİ-nin elmi işlər üzrə prorektoru, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor E.Eyvazov giriş sözü söyləmişdir. Sonra pedaqogika kafedrasının müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor **H.Əhmədov** «N.Nərimanov Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu və maarifçisidir», filologiya elmləri doktoru, professor X.Məmmədov «N.Nərimanov görkəmli maarifçi realist yazıçı kimi» və Xudat şəhərindəki 2 nömrəli məktəbin müəllimi N.Kərimova «N.Nərimanovun məktəbdə təşkil olunan xatirə muzeyi və onun şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsində rolu» mövzusunda məruzə etmişlər.

Plenar iclasın sonunda şair Oqtay Rza Nəriman Nərimanova həsr etdiyi şeirini oxumuşdur.

Aprelin 14-də elmi-praktik konfrans 2 bölmə üzrə işini davam etdirmişdir. Həmin gün bölmələrdə yetmişə yaxın məruzə və çıxış dinlənilmiş, faydalı fikir mübadiləsi aparılmış, maraqlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

*«Kommunist» qəzeti,
6 aprel 1990-cı il.*

BİLDİRİŞ

V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu görkəmli partiya və dövlət xadimi, maarifçi və pedaqoq Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 120 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfrans keçirir.

Məruzələr:

«N.Nərimanov Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu və maarifçisidir» - professor *H.M.Əhmədov*.

«N.Nərimanov qadın təhsili uğrunda mübarizədə» - Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor Z.N.Verdiyev.

«N.Nərimanov maarifçi realist yazıçı kimi» - professor X.Q.Məmmədov.

Konfrans 1990-cı il aprelin 13-də saat 12-də institutun böyük akt zalında keçiriləcəkdir.

Konfrans öz işini pedaqogika, ictimai və humanitar elmlər üzrə bölmələrdə davam etdirəcəkdir.

Maraqlananlar dəvət olunurlar.

Təşkilat komitəsi.

*«Kommunist» qəzeti,
6 aprel 1990-cı il.*

Fərrux Rüstəmov,

*Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyasının
həqiqi üzvü, akademik M.Mehdizadə və
«Gənc alimlər» mükafatları laureatı*

TƏQDİMAT MƏRASİMİ

Zaman dəyişir, nəsillər bir-birini əvəz edir, dünyaya gələn hər bir nəsil öz keçmişinə, tarixi yaddaşına nəzər salır, xalqımızın mənəviyyat pasportu hesab edilənlərin qarşısında baş əyir, xatirəsini dərin hörmətlə yad edirlər. Xalqımızın XX əsr tarixində özünə möhkəm yer tutan şəxsiyyətlərdən biri də Nəriman Nərimanovdur. Şərəfli və mənalı ömrünü xalqının yolunda şam tək əritmiş, millətin tərəqqisi naminə böyük fədakarlıqlar göstərmiş N.Nərimanov xalqın yaddaşında məşhur inqilabçı, partiya və dövlət xadimi, istedadlı alim və ədib, tanınmış publisist, təmənnsiz həkim, həm nəzəriyyəçi, həm də praktik pedaqoq kimi yaşayır. Olduqca ziddiyyətli, təlatümlü bir dövrdə çalışmış N.Nərimanov şərəfli olduğu qədər də faciəli bir ömür yaşayıb. Varlığı ilə, qanı və canı ilə xidmət etdiyi, ürəkdən inandığı bir ideologiya onu cismən məhv etmiş, ömrünün sonunda başına gətirilən müsibətlər tarixin həqiqətləri olduğu üçün uzun müddət söylənilməsi məsləhət bilinməyib. Onun acı taleyi, ömür səhifələri bağlı səyflərdə, arxiv materiallarında, bir də yaddaşlarda yaşayıb. İyirminci yüzilliyin 50-ci illərinin ikinci yarısına kimi məlum səbəblərə görə tarixi ədalətsizliyə yol verilib, onun adını ləkələməyə, xalqdan gizlətməyə çalışıblar. 50-ci illərdən bu sahədə sükut buzu «sınır», F.Köçərli, M.Qaziyev, V.Məmmədov, C.Quliyev və T.Əhmədovun N.Nərimanovla bağlı ilk tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Onun pedaqoji və metodik fikirlərinin tədqiqinə təşəbbüs göstərilir. N.Nərimanovun pedaqoji irsini sistemli tədqiq, təbliğ və tədris etmək isə Hüseyn Əhmədova nəsib olur.

1957-ci ildə Azərbaycan ETPİ-də kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətinə başlayan Hüseyn Əhmədov institutun o zamankı direktoru Məmməd Ələkbərovun məsləhəti ilə N.Nərimanovun pedaqoji irsi ilə bağlı elmi araşdırmalara girişir. H.Əhmədov ilk gündən mövzunun aktuallığını, problemin tədqiqinin zəruri və vacib olduğunu, elmi və siyasi əhəmiyyətini dərk edir, ciddi axtarışlara başlayır, yuxusuz gecələr keçirir, əsər yazmaq üçün onun keçdiyi tarixi və şərəfli yolun izinə düşür. Genuya şəhərindən başqa, Nərimanovun olduğu bütün yerləri gəzir, ilk mənbəni öyrənmək üçün arxivlərə üz tutur. Bakı, Moskva, Leninqrad, Həştərxan, Tbilisi və İrəvan arxivlərində üstünü toz basmış xeyli sənəd aşkar edir, onun ilk dəfə müəllimlik etdiyi Borçalı mahalının Qızılhajılı kəndində olur, qiymətli sənədlər, fotomateriallar, xatirə yazıları toplayır.

Apardığı elmi axtarışlar əsasında iki kitab, Azərbaycan, rus, gürcü, erməni dillərində xeyli məqalə yazır, müxtəlif mətbuat orqanlarında, nüfuzlu elmi nəşrlərdə çap etdirməklə N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri ilə bağlı sistemli, sanballı və dolğun tədqiqata nail olur. Lakin yazdıqlarını ürəyi istədiyi kimi çap edə bilmir. 1975-ci ildə «Maarif» nəşriyyatında yığılan «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» kitabı Qlavlit tərəfindən çapa imzalanır. Sensor millətin taleyüklü məsələləri ilə bağlı N.Nərimanovun fikirlərinin kitabdan çıxarılmasını təkid edir. Ona görə də həmin kitab çap olunmur və indi də H.Əhmədovun şəxsi arxivində saxlanılır. İki ildən sonra xeyli ixtisaslardan, siyasi redaktədən sonra Vəli Məmmədovun xeyir-duası ilə nəşr olunur. Ancaq redaktor qayğısına tuş gəlmiş, «şikəst edilmiş övladı» onu daim narahat edir, mənəvi əzab verir, kitabın taleyini Nərimanovun taleyinə bənzəyir, N.Nərimanovun pedaqoji irsini təbliğ və tədris edir. Milli müstəqilliyin bizə bəxş etdiyi imkandan istifadə edərək «şikəst övladını» «müalicə edir», əvvəlki ixtisasları bərpa edir, yeni elmi fakt və təhlillə zənginləşdirərək «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» monoqrafiyasını yenidən nəşr etdirir.

Beynəlxalq Muzeylər Günü münasibətilə N.Nərimanovun ev muzeyində həmin kitabın təqdimatına mərasimi keçirildi. Respublikamızın tanınmış alimləri, elm və sənət adamları, muzeyin əməkdaşları, akademiklərin yetirmələri «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» kitabının işığına toplandı. Təqdimatına mərasimi kimi nəzərdə tutulan bu tədbir elmi konfrans səviyyəsində keçdi. Tədbiri muzeyin direktoru Qurban Məmmədov açaraq ev-muzeyin yaranmasından, çoxsahəli fəaliyyətindən, keçirdiyi tədbirlərdən danışdı. Məlum oldu ki, 1977-ci il noyabrın 6-da Heydər Əliyevin iştirakı ilə açılan muzeydə N.Nərimanov 1913-1918-ci illərdə yaşayıb və fəaliyyət göstərmişdir. Sonra o, Nəriman Nərimanova həm tuncdan və qranitdən, həm də kitablardan heykəl qoyan insanları xatırladı. Ruhu da, fikri də, əməli də Nərimanov xisləti olan akademik Hüseyn Əhmədovun onunla bağlı tədqiqatları üzərində dayandı. Söz alimin həmkarlarına verildi. Kitabın redaktoru, filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramov, professor Fikrət Seyidov, professor Xanmurad Əhmədov, professor İncilab Kərimov, professor Müseyb Məmmədov kitabın məziyyətlərindən danışdılar.

Professorlar Nübar Muxtarova, İslam Zeynalov, Əsədulla Qurbanov, Əmrulla Paşayev, Akif Abbasov və Əkrəm Zeynalov, yazıçı Qılman İlkin, dosentlər Elmira Muradova, Firdovsiyə Əhmədova, Vidadi Bəşirov akademik Hüseyn Əhmədovun yaradıcılıq axtarışlarından söz açdılar.

Tədbirin sonunda muzeyin direktoru Qurban Məmmədov və N.Nərimanovun qardaşı nəvəsi Nəriman Nərimanov akademik Hüseyn Əhmədov sözünün işığına toplaşanlara öz təşəkkürlərini bildirdilər.

*«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,
21-27 iyun 2001-ci il.*

NƏRİMAN NƏRİMANOV XATİRƏ-MUZEYİNDƏ

Görkəmli ədib və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun zəngin və hərtərəfli irsi tədqiqatçıların və geniş ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Onun ardıcıl tədqiqatçılarından biri də pedaqoji elmlər doktoru, professor, Rusiya Pedaqoji Elmlər akademiyasının həqiqi üzvü Hüseyn Əhmədovdur.

Alimin N.Nərimanova həsr edilmiş monoqrafiyası üçüncü dəfədir ki, hər dəfə təkmilləşdirilmiş şəkildə nəşr olunur. H.Əhmədovun yenidən çapdan çıxmış «Nəriman Nərimanov» (Bakı, 2004) monoqrafiyasının Beynəlxalq Muzeylər günü münasibətilə Nəriman Nərimanovun xatirə-muzeyində müzakirəsi və təqdim olunma mərasiminin keçirilməsi də N.Nərimanov irsinə məhəbbət və vurğunluğun bariz nümunəsidir.

Mərasimi giriş sözü ilə muzey direktoru, tarix elmləri namizədi Qurban Məmmədov açıqdan sonra monoqrafiya haqqında məlumat üçün sözü Hüseyn Əhmədova verdi. O, Nəriman Nərimanov şəxsiyyətinə və irsinə bağlılığının sirlərindən və bu işə sərf etdiyi əməkdən, aldığı zövqdən danışdı.

Monoqrafiyanın elmi redaktoru və ön söz müəllifi filologiya elmləri doktoru Alxan Məmmədov əsər üzərində Hüseyn müəllimlə birgə apardıqları işdən söhbət açdı. AMEA-nin müxbir üzvü İncilab Kərimov, professorlar Pənah Xəlilov, Nizami Məmmədov, Fikrət Seyidov, şair-alim Ənvər Əhməd, Həsən Həsənov və başqaları monoqrafiyanın yeniliklərindən və əhəmiyyətindən danışdılar.

Qocaman aktyor, xalq artisti, Muxtar Avşarov özünü N.Nərimanov haqqında xatirələrini danışdı, Hüseyn Əhmədova monoqrafiyası üçün minnətdarlıq etdi. Aktyor Firuz Xudaverdiyev, şair Nəriman Həsənzadənin «Nəriman» poemasından bir parçanı ifa etdi.

«Azərbaycan məktəbi» jurnalının baş redaktoru Zəhra Əliyeva, respublika Muzeylər İdarəsinin şöbə müdiri Pakizə Almazova və başqa qonaqların da fəal iştirakı ilə keçən mərasimin sonunda Hüseyn Əhmədov çıxış edərək onun əməyinə verilən böyük qiymətə görə təşəkkürünü bildirdi., Nəriman Nərimanov şəxsiyyətinin və irsinin ədəbiyyatşünaslıqda, öyrənilməsinin vacibliyindən söhbət açdı.

*«Respublika» qəzeti,
21 may 2004-cü il*

*A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji
İnstitutunun müəllimi, pedaqoji elmlər namizədi*

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN ANADAN OLMASININ 110 İLLİYİ

NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ QIZILHACILI MƏKTƏBİ

Məlumdur ki, Nəriman Nərimanovun həyat və yaradıcılığına, pedaqoji ictimai və inqilabi fəaliyyətinə xeyli elmi əsər, monoqrafiyalar həsr edilib. Bu sahədə Vəli Məmmədov, Firudin Köçərli, Hüseyn Əhmədov, Məmməd Qaziyev, Xeyrulla Məmmədov, Mixail Ağacanov və başqa alimlərimizin məzmunlu və maraqlı tədqiqatları xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu müəlliflərin çoxu N.Nərimanovun Qızılhacılı kəndindəki fəaliyyətindən danışarkən onu «xalq içərisində elm və maarifi təbliğ edən» (B.Məmmədov), «maarif və məktəb sahəsində ciddi tədbirlər haqqında düşünən, planlar çıxaran» (F.Köçərli), «kəndlilər arasında izahat işi aparan, savadsızlığı ləğv etmək üçün dərnəklər yaradan» (M.Ağacanov), «dərsdən sonrakı vaxtlarda...kəndlilər arasında elm və mədəniyyət mövzularında söhbətlər keçirən» bir müəllim kimi xarakterizə edir.

İlk baxışda nəzərə çarpan cəhət odur ki, N.Nərimanovun Qızılhacılıdakı ictimai-pedaqoji fəaliyyəti barədə müəlliflər arasında fikir ayrılığı yoxdur. Demək olar ki, hamısının fikri eynidir. Amma Nərimanovun Qızılhacılıdan getməsinin səbəbi haqqında söhbət düşərkən həmin tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Akademik Firudin Köçərlinin fikrincə N.Nərimanov «bir kənd çərçivəsində qalmaq istəməmiş, daha geniş fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə Qızılhacılıdan Bakıya getmişdir». Professor Hüseyn Əhmədov da N.Nərimanovun Qızılhacılıdan Bakıya getməsinə siyasi mənə verir, bunu inqilabi mübarizə ilə əlaqələndirir.

N.Nərimanov Bakıya «bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə qüvvəsi çatdığı qədər kömək etmək» məqsədi ilə gəldi. Bəli,

xoşbəxt gələcək uğrunda mübarizə əzmi ilə gəldi. Bu fikir isə N.Nərimanovda özünün sonralar qeyd etdiyi kimi, ilk dəfə Qızılhacılı kəndində doğulubdur. Bu mənada inamla demək olar ki, N.Nərimanovun ideya-siyasi və maarifçilik görüşlərinin inkişafına Qızılhacılı mühitinin müəyyən təsiri olubdur. Bu fikri söyləməkdə F.Köçərli və H.Əhmədov yoldaşlar da tamamilə haqlıdirlar.

1925-ci il martın əvvəllərində SSRİ Mərkəzi İcrayyə Komitəsinin sədri N.Nərimanov Gürcüstanın iqtisadi-siyasi və mədəni vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Tiflisə gəlib. O, vaxtının məhdud olmasına baxmayaraq Qızılhacılıya baş çəkməyi yaddan çıxarmadı. N.Nərimanov fürsət tapıb 34 illik ayrılıqdan sonra martın 6-da Qızılhacılıya gəldi. Kəndin camaatı, Nərimanovun keçmiş şagirdləri, qonşu kəndlərdən bura gələn adamlar onu hərəzlə qarşıladılar. O, vaxtilə işlədiyi məktəbdə oldu. Sınıf otaqlarını gəzdirdi, müəllimlərlə və şagirdlərlə mehribancasına söhbət etdi. Onlara təlim-tərbiyə işində müvəffəqiyyətlər arzuladı. N.Nərimanovun gəlişi münasibətilə kənddə mitinq keçirildi. Çıxış edənlər onun zəhmətkeşlər qarşısındakı böyük xidmətlərini qeyd etdilər, gəlişinə hədsiz dərəcədə sevindiklərini bildirdilər. Elə kənddəki məktəbə N.Nərimanovun adının verilməsi ona bəslənən böyük hörmət və məhəbbətin ifadəsi idi.

Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulmasından cəmi dörd il keçirdi. Amma, buna baxmayaraq, Qızılhacılı 34 il bundan əvvəl N.Nərimanovun gördüyü kəndə bənzəmirdi. Onun siması dəyişmişdi.

N.Nərimanovla görüş mitinq iştirakçılarına böyük təsir bağışladı. Bəli, bu görüş daim düşüncə-düşüncə, işləmiş, ömrünün gözəl çağlarını bütün xalqların zəhmətkeşlərinin səmimi birliyi uğrunda mübarizəyə sərf etmiş təvazökar və xeyirxah bir insanla, dövlət başçısı və ictimai xadimlə, yazıçı və müəllimlə, böyük Leninin silahdaşı ilə olan görüş idi.

Qızılhacılı camaatı N.Nərimanovu həmişə məhəbbətlə xatırlayır.

*«Azərbaycan məktəbi» jurnalı,
1980-cı il № 4 səh.61-63.*

G. M. Qocayeva, F. A. Rüstəmov
(V.İ.Lenin adına API)

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN PEDAQOJİ İRSİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

Azərbaycan xalq maarifi və pedaqoji fikir tarixinin bütöv bir dövrü N.Nərimanovun Adı ilə bağlıdır. O, məşhur inqilabçı, partiya və dövlət xadimi, istedadlı alim və ədib, tanınmış publisist, dünyada ən humanist peşənin — təbəbətə layiqli nümayəndəsi, görkəmli maarif xadimi və ictimaiyyətçi olmaqla bərabər, həm də pedaqogika, pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra məsələləri ilə yaxından məşğul olan praktik pedaqog olmuşdur.

Məhz bu səbəbdən N.Nərimanovun xidmətləri həmişə böyük hörmət və ehtiramla yad edilir. N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinə dair inqilabdan əvvəlki mətbuatda xeyli məqalələr dərc olunmuşdur. Lakin onun zəngin və çox qiymətli irsi, ictimai — siyasi və inqilabi fəaliyyəti ancaq əsrimizin 20-ci illərdən öyrənilməyə başlanmış, ədəbi, pedaqoji və fəlsəfi görüşləri öyrənilmiş, siyasi — inqilabi və tibbi fəaliyyəti haqqında elmi — tədqiqat işləri aparılmış, haqqında çox qiymətli məqalələr və monoqrafiyalar yazılmışdır.

İctimai inkişafımızın 30-40-cı illərində məlum səbəblərə görə tarixi ədalətsizliyə yol verilmiş N.Nərimanovun adını ləkələməyə və xalqdan gizlətməyə çalışmışlar. Haqqında heç bir ciddi tədqiqat işi aparılmamışdır.

50-ci illərdən bu sahədə irəliləyişlər nəzərə çarpır, belə ki, M.Qaziyevin, V.Məmmədovun, C.Quliyevin, F.Köçərlinin, T.Əhmədovun ilk tədqiqat əsərləri meydana gəlir, mühüm ümumiləşdirmələr aparılır. Həmin illərdə N.Nərimanovun pedaqoji irsinin öyrənilməsi ilə bağlı Ə.Qarabağlının, Ə.Məmmədovun, M.Məmmədovun, M.Qasimovun elmi —

pedaqoji məqalələri çap olunur, onun pedaqoji fəaliyyətinin inqilaba qədərki dövrü araşdırılır.

N.Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqində, təbliğində və Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafında onun xidmətlərinin xalqa çatdırılmasında prof. H.Əhmədovun sistemli və ardıcıl tədqiqatları daha qiymətlidir. Alim 1957-ci ildən həmin sahədə ciddi tədqiqat işləri aparmış, Bakı, Tbilisi, Yerevan, Həştərxan, Moskva, Leningrad şəhərlərindəki arxiv və kitabxanalarda çalışmış, çoxlu qiymətli sənədlər, foto materiallar, xatirə yazıları toplamış, apardığı elmi axtarışlar əsasında iki kitab, azərbaycan, rus, erməni, gürcü dillərində xeyli məqalə yazmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirməklə sistemli, sanballı və dolğun tədqiqata nail olmuşdur.

*N.Nərimanovun anadan olmasının
120 illiyinə həsr olunmuş elmi—praktik
konfransın tezisləri. Bakı. API. 1990. səh.3-4.*

IV HİSSƏ

N. NƏRİMANOVUN BİR NAMƏLUM MƏQALƏSİ

N.NƏRİMANOVUN BİR NAMƏLUM MƏQALƏSİ HAQQINDA

Nəriman Nərimanovun elmi-ədəbi, tibbi-pedaqoji irsində onun publisistikası da böyük yer tutur. N.Nərimanovun publisist məqalələri əsasən Bakı və Həştərxan dövrü mətbuatında Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuşdur.

N.Nərimanov 1909-cü ildən 1913-ci ilədək Həştərxanda sürgündə olarkən yazdığı məqalələr onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu illərdə o, Azərbaycan və tatar dillərində çıxan «Burhani tərəqqi», «Prikaspiyski kray», «Astraxanski vestik», «Astraxanski listok» və s. qəzetlərlə əməkdaşlıq etmişdir. 1911-ci ildə Həştərxan şəhərində keçirilən həkimlərin ikinci qəza qurultayında iştirak etmişdir. Onun buradakı çıxışı Həştərxan həkimlər cəmiyyətinin «İzvestiya» jurnalında dərc olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, N.Nərimanovun publisistikası, xüsusilə Həştərxan dövrü, müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və əsasən Nərimanşünasların tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır.

Lakin son illərdə dərinlən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, N.Nərimanovun indiyədək tədqiqatçılara və oxuculara məlum olmayan məqalələri də vardır. Belə naməlum məqalələrdən birini biz tapmışıq.

Nərimanovun sürgündə olduğu dövrdə Həştərxanda nəşr olunan qəzet və jurnalların komplektlərini nəzərdən keçirərkən 1911-1914-cü illərdə nəşr olunan aylıq «Noviy jurnal rasionalnoqo vospitaniya» jurnalının 1912-ci il 5-ci nömrəsində «Doktor Nəriman-bəy Nərimanov» imzası ilə «Məktəbyaşlı uşaqların döş qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?» adlı bir məqaləyə rast gəldik. Bu jurnalın nəşiri və redaktoru A.A.Dernova-Yarmolenko familiar bir qadın olmuşdur. Onun şəxsiyyəti hələlik bizə məlum deyildir.

N.Nərimanovun yaradıcılığının öyrənilməsində həmin məqalənin əhmiyyətini nəzərə alaraq onun rus dilindən tərcümə olunmuş tam mətninin dərcini faydalı hesab edirik.

MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN DÖŞ QƏFƏSİNƏ DİQQƏT YETİRMƏK NƏ ÜÇÜN ZƏRURİDİR?

Ümumiyyətlə, canlıların və xüsusilə insanın orqanizmi başlanmış həyatı davam etdirməyə qabildir. Bunu ayrı-ayrı orqanların fiziologiyasından, onların bəzilərinin axırımı məhsulundan və bu orqanlar arasındakı ağıllı ahəngdarlıqdan da görmək olar.

Məsələn, ürəyin fəaliyyətinə diqqət yetirək; o, işləmək üçün bir dəfə təkən almış və işləyir; o, təkə işləmir, həm də şəraitə, həm özündə, həm də digər orqanlarda baş verən patoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmağı bacarır.

Belə fərz edək ki, orqanizmin müəyyən bir sahəsi nəyə görə adi vaxtlarda olandan daha artıq miqdarda qan tələb edir, ürək isə, məsələn, normal şəraitdə dəqiqədə 75 dəfə vurur. Belə bir iş şəraitində yuxarıda göstərdiyimiz sahə qan çatışmamazlığından zərər çəkə bilər. Bu olmasın deyə ürək müəyyən vaxtda müəyyən sahəyə lazımı miqdarda qan çitdirməyə məqsədi ilə daha tez-tez sıxılmağa başlayır.

Bütün bunlar insanın iradəsindən asılı olmayaraq edilir.

Daha bir misal göstərək: böyrəklər sidik hazırlayır; orqanizmdən ayrılan sidik orqanizmi üçün zərərli olan məhsulları çıxarır. Əgər böyrəklərdən birinin funksiyası azalmış və ya böyrəklərdən biri çıxarılmışdırsa, o zaman sağlam böyrək, orqanizmi müntəzəm olaraq zəhərlənməsin deyə, bütün işi öz üzərinə götürür. Belə güclü iş şəraitində o iki dəfə böyüyür.

Əgər faqotsitoz haqqında Meçnikovun nəzəriyyəsini də, orqanizmin özünümüdafiəsinə misal kimi, buraya əlavə etsək, bizim yuxarıda söylədiyimizi təsdiq etmək üçün kifayət edər. Həmin fikir isə belədir: Orqanizmi həqiqətən bir dəfə başlanmış həyatı təkə davam etdirməyə deyil, həm də özünü orqanizmi üçün zərərli olan ünsürlərdən mühafizə etməyə qabildir.

Əgər bu belədirsə, onda biz yalnız orqanizmə köməyə gəlməli, təbii inkişafına mane olmadan onu kənar zərərli ünsürlərdən qorunmalıyıq. Orqanizmi üçün kənar zərərli ünsürlərdən danışıq, biz burada elə mikroorqanizmləri göstərməklə kifayətlənirik ki, onlar insan orqanizminə düşən kimi, sürətlə çoxalmağa üçün orada əlverişli şərait tapırlar. Onlar çoxaldıqca zəhər buraxır və bu zəhərlər orqanizmi bu və ya digər formada zəhərləyirlər.

Bütün yoluxucu xəstəliklər: yatalaq, vəba, taun, vərəm və i.a. Buna misal ola bilər.

Lakin biz burada onlardan danışmaq istəmirik. Bizim məqsədimiz sizi xarici şəraitlə tanış etməkdir ki, həmin şərait bu və ya digər yolla orqanizmin təbii inkişafına maneçilik törədir, beləliklə də xəstəliyin əmələ gəlməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Xəstəliklərə hassas olmaq nə deməkdir?

Yuxarıda biz demişdik ki, hər bir orqan ayrılıqda və bir-biri ilə əlaqədə, fasiləsiz olaraq işləyərək, təkcə orqanizmi saxlamağa çalışmış, həm də onu zərərli ünsürlərdən mühafizə edir.

İki subyekti götürək: onlardan biri tez-tez, həm də bəs deyincə spirtli içki – araç içir, digəri heç içmir. Alkoqol proplazmatik zəhərdir; o, suyu sıradan çıxarır, zülalı laxtalandıraraq, ümumiyyətlə selikli qışaya və xüsusilə də mədənin selikli qışasına məhvedici təsir göstərir. Əgər bu belədirsə, siz heç də təəccüb etməyin ki, tez-tez alkoqol qəbul edən adam mədə katarından daim əziyyət çəkəcək, daha doğrusu, daim spirtin təsiri altında olan selikli qışa yeməyi həzm etmək üçün lazım olan mədə şirəsini vaxtında ayırmaq qabiliyyətini itirəcəkdir. Bir sıra batsillalara, xüsusilə vəba batsillasına öldürücü təsir göstərən duz turşusu da mədə şirəsinin tərkibində olur.

Doğrudan da vəba batsillaları yemək və ya su ilə sağlam mədəyə düşdükdə duz turşusunun təsiri ilə buradaca məhv olub gedir.

Lakin mədənin selikli qışası müəyyən vaxtda müəyyən qədər duz turşusu ayıra bilməyə, vəba batsillaları bütöv şəkildə və heç bir zərər çəkmədən mədədən bağırsağa düşəcəkdir. Bağırsağın şirəsində onlar sürətlə çoxalmağa və beləliklə də orqanizmi zəhərləmək üçün əlverişli şərait tapacaqlar. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, vəba epidemiyası zamanı birinci subyekt heç vaxt spirtli içki qəbul etməyən ikinci subyektədən daha tez xəstəliyə tutulur.

Biz bunu, daha doğrusu, birinci subyektdən vəbaya tutulmasını xəstəliyə meyillik adlandırırıq. Başqa sözlə desək, məlum orqan bu və ya digər formada orqanizmin üçün təhlükəli olan momenti duymaq qabiliyyətindən məhrum edilmişdir.

Deməli, bu orqanı qorumuq və ya düşmənlə mübarizəyə hazırlamaq lazımdır. Mədə ilə əlaqədar gətirdiyimiz yuxarıdakı misaldən görüldüyü kimi, orqanların iş qabiliyyətini saxlamaq məqsədi ilə onları bu və digər dərəcədə mühafizə edə bilərik.

Elə orqanlar vardır ki, onların inkişafı və ya normadan kənara çıxması bizim özümüzədən asılıdır.

Məktəb yaşında döş qəfəsinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq bizim ciyərlərimiz məhz belə orqanlardandır. Biz ona görə məktəbyaşlı deyirik ki, məhz bu yaşda uşaqların döş qəfəsi bu və ya digər dəyişikliyə uğrayır.

Döş qəfəsi nədir?

Döş qəfəsi öz formasına görə komuşa yaxınlaşır. Divarı döşdən və qabırğa qığırdaqlarından, arxa divar omurğa sütunu və qabırğa hissələrindən, böyürdən isə sonuncudan ibarətdir.

Döş qəfəsinin formasının dəyişilməsinə dair sonrakı söhbətimizi daha aydın başa düşmək üçün döş qutusunda sümüklərin anatomiyasına və onların bir-biri ilə əlaqəsinə burada qısaca da olsa toxunmaq lazımdır.

Fəqərədən başlayaq. Fəqərə sütunu dörd əyirdən ibarətdir. 1) ön çıxıntı ilə birlikdə 7-ci boyun fəqərəsinin yaratdığı boyun; 2) 12 döş fəqərəsinin əmələ gətirdiyi döş; 3) 5 bel fəqərəsi ilə əmələ gəlmiş bel; nəhayət, 4) irəliyə doğru əyilmiş birləşmiş dörd sümükdən ibarət uc əyriyə.

Burada ona diqqət yetirmək lazımdır ki, boyun və bel əyriyəli anadangəlmə deyildir. Birinci uşaq boyununu tutmağı öyrəndikdə, ikinci isə o yeriməyi öyrəndə əmələ gəlir. Döş və sarğı əyriyəli anadangəlmədir.

Biz burada bu fəqərələrin xüsusiyyətləri və onların birləşmələrinin təsiri üzərində ətraflı dayanmayacağıq, yalnız onu deyəcəyik ki, bu onurğalar bir-birinin üzərində yerləşir. Onların hər ikisinin üzərinə toxunan qığırdaq vardır. Qabırğaların başı söykənən iki fəqərənin yanlarında da belə oynaq səth vardır. 12 cüt qabırğadan 7 cütü yuxarıda yerləşir və əsil qabırğa adlanır. Bu əsil qabırğaların ucları bilavasitə döş sümüyünə söykənir, 5 cüt yalançı qabırğa isə öz aralarında qığırdaqla və sonra isə döşlə birləşir. 11 və 12-ci qabırğalar əzələlərdə sərbəst dayanır. Qabaq tərəfdə üç hissədən ibarət döş sümüyü yerləşir. Onlar bir-biri ilə lif şəklində qığırdaqlı toxumalarla birləşir. Fəqərə və qabırğaların hərəkəti haqqında bir neçə söz. Məsələn, boyun fəqərələri bel fəqərələrinə nisbətən hərəkətlidir və s. Ümumiyyətlə, fəqərə sütunu 28 dərəcəyədək dönmə bilər.

Fəqərələrin digər hərəkətləri yırğalanma və əyilmə zamanı baş verir. Qabırğaların hərəkəti bir-birinə qarşılıqlı surətdə perpendikulyar olan üç oxun yanında baş verir: 1) uzununa üfqi – bu zaman qabırğanın yan hissəsi qalxır, bunun nəticəsində bütün qabırğaların qalxması ilə döş qəfəsinin həcmi eninə genişlənir; 2) eninə olan oxun yanında qabırğanın qabaq qurtaracağı qalxır, bunun sayəsində qəfəsin qabaq-arıxa həcmi genişlənir; 3) eninə şaquli oxun yanında – qabırğanın qabaq qurtaracağı irəli çıxır ki, bunun sayəsində də döş qəfəsinin həcmi eninə genişlənir.

Ümumiyyətlə belə hərəkətlər zamanı döş qabırğaları yuxarı qalxır və irəli çıxır, çünki üst qabırğalar aşağı qabırğalara (əsil qabırğalara) nisbətən gödəkdir. Böyük radius isə böyük qövs cızır.

Döşün aşağı hissəsi yuxarı hissəyə nisbətən daha çox irəli çıxır.

Beləliklə, bütün bu hərəkətlər nəticəsində döş qəfəsinin tutumu ya böyüyəcək, ya da azalacaqdır.

Yuxarıda biz qabırğaların fəqərə sütunu ilə əlaqəsindən bəhs edərkən göstərdik ki, qabırğaların başı fəqərələrə birləşmişdir. Yuxarıda deyilənlərdən o da məlumdur ki, fəqərələr bu və ya digər tərəfə hərəkət edirlər. Əgər bu belədirsə, başları həmin fəqərələrə möhkəm birləşmiş qabırğalar da əyilmə, yırğalanma, fırlanma zamanı bu və digər vəziyyəti qəbul edəcəkdir. Başqa sözlə desək, fəqərələrin bu və ya digər forma alması bütövlükdə qabırğaların forma almasına təsir göstərəcəkdir. Buradan da aydın olur ki, fəqərə sütununun əyilməsi, qabırğaların da əyilməsinə səbəb olur.

Fəqərənin əyilməsindən danışarkən, biz burada «məktəb skolyozu» haqqında bir neçə misal gətirməklə kifayətlənəcəyik.

Təsəvvir edək ki, oğlan yazı zamanı aşağıdakı vəziyyəti almışdır: o, budunun orta hissəsi ilə skamyanın qırağında aylaşmışdır, sol çiyin aşağı, sağ çiyin isə yuxarı dayanmışdır: sağ dirsək stolun üzərində çox uzağa uzadılmışdır, baş çəpinə sağ tərəfə əyilmişdir. Beləliklə də, sağ çiyin oynadı elə bir tərpənməz nöqtəni xatırladır ki, bədənin demək olar ki, bütün yuxarı hissəsi ondan asılıdır, əzalələrin hərəkəti ilə fəqərənin döş hissəsi sağa, çiyinə doğru dartılır. Buna görə də sümükləmələ gəlməsi ləngidildə və ya zəif getdikdə zərif bədən quruluşuna malik olan qızlarda və yaxud da zəif orqanizmlə, ya da raxitli uşaqlarda yazı zamanı bədən pis vəziyyətdə dayandıqda sol

tərəfə təsir edən təzyiqlə sümükləmələ gəlməsini atrofillaşdırır və ya ləngidir.

Buna müvafiq olaraq bədənin vəziyyətinin qeyri-düzgün olması sayəsində sümüklərin kifayət qədər inkişaf etməməsi nəticəsində skolyoz inkişaf edir.

Skolyoz – fəqərənin bir tərəfə əyilməsi – çox zaman 6–14 məktəb yaşlarından baş verir. Eulenberqə görə 1000 skolyoz halından 877-si məhz məktəb yaşlarında baş vermişdir.

Fəqərənin bu cür əyilməsi ağ ciyərlərin inkişafına təsir göstərmir mi? Ağ ciyər yerləşmiş yuxarıda təsvir etdiyimiz döş qəfəsini təsəvvirə gətirək. Əgər ağ ciyərin daxili pərdəsi hər tərəfdən ağ ciyərin səthini örtürsə, onun xarici pərdəsi bilavasitə qabırğaya söykənir. Əgər bu belədirsə, fəqərənin əyilməsi, qabırğanın əyilməsinə səbəb olmaqla eyni zamanda ümumiyyətlə döş qəfəsinin əyilməsinə səbəb olur, bu isə istəməz ağ ciyərlərin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Doğrudan da nəfəsalma zamanı döş qəfəsi özünün elastikliyi (qabırğa qığırdaqlarının və bağlamalarının elastikliyi) sayəsində ciyərlərin genişlənməsindən asılı olaraq genişlənməyə çalışacaqdır. Əgər döş qəfəsi əyilmiş və onun müəyyən bir hissəsi elastikliyinə itirmişdirsə, onda ağ ciyərlərin bu əyriyə uyğun gələn hissəsi nəfəsalma zamanı tam şəkildə genişlənməyəcəkdir. Bu vəziyyətdə ağ ciyərlərin həmin hissəsi kifayət miqdarda oksigen qəbul etmək imkanından məhrum olacaqdır. Bundan başqa, ağ ciyərlərin bir hissəsi qaz mübadiləsində zəif iştirak etdiyinə görə həm də pis qidalanacaqdır.

Elə bunun özü, ümumiyyətlə ağ ciyər xəstəlikləri və xüsusilə vərəm xəstəliyi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

Bir tərəfdən hazırkı ağır ictimai və iqtisadi şəraitdə və digər tərəfdən vərəmin dahşətli surətdə yayılması onu deməyə əsas verir ki, hanımız bu xəstəliyə məruz qalmışdır.

Doğrudan da, Kox batsillalarından özünü qorumaq çox çətindir! İndiyədək bizə ancaq biri məlumdur: ağ ciyər vərəmi (irsə olmayan) nəfəsalma zamanı tozla vərəm çöpcüklərini qəbul etmək nəticəsində əmələ gəlir. Əgər bu belədirsə, kim zamanat verə bilər ki, o bu gözəgörünməz çöpcükləri qəbul etmir. Əlbəttə, heç kim! Lakin bəs nə üçün hamı vərəmə tutulmur?

Bu suala cavab vermək üçün biz, hər şeydən əvvəl, ona patoloji-anatomik cəhətdən nəzər yetirək: məsələn, insan qarın yatalağından

ölür. Patoloji-anatomik açıb-baxma (meyiti yarmaq yolu ilə) zamanı, daha doğrusu ağ ciyərləri tədqiq edərkən vərəm qabarcıqlarını da tapırıq.

Sağlığında isə bu adamda vərəmin heç bir nişanəsi olmamışdır. Yuxarıda dediyimiz qabarcıqlar heç şübhəsiz ki, vərəm çöpcüklərinin məhsuludur. Lakin bu adam vərəmdən deyil, başqa xəstəlikdən ölmüşdür.

Beləliklə də, biz əgər aşağıdakıları desək heç də səhv etmərik: vərəm çöpcüklərindən heç kəs zəmanətli deyildir, yəni heç kim deyə bilməz ki, onun ağ ciyərlərində bu çöpcükdən yoxdur. Əgər bu çöpcüklər bəzilərinə öldürücü zərbə endirir, başqalarına isə təsir göstərmirsə, bu onun nəticəsidir ki, bəzi adamlarda bu çöpcüklər inkişaf etmək, artmaq üçün əlverişli şərait tapır, başqalarında isə nəinki artmur, hətta xüsusi şərait nəticəsində məhv olur, özlərindən sonra zəif bir iz qoyurlar.

Bu xüsusi şərait nədir? Bu, məhz canlı hüceyrənin, bu halda isə ağ ciyərlərin və bütün orqanizmin canlı hüceyrələrinin mühafizə qabiliyyətidir.

İndi yaqın aydındır ki, döş qəfəsinin qeyri-düzgün inkişafı, onun əyilməsi, bu səbəblərdən asılı olaraq ağ ciyərlərin zəifləməsi, bütün bunlar ümumiyyətlə ağ ciyər xəstəlikləri və xüsusilə vərəmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu bəlanı necə dəf etmək olar? Əgər biz biliriksə ki, böyüməkdə olan uşağın döş qəfəsi bu və ya digər şərait nəticəsində öz formasını dəyişir və beləliklə də ağ ciyərlərin normal inkişafına mane olur, bu sonuncu isə ağ ciyərlərin müdafiə qabiliyyətini zəiflədir, onda təkcə məktəb partalarına deyil, həm də yazı zamanı düzgün oturmağa, uzun müddət hərəkətsiz halda bir yerdə əylənməyə, ümumiyyətlə, uşaq və yeniyetməlik dövründə dərinə və düzgün tənəffüsə mane olan hər şeyə fikir vermək lazımdır.

Sonra açıq havada keçirilən fiziki təmrinlər vasitəsi ilə döş qəfəsinin inkişafına kömək göstərməklə həm də ağ ciyərlərin iş qabiliyyətinin artmasına, onların zərərli ünsürlərlə mübarizəsinə kömək etmək olar.

Doktor Nəriman-bəy Nərimanov.

«Azərbaycan məktəbi» jurnalı,
1976-cı il, №5, s.51–55..

Son söz

Akademik Hüseyn Əhmədovun elmi-pedaqoji fəaliyyətində Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqi ayrıca bir istiqamət təşkil edir.

H.Əhmədov elmə pedaqogikanın nəzəri problemlərinin tədqiqi ilə gəlmişdir. O, keçən əsrin 50-ci illərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirərkən şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə maraqlanmış və namizədlik dissertasiyasını da «Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin əxlaqi tərbiyəsində nümunənin rolu»na həsr etmişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədovun tədqiqatının ikinci və əsas istiqamətini Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi problemi təşkil edir. H.Əhmədov bu gün təkcə Azərbaycan respublikasında deyil, keçmiş SSRİ məkanında, bugünkü Müstəqil Dövlətlər Birliyində tanınmış pedaqogika tarixçisidir. Onun «XIX əsr Azərbaycan məktəbi» monoqrafiyası Azərbaycan pedaqoji elminin qızıl fonduna daxil olmuş, ilk fundamental tədqiqatdır.

Bütün bunlarla bərabər, H.Əhmədov, həm də, N.Nərimanov irsinin orijinallığı ilə fərqlənən tanınmış tədqiqatçılarındandır. O, N.Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqinə 1957-ci ildə Azərbaycan ETPEİ-də kiçik elmi işçi vəzifəsində işlərkən başlamış və keçən yarım əsrə qədərki bir dövrdə bu işi özünün müqəddəs alimlik və vətəndaşlıq borcu hesab edərək heç vaxt diqqət mərkəzindən kənarə qoymamışdır. Bəri başdan deyək ki, N.Nərimanov mövzusu onun nə namizədlik, nə də doktorluq dissertasiyası idi. Bu mövzu onun bir növ şəxsi elmi-maraq istəyi və vətəndaşlıq, vətənpərvərlik hissi ilə bağlı olmuşdur.

Akademik H.Əhmədov N.Nərimanovun Tiflisdə anadan olduğu evdən tutmuş Moskvada dəfn olunduğu Qızıl meydana qədər, onun yaşadığı, oxuduğu, işlədiyi yerləri birer-bir gəzməmiş Bakı, Tbilisi, Moskva, Sank-Peterburq, Həştərxan şəhər dövlət

arxivlərində aylarla çalışmış, istisna olmadan bütün arxiv sənədlərini təmkinlə tədqiqat süzgəcindən keçirərək bir sıra yeni-yeni materiallar üzə çıxarmışdır. Nərimanovun tədqiqatçılarına və oxuculara məlum olmayan bəzi məqamları, onun öz məqalələrini aşkarlamış, tədqiqata cəlb etmişdir.

Bununla belə akademik H.Əhmədov N.Nərimanovun elmi-pedaqoji irsinin təbliğində də xeyli diqqətəlayiq işlər görmüşdür. Bir sıra lüğət, ensiklopediya, Azərbaycan pedaqoji fikir antologiyası, 2 cildlik Rusiya Pedaqoji ensiklopediyası kimi iri həcmli kitablara daxil edilən tədqiqat əsərləri akademik Hüseyn Əhmədovun qələminin məhsuludur. Onun N.Nərimanovla bağlı 22 adda qəzet-jurnal məqaləsi, bir braşura, dörd kitab o, cümlədən bir monoqrafiyası nəşr edilmişdir. İlk məqaləsi 1957-ci ildə «Azərbaycan Gəncləri» qəzetində (20 noyabr 1957-ci il) dərc edilmişdir. Bu mərhum Vəli Məmmədovun «Nəriman Nərimanov» adlı kitabçasına yazılmış «Qiymətli tədqiqat əsəri» adlı rəy idi. Son əsəri, monoqrafiyası, isə 2004-cü ildə nəşr edilmişdir. H.Əhmədovun məqalələri təkcə Azərbaycanda, Azərbaycan dilində deyil, həm də rus, gürcü, erməni dillərində Moskvada, Həştərxanda, Saratovda, Tbilisidə və İrəvanda çap olunmuşdur.

Akademik H.Əhmədovun əsər və məqalələrinə, elmi konfranslardakı çıxışlarına aid rəylərdə N.Nərimanova həsr etdiyi monoqrafiyanın təqdimat mərasimlərindəki çıxışlarda onun bu sahədəki uğurlarından bəhs edilir. Məsələn, Sima Alıhüseynova «Azərbaycan gəncləri» qəzetində (11 sentyabr 1980-cı il) H.Əhmədovun «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri» (Bakı, Maarif, 1979, 110 səh.) adlı əsərinə yazdığı rəyi bu sözlərlə bitirir.

«Tədqiqatçı-alim Hüseyn Əhmədovun «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri» əsəri Azərbaycan pedaqoji tarixinin öyrənilməsində faydalı vəsəitdir. Şübhəsiz ki, gərgin axtarışlar nəticəsində yazılmış bu əsər geniş oxucu kütləsinə, müəllimlərə və ali məktəb tələbələrinə qiymətli hədiyyədir». Və yaxud 1975-

ci ildə Ulyanovski şəhərində keçirilən Ümumittifaq elmi konfransda dinlənən 800-ə qədər məruzənin içərisindən bəyənən 3-4 məruzədən biri də H.Əhmədovun «N.Nərimanov Lenin haqında» məruzəsi olmuşdur. (Bax: «Ulyanovskaya pravda» qəzeti, 24 aprel 1975). H.Əhmədovun həmin məruzəsi 1977-ci ildə Saratov Universitetində nəşr edilmiş məqalələr məcmuəsinə daxil edilmişdir. (Bax: həmin kitab, s.208)

Bizcə, Akademiya Hüseyn Əhmədovun N.Nərimanovun pedaqoji irsi ilə bağlı tədqiqatları və onu əks etdirən monoqrafiyası elmlər doktoru dərəcəsi almağa layiq işdir. Mübaligəsiz deməliyəm ki, görkəmli alim akademik olsa da, apardığı tədqiqatlara görə iki dəfə elmlər doktorudur.

Akademik Hüseyn Əhmədovun şəxsi-arxivində Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində yaradılmış muzeydə neçə-neçə arxiv sənədinin surətləri saxlanılır ki, bunlar hələ tədqiqata cəlb edilməmişdir.

N.Nərimanov irsinin tanınmış tədqiqatçısı, pedaqoji elmlər doktoru, professor, Rusiya Təhsil Akademiyasının üzvü Hüseyn Əhmədova yeni-yeni uğurlar arzulayıq.

Elmi redaktor: Dos. İ. N. İsayev

Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanova həsr**etdiyi əsərlərə rəy yazan müəlliflər**

1. Ağayev Ə, Həsənov M.....	163, 171
2. S.Alıhüseynova.....	167
3. Bayramoğlu A.....	175, 236
4. Dünyaminqızı Q.....	183
5. Əliyev R.....	226
6. İlkin Q.....	185
7. Qaralov Z.....	205
8. Qocayeva G.....	239
9. Mursaqulova P.....	227
10. Paşayev Ə.....	237
11. Rüstəmov F.....	211, 218, 233, 239
12. Seyidov F.....	159
13. Sultanova A.....	192
14. Şükürzadə A.....	194
15. Zeynalov V.Z.....	196

Mündəricat:

Ön söz.....	3
Tərtibçidən.....	6

I HİSSƏ

Akademik H.Əhmədovun Nəriman Nərimanova həsr etdiyi əsər və məqalələrin ümumi siyahısı.	10
N.Nərimanovun müəllimlərə açıq məktubu.....	14
Dəyərli tədqiqat əsəri.....	16
N.Nərimanovun pedaqoji fəaliyyəti haqqında (Həştərxan dövrü).....	20
N.Nərimanovun həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin ilk dövrü (1871-1890).....	28
N.Nərimanovun həyatı və mədəni maarifçilik fəaliyyətinin Həştərxan dövrü.....	41
N.Nərimanov əmək tərbiyəsi haqqında (Anadan olmasının 95 illiyi münasibətilə).....	53
Tarixi qurultay (Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının 80-illiyi münasibətilə).....	57
«Həyat» qəzetində təlim-tərbiyə məsələləri.....	69
Böyük pedaqog, unudulmaz müəllim.....	72
N.Nərimanov təlim və tərbiyə haqqında.....	85
N.Nərimanov müəllim haqqında.....	97
Светлая и героическая жизнь.....	100
Просветительная и педагогическая деятельность Наримана Нариманова (К 90- летию с дня рождения) 104....	104
Видный деятель народного образования Азербайджана.....	120
Нариман Нариманов (1870-1925).....	129
Нариман Нариманов о В.И.Ленине.....	133
Нариман Наджафкулу оглы Нариманов (1870-1925)....	137
Н.Нариманов.....	140
Н.Н.Нариманов (1870-1925).....	142

II HİSSƏ

Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanova həsr etdiyi əsər və məqalələrinə yazılan rəylərin siyahısı 154
(qəzet məqalələri)

N.Nərimanovun pedaqoji irsi öyrənilir.....	156
Yeni elmlər doktorları (Mənim iftixarım)	158
<i>F.Seyidov</i> «N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərinin tədqiqi».	159
<i>Ə.Ağayev, M.Həsənov</i> N.Nərimanova həsr edilmiş əsər ...	163
<i>S.Alihüseynova</i> Qiymətli tədqiqat əsəri.....	167
<i>Ə.Ağayev, M.Həsənov</i> Nərimanovçu müəllim-akademik	171
<i>A.Bayramoğlu.</i> «Şikəst edilmiş övlad, yaxud elmi düşüncənin repressiyası»	175
<i>Q.Dünyaminqızı</i> «Maraqlı tədqiqat əsəri».....	183
<i>Q.İlkin.</i> «Nəriman Nərimanov haqqında yeni kitab».....	185
<i>A.Sultanova</i> «Nəsillərə örnək ömür yolu».....	192
<i>A.Şükürzadə</i> ABU-nun yeni nəşri: Hüseyin Əhmədov «Nəriman Nərimanov»	194
<i>V.Z.Zeynalov</i> Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanov monoqrafiyasına aid fikirlərim və düşüncələrim	196
<i>Z.Qaralov</i> Vətənpərvər ziyalı obrazının təcəssümü	205
N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri.....	210
<i>F.Rüstəmov.</i> N.Nərimanovun pedaqoji irsi öyrənilir.....	211
<i>F.Rüstəmov.</i> N.Nərimanov H.Əhmədovun tədqiqatlarında	218

III HİSSƏ

N.Nərimanova həsr edilən tədbirlərdə H.Əhmədovun iştirakına aid məlumatlar	224
Elmi-nəzəri konfrans.....	225
<i>R.Əliyev.</i> Elmi konfrans.....	226
<i>P.Mürşaqulova</i> «Qoy, görüşlər əbədi olsun».....	227
Elmi-praktik konfrans.....	231
Bildiriş.....	232

<i>F.Rüstəmov</i> «Təqdimat mərasimi».....	233
<i>A.Bayramoğlu.</i> Nəriman Nərimanov xatirə – muzeyində	236
<i>Ə.Paşayev</i> Nəriman Nərimanov və Qızılhajılı məktəbi ..	237
<i>G.Qocayeva, F.Rüstəmov</i> Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqinə dair	239

IV HİSSƏ

N.Nərimanovun bir naməlum məqaləsi.....	242
N.Nərimanov «Məktəbyaşlı uşaqların döş qəfəsinə diqqət yetirmək nə üçün zəruridir?».....	243
Son söz	250
Akademik H.Əhmədovun N.Nərimanova həsr etdiyi əsərlərə rəy yazan müəlliflər	252
Mündəricat.....	253

Aynurə Əli qızı Əsgərova

**Nəriman Nərimanov Hüseyn
Əhmədovun tədqiqatlarında**

Rəylər və düşüncələr...

Redaktor: ***İ. N. İsayev***
Korrektor: ***G. E. Fərzəliyeva***
Operator: ***E. Ə. Məhərrəmov***

Yığılmağa verilmişdir: 10.01.2005
Çapa imzalanmışdır: 11.04.2005
Fiziki çap vərəqi: 16. Ofset çapı.
Sifariş:170. Tiraj 500

Ünvan: Bakı-116, 7-ci mikrorayon 179,
«Beynəlxalq Universitet» poliqrafiya və nəşriyyat
mərkəzi.

Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti

2005

1543

Aynurə Əli qızı Əsgərova 1979-cu il oktyabrın 17-də Ağdam şəhərində ziyalı ailəsində anadan olub. 1986-cı ildə Ağdam şəhər 2 saylı orta məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 1993-cü ilə qədər təhsilini orada davam etdirmişdir. Erməni faşistlərinin təcavüzü nəticəsində məcburi köçkün kimi öz doğma yerini tərk etmiş və Bakı şəhərində məskunlaşmışdır. 1993-cü ildə Bakı şəhəri Nərimanov rayonu 258 saylı orta məktəbə daxil olaraq, 1996-cı ildə təhsilini həmin məktəbdə başa vurmuşdur.

1997-ci ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin «Kulturologiya» fakültəsinə qəbul olub, 2002-ci ildə həmin fakültəni «Muzeyşünaslıq» ixtisası üzrə bitirmişdir. 2003-cü ildə təhsilini davam etdirərək ADMİU-nun magistraturasına daxil olmuşdur. Hal-hazırda ADMİU-nun «Kulturologiya» fakültəsinin «Muzeyşünaslıq» ixtisası üzrə II kurs magistrantıdır.

Ailəlidir. Bir övladı var.